

İBN HALDUN'UN MUKADDİME'DEKİ DİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ
GÖRÜŞLERİ

Adem GÜN

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Felsefe
ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Din Eğitimi Bilim Dalı İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ

olarak hazırlanmıştır.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Mehmet Zeki AYDIN

SİVAS

OCAK-2002

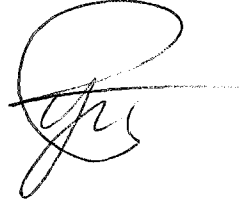
124993

T 124993

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İş bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Din Eğitimi Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan.. Prof. Dr. Nezzat AŞIKOĞLU

Üye.. Doç. Dr. Mehmet Zeki AYDIN

Üye.. Doç. Dr. Nuri Adıgüzel

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu
onaylarım. / / 2002

Prof. Dr. Uluğ NUTKU

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Ortaçağ, İslâm düşüncesinin oluşumu açısından çok önemli bir dönemdir. Bu dönemde pek çok İslâm alim ve düşünürü yetişmiş; bilimsel düşünceye önemli katkılarda bulunmuş; tercüme ve şerh edilen eserlerle Batı düşüncesinin ürünü olan pek çok eseri dünya düşünce tarihine yeniden kazandırmışlardır. İbn Haldun'da bu dönemde yetişmiş, Mukaddime adlı eseri ile Sosyoloji bilimine ve tarihi, nedensellik açısından ele alarak bir anlamda tarih felsefeciliğine öncülük etmiştir. Bunlardan başka ekonomi, şehircilik, felsefe, ilâhiyat vb. alanlardaki görüşleri ile de bu bilimlere katkıda bulunmuş, araştırmalara konu olmuş ve günümüzdeki bilim insanlarına ilham kaynağı olmuştur.

Ancak İbn Haldun'un eğitimci yönü ihmal edilmiş veya onun bu yönü üzerinde fazla durulmamıştır. Çok yönlü bir düşünür olan İbn Haldun'u yalnızca bir eğitimci olarak değerlendirmek mümkün değildir. Şüphesiz hem kendi dönemi eğitim anlayışı hakkında bilgi vermesi, hem de günümüz eğitim sorunlarına ışık tutacak nitelikteki görüşlerinin gün ışığına çıkarılması ve bu gözle değerlendirilmesi açısından araştırma konusu yapılması faydalı olacaktır. Bu açıdan bakıldığında böyle çalışmaların yapılması İslâm Eğitim Tarihi ve günümüz eğitimi açısından oldukça önemlidir.

Bu araştırmanın birinci bölümü; araştırmadaki problem, amaç ve yöntem konularını açıklamaktadır. İkinci bölümü; İbn Haldun'un hayatı, eserleri, etkileri ve çeşitli konulardaki görüşleri hakkında kısa bir bilgi vermeye yöneliktir. Üçüncü bölümde, İbn Haldun'un eğitim anlayışı, eğitim işleyişi ile ilgili görüşleri, eğitim yöntem ve etkileri ile eğitimle ilişkili diğer konular hakkındaki görüşleri kapsamaktadır. Dördüncü bölümde, onun din eğitimi anlayışı, dinî ilimler hakkında vermiş olduğu bilgilerin değerlendirilmesi ve eğitime uyarlanması konuları ele alınmıştır. Beşinci bölümde ise genel bir özet yapılmış ve öneriler sunulmuştur. Beni bu konuyla ilgili çalışma yapmaya teşvik eden ve araştırmada kıymetli görüşleri ile yardımcı olan hocalarım Doç. Dr. Mehmet Zeki AYDIN ve Prof. Dr. Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU'na ayrıca, konuları tartışma ve kaynak eser temin etmede yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Macit YILMAZ'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Adem GÜN

ÖZET

İbn Haldun, Sosyoloji ilminin öncüsü ve kurucusu kabul edilmektedir. Kendisi bunu “Umran ilmi” olarak adlandırmaktadır. İbn Haldun’un Umran İlmi konuları arasında saydığı ve üzerinde önemle durduğu konulardan biri de eğitimidir. Bu çalışma İbn Haldun’un din eğitimi ile ilgili görüşlerinin ortaya konulması ve günümüz din eğitimcilerinin görüşleriyle mukayese edilebilmesine imkan sağlamak için yapılmıştır. Eğitimin dinî alana uygulanmasına “din eğitimi” denmektedir. Bu nedenle araştırmada, onun din eğitimi ile ilgili görüşlerinden önce genel eğitim konularını ele alışı ve bu konudaki görüş ve önerileri ele alınmıştır.

Mukaddime adlı eseri üzerinde yapılan çalışmada görülmüştür ki İbn Haldun, eğitimi yalnızca bilgi eksikliğini gideren bir olgu olarak değerlendirmemektedir. Ona göre eğitim, insanın doğumundan ölümüne kadar devam eden, insanı daima iyiye ve güzele yönlendirerek bu yönde davranış kazandırmayı amaçlayan bir olgudur. İbn Haldun eğitimin, bireyin ahlâk, zekâ, duygu ve tutumları üzerinde önemli bir etken olduğuna inanmakla birlikte; toplumun ekonomik, siyasî ve kültürel hayatını etkilemek ve yönlendirmek bakımından sahip olduğu önem üzerinde de geniş bir şekilde durmaktadır.

İbn Haldun, eğitim konularında olduğu gibi din eğitimi ile ilgili ilimlerden de geniş bir şekilde bahsetmiştir. Din eğitiminden ne anlaşılması gerektiğini açıklayan İbn Haldun, bununla ilgili ilimleri tek tek ele alarak bunların konuları hakkında bilgiler vermekte ve öğretimleriyle ilgili önemli önerilerde bulunmaktadır. Onun eğitim ve din eğitimi ile ilgili konulardaki görüş ve önerilerinin, günümüz eğitimcileriyle pek çok konuda paralellik arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu da İbn Haldun’un eğitimci kişiliğini ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

SUMMARY

Ibn Haldun, who names sociology as "Umran", is known as the leader and the founder of it. Education, too, is one of the subjects that Ibn Haldun gives very importance and counts as a sociological item. This study is prepared in order to examine his opinions about religious studies and to compare today's religious studies angle of vision. It's called "religious studies" which is applied religious on education that's why, it's held how he holds whole educational subjects and his thoughts and suggestion of it, before his opinions about religious studies.

It's clearly seen from a study submitted on his book "Mukaddime" that he doesn't analyze education as a fact which removes the lack of knowledge. Nevertheless, according to him, education is a concept that continues from birth to death, always directs people to words truth and fineness and finally to aim people to act like that way. As well as he believes that education has an important effect on people's behaviours, morals and intelligence and emotions, he also gives the value of the importance on economical, political and cultural lives of societies. Because of these, this study will be an important reference source for teachers who have an important role in educational system and people who are interested in these subject matters.

Ibn Haldun, widely mentions topics on religious subjects as well as educational matters. Ibn Haldun, who explains what should be understood with "religious studies, taking in hand these subjects one by one, explains briefly these subjects and gives important suggestions about teaching them efficiently. His opinions and suggestions on educational and religious studies parallel today's educators' opinions on many subjects. Indeed, this is a very important point of view to show his educator personality.

KISALTMALAR

Age	: Adı geçen eser.
Agm	: Adı geçen makale.
A.Ü.E.F. Derg.	: Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dergisi.
Bak.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DAD	: Dinî Araştırmalar Dergisi.
DEAD	: Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi.
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi.
DÖD	: Din Öğretimi Dergisi
ED	: Editör.
Haz.	: Hazırlayan.
MEB	: Milli eğitim Bakanlığı.
S.	: Sayfa.
Sy.	: Sayı.
TDV İ.A	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
Trc.	: Tercüme.
Vb.	: Ve benzeri.
Vd.	: Ve diğerleri.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. PROBLEM	1
2. DENENCELER	3
3. SAYILTILAR	3
4. ARAŞTIRMANIN AMAÇ ve ÖNEMİ	4
5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	4
6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	4
7. TANIMLAR	5
8. İBN HALDUN ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	6

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HALDUN HAYATI – ESERLERİ – GÖRÜŞLERİ ve ETKİLERİ

1. HAYATI	8
2. ESERLERİ	12
3. GÖRÜŞLERİ	15
3.1 Umran	16
3.2 Tarih	18
3.3 Din	20

3.4 Devlet ve Siyaset	22
3.5 Ekonomi	25
4. ETKİLERİ	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDUNUN EĞİTİMLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1. İBN HALDUN'UN EĞİTİMİ ELE ALIŞI	31
2. İNSANI DİĞER VARLIKLARDAN AYIRAN ÖZELLİK: DÜŞÜNCE	33
3. BİLGİNİN EVRENSEL OLMASI	35
4. İBN HALDUN'UN İLİMLER TASNİFİ	37
5. İBN HALDUN'UN EĞİTİM –ÖĞRETİM ANLAYIŞI	41
6. ÖRGÜN VE YAYGIN EĞİTİM	44
6.1. Örgün Eğitim	45
6.1.1. Örgün Eğitimin Temeli Olarak "Yazı Öğretimi"	48
6.1.2. Dil Öğretimi	49
6.1.3. Ders Araç ve Gereçleri	52
6.2. Yaygın Eğitim	55
7. MESLEK EĞİTİMİ	59
7.1. Çeşitli Meslekler ve Öğretimleri	62
8. MUSİKİ EĞİTİMİ	64
9. ÖĞRETMENLİK MESLEĞİ	66

9.1. Alan Bilgisi	68
9.2. Genel Kültür	69
9.3. Pedagojik Formasyon	71
9.4. Öğretmenin Örnek Kişiliği	72
9.5. Öğretmenlerin Ücret Meselesi	73
10.ÖĞRETMEN-ÖĞRENCİ MÜNASEBETLERİ	73
11. YÖNTEM BİLGİSİNİN ÖNEMİ VE ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ	76
11.1. Takrir Yöntemi	79
11.2. Tartışma Yöntemi	81
11.3. Gösterip Yaptırma Yöntemi	82
12. AİLE VE ÇOCUK EĞİTİMİ	85
13. ÇOCUK EĞİTİMİNDE İLKELER	89
13.1. Öğrenciye Sert Davranmanın Zararlı Oluşu	89
13.1.1. İbn Haldun'un Otoriter Eğitim Şeklini Eleştirisi	92
13.2. İki Bilgiyi Ayrı Anda Öğretmeme	95
13.3. Öğretimde Sıra Takip Etmek	96
13.4. Ezbercilik	98
13.5. Öğrenmede Bireysel Farklılıklar	99
13.6. Öğrenmede Somutluk	101
13.7. Hafiften Karmaşık Bilgiye	102

13.8. Tekrar Etme	103
13.9 Gerekli Bilgiler Verme	105
14.EĞİTİMİN ZEKANIN GELİŞMESİNE ETKİSİ	107
15. EĞİTİM – EKONOMİ İLİŞKİSİ	109
16.EĞİTİM – SİYASET İLİŞKİSİ	112
17.EĞİTİM – BESLENME İLİŞKİSİ	113

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDUN'UN DİN EĞİTİMİ İLE GÖRÜŞLERİ

1- İBN HALDUN'A GÖRE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ KAVRAMLARI	116
1.1.Din Eğitiminin Gerekliliği	118
1.2. Din Eğitiminin Önemi	120
1.3. Din Eğitiminin Amacı	122
1.4. Örgün ve Yaygın Din Eğitimi	124
1.5. Din Eğitimcilerinin Vasıfları	133
2.UMRAN'DA DİN EĞİTİMİNİN YERİ	134
3. İBN HALDUN'A GÖRE DİNİ İLİMLER VE ÖĞRETİMLERİ	136
3.1. Dinî İlimlerin Temeli Olarak Arapça Ve Öğretimi	136
3.2.Kıraat İlmî	139
3.3. Tefsir İlmî	142
3.4.Hadis İlmî	146

3.5. Fıkıh İlmi	151
3.5.1. Feraiz İlmi	154
3.6. Usul-i Fıkıh	155
3.7. Kelâm İlmi	157
3.8. Tasavvuf İlmi	162
3.9. Düş Tabiri İlmi	168

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

ÖZET	171
ÖNERİLER	180
KAYNAKLAR	181

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Bu bölümde, İbn Haldun'un Mukaddime'deki din eğitimiyle ilgili görüşlerinin ortaya çıkarılmasına neden ihtiyaç duyulduğu, araştırmanın problemlerinin, denence ve sayıltılarının neler olduğu, araştırmanın amaç ve önemi, sınırlılıkları ve yöntemi açıklanmıştır. Araştırmada sıkça kullanılacak olan terimlerin tanımları yapılmış ve İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

1. PROBLEM

Eğitim, en geniş anlamı ile insanda istenilen yönde davranış geliştirme faaliyetidir. Yani biyolojik insandan kültür insanına geçmektir. İstenilen yönden kasıt, insandaki iyi yanların geliştirilmesidir. Buna kısaca, insanı insan yapmak da denilebilir.

İnsanın aldığı eğitim, benimsediği kültür ve görüşler, onun üzerinde o kadar etkili olabilmektedir ki insan, insanlığını bunlar uğruna feda edebilecek duruma gelebilmektedir. Fikirlerini koruma ve yayma ülküsü, insanın varlığını koruma içgüdüsünü aşabilmektedir. Bu nedenle eğitimin, insanın ve insanlığın yararına olarak çok dikkatle düzenlenmesi ve uygulanması gerekmektedir. Tarih boyunca yazılmış olan eserlerde, toplumlar üzerinde olumlu etkiler bırakma amacı güdülmüş, insanların, iyi görülen fikir ve davranışları benimsemesi hedeflenmiştir. Aynı durum günümüz için de geçerlidir. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesi açısından geçmiş dönemlerin tecrübelerinden yararlanılması gerekli olmaktadır.

Yukarıdaki çerçevede ele alındığı gibi eğitim tarihinde eğitimcilerin ve eserlerinde bu alanla ilgili görüşlere yer veren fikir adamlarının düşüncelerinin araştırılması önemli bir husustur. Araştırma konusu olarak seçilecek şahsın, bugünkü anlamıyla bir eğitim bilimci olması gerekmektedir. Bir şahsın, çağının şartları ve imkanları dahilinde eğitim-öğretimle ilgilenmiş, bu olgu üzerinde kafa yormuş olması

veya uygulama içinde olması, eğitim tarihi araştırmalarına konu olmasına yeterli bir sebeptir.

Bugünkü eğitim durumumuzu anlamak ve sorunları çözebilmek, geçmişi bilmeyi ve tanımayı gerektirmektedir. Sözelimi bugünkü eğitim felsefemizi, eğitim uygulamalarımızı anlayabilmemiz, eğitim sistemimizin geçmişi hakkında da bilgilenmemizi gerektirmektedir. Eğitimimizin geleceğini tahmin ederek plânlama, ona göre hazırlanma hususunda da aynı şey yapılmalıdır.

Eğitim Tarihi alanında en çok eksikliği hissedilen konulardan birisi de, bu güne kadar Türk ve İslâm Eğitim Tarihi ve tarihçileri üzerinde yeterince araştırma yapılmamış olmasıdır. Konuyla ilgili, Hıfzurrahman Raşit ÖYMEN 1973 yılında şöyle bir değerlendirmede bulunuyor:

"Eğitim Tarihi dalı üzerinde şimdiye kadar Türkçe'mizde yayınlanmış olan eserlerin çoğu, Batı eğitimini ve eğitimcilerini tanıtmak için yazılmıştır. Bu sebeple eğitim bilimlerini ve uygulamalarını öğretmek için kurulmuş olan müesseselerde kendi eğitim tarihimize doğrudan doğruya yeni bilgileri öğrenmek mümkündür."

Bu eksikliklerin giderilmesine önemli bir katkı sağlayacağı düşüncesinden hareket ettiğimizde İbn Haldun'un genel eğitimle, özellikle de din eğitimi ile ilgili görüşleri üzerine araştırma yapılmadığı görülmektedir.

Bu nedenle, İslam Bilim Tarihinde önemli bir yeri olan "Mukaddime" gibi Tarih Felsefesi ve Sosyoloji ilminin (kendi deyimiyle Umran'ın) kurucusu kabul edilen İbn Haldun'un din eğitimi ile ilgili görüşleri üzerinde bağımsız bir çalışma yapılmamış olması önemli bir eksikliklerdir.

Problem Cümlesi:

İbn Haldun'un din eğitimi ile ilgili görüşleri nelerdir?

Alt Problemler:

- İbn Haldun'un genel olarak eğitimle ilgili görüşleri nelerdir?
- İbn Haldun'un eğitimle ilgili görüşleri modern eğitim açısından nasıldır?
- İbn Haldun'un eğitim görüşlerinin İslam Eğitim Tarihindeki önemi nedir?
- İbn Haldun'un din eğitimi ile ilgili görüşleri nelerdir?

2. DENENCELER

- İbn Haldun'nun genel eğitimle ilgili görüşleri bulunmaktadır.
- İbn Haldun'un din eğitimi ile ilgili görüşleri vardır.
- İbn Haldun'un din eğitimi ile ilgili görüşlerinin günümüz din eğitimcilerinin görüşleri ile örtüşen ve ayrılan yönleri vardır.
- İbn Haldun'un din eğitimi ile ilgili görüşleri günümüzdeki din eğitimi ile ilgili sorunların çözümüne katkıda bulunabilir.
- İbn Haldun'un eğitimle ilgili görüşlerinin bilinmesi, İslam Eğitim Tarihindeki olayları daha iyi değerlendirmemize katkıda bulunacaktır.

3. SAYILTILAR

- İbn Haldun'un din eğitimi ile ilgili görüşleri üzerine Türkçe bağımsız bir çalışma yapılmamıştır.
- İbn Haldun'un Mukaddime adıyla anılan eserinin incelenmesi ile eğitim ve din eğitimi ile ilgili görüşleri tespit edilebilir.

4. ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ

İbn Haldun, bundan altı asır önce yaşamış, tarih felsefesi ve sosyolojinin kurucusu kabul edilen bir düşünürdür. Özellikle El-İber adlı eserinin “Mukaddime” adıyla anılan bölümü İslâm Bilim Tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Kendisi bir eğitim bilimci olmamakla birlikte eserlerinde eğitimle ilgili görüşlere de yer vermiştir. Dolayısıyla İslam Eğitim Tarihi içerisinde incelenmesi ve üzerinde durulması gereken önemli bir kişidir. Bu araştırma, İbn Haldun'un din eğitimi ile görüşlerini bağımsız bir çalışmada toplamayı ve yazıldığı dönemle günümüz eğitim anlayışının mukayese edilebilmesine zemin hazırlamayı amaçlamaktadır.

İbn Haldun'un Mukaddime'deki din eğitimi ile ilgili görüşleri üzerine yapılan bu araştırma, İslâm Eğitim Tarihi çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Çünkü İbn Haldun, çağlar boyunca Müslüman toplumlarda uygulanmış olan eğitim sisteminin teorisyenlerinden birisidir. Aynı zamanda bu araştırma, geçmiş dönemlerde yaşamış bir İslâm aliminin eğitim görüşleri ile günümüz İslâm eğitimcilerinin görüşleri arasında mukayese yapılmasına yardımcı olacaktır.

5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Bu araştırma İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserinde din eğitimi ile ilgili görüşlerinin incelenmesi ve günümüz din eğitimi görüşleri arasında mukayese yapılması ile sınırlıdır. Bu çalışma literatür taraması ile sınırlıdır.

6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırma bir betimleme çalışmasıdır. Burada İbn Haldun'un Mukaddime'sindeki din eğitimi ile ilgili görüşlerinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bu çalışma, konu ile ilgili kaynakların taranması, verilerin toplanması, sınırların çizilerek eldeki imkanlar ölçüsünde sistemli bir bilgi birikiminin sunulması şeklinde yapılan bir çalışmadır.

Bu araştırma için kullanılan kaynak eserler “literatür taraması” yöntemiyle derlenerek konu çeşitli boylarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, Zakir Kadirî Ugan tarafından Türkçe'ye tercüme edilen ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından

yayınlanan, İbn Haldun'un Mukaddime adlı eseri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Konuyla ilgili olarak başvuru olan diğer kaynaklar ise şunlardır :

1. İbn Haldun'un hayatı ve görüşleriyle ilgili eserler.
2. Eğitim ile ilgili eserler.
3. Temel dinî kaynaklar.
4. Din eğitimi ve öğretimi ile ilgili eserler.

7. TANIMLAR

İbn Haldun, Mukaddime'de eğitim ile ilgili olarak bazı kavramları sıkça kullanmıştır. Burada İbn Haldun'un bu kavramları hangi anlamlarda kullanmış olduğu açıklanmaktadır. Bu kavramlar ve İbn Haldun'un bunları kullandığı anlamlar şunlardır :

Eğitim : Öğrenilen bilgilerin insanda olumlu değişiklikler meydana getirmesi ve bunlar sayesinde yeni şeylerin öğrenilebilmesi sürecidir.

Öğretim : Anlatma ve nakil yapma suretiyle bilgilendirme etkinliğidir.

Din Eğitimi : Dinî emir, yasak ve ilkelerin davranışlara yansıtılması sürecidir.

Din Öğretimi : Dinî emir, yasak ve ilkeleri anlatmak ve nakil yapmak suretiyle bilgilendirme etkinliğidir.

Umran : İnsanların yaşadığı sosyal hayat Umran'dır. Toplumda oluşan, dinden aileye, siyasetten ekonomiye ve eğitim-öğretime kadar tüm olaylar Umran'ın konusunu oluşturur. Aynı zamanda toplumda meydana gelen tüm olgu ve olayları inceleyen bilimin adıdır.

Meleke : Bir işi devamlı yapmak suretiyle kişide meydana gelen alışkanlıktır.

Ehl-i Sünnet : Hz. Peygamber'in sünnetine tâbi olan ve İslâmiyeti sünî mezheplerin görüşleri doğrultusunda anlama ve değerlendirmeye dayanan düşüncedir.

8. İBN HALDUN ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Hiç şüphesiz ki İbn Haldun, önemli bir İslâm düşünürüdür. İslâm Düşünce Tarihinde ona bu önemi kazandıran da Mukaddime isimli baş yapıtıdır. Sosyoloji ilminin kurucusu olarak kabul edilmesinden dolayı İbn Haldun ve Mukaddime üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların başlıcaları şunlardır :

- Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **İbn Haldun'un Hukuka Ait Fikirleri ve Tesiri**, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.
- Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **İbn Haldun Felsefesi**, İş Mecmuası Neşriyatı, İstanbul, 1940.
- Hilmi Ziya Ülken ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **İbn Haldun**, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.
- Ümit Hassan, **İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- Nihat Falay, **İbn Haldun'un İktisadî Görüşleri**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Süleyman Uludağ, **İbn Haldun**, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- Ahmet Arslan, **İbn Haldun**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- İbrahim Erol Kozak, **İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat**, Değişim Yayınları, Adapazarı, 1999.

Sayılan bu eserlerden başka İbn Haldun hakkında yazılmış birçok kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezleri bulunmaktadır. Ayrıca İbn Haldun'dan söz eden pek

çok kitap bulunmakla birlikte çeşitli ansiklopedilerde de İbn Haldun Maddesi yer almaktadır. İbn Haldun hakkında özel sayı çıkaran dergilerin yanında, onun hakkında düzenlenen sempozyum çalışmaları da vardır. İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar hakkında daha geniş bilgi edinmek için TDV İslâm Ansiklopedisi 21. ciltteki ilgili bölüme ve Bilim ve Ütopya Dergisinin Mart 1999'da yayımlanan İbn Haldun özel sayısına bakılabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

İBN HALDUN'UN HAYATI, ESERLERİ, GÖRÜŞLERİ ve ETKİLERİ

Bu bölümde, İbn Haldun'un hayatı, eserleri ve umran, tarih, din, devlet ve siyaset ve ekonomi ile ilgili görüşleri ile etkileri ele alınacaktır.

1.HAYATI

İbn Haldun'un tam adı, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami'dir. 1 Ramazan 732'de (27 Mayıs 1332) Tunus'ta doğdu. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olup Endülüs'ün fethi sırasında buraya gelip yerleşen, sonra da Kuzey Afrika'ya göç eden köklü ve tanınmış bir ailenin çocuğudur. Nesebi konusunda, "Hz. Peygamber'in Muaviye b. Ebi Süfyan'la birlikte Kur'an'ı ve İslâm'ı öğretmek için Yemen'e gönderdiği¹ yetmiş kadar hadis rivayet etmiş ve Hz. Peygamber'in hayır duasını almış olan meşhur sahabi Vail b. Hucr'a dayanır"² şeklinde rivayetler vardır.

İbn Haldun, ilk öğrenimini, çağının edip ve alimlerinden sayılan babası Muhammed b. Haldun'dan aldı. Daha sonra Kur'an'ı ezberledi ve Kıraat-ı Seb'a (Kur'an'ın yedi Arap lehçesine göre okunması) ilmini öğrendi. Çeşitli hocalardan Arap Dili ve Edebiyatı dersleri aldı, bir çok şiir ezberledi.³ Bu arada Fıkıh, Hadis, Tefsir ve Akaid gibi ilimleri de öğrenmeye başladı. Özellikle Abdülmüheymen b. Muhammed el-Hadrami, Muhammed b. İbrahim el-Abilî ve Muhammed es-Satti gibi alimler, İbn Haldun üzerinde çok etkili olmuşlardır. İbn Haldun, Abilî'den Kelam, Felsefe, Matematik ve Mantık gibi ilimleri öğrenmiştir.⁴

¹ H. Tevfik Mücahit, *Farabiden Abduh'a Siyasi Düşünce*, İstanbul 1995.

² TDV İslam Ansiklopedisi, C.19, İbn Haldun maddesi.

³ TDV İslâm Ansiklopedisi, İbn Haldun, mad.

⁴ Süleyman Uludağ, *İbn Haldun* Ankara 1993 s.7.

İbn Haldun, 749/1348 yılındaki veba salgınında, anne ve babasıyla birlikte hocalarının da bir kısmını kaybetti. Tunus'taki iktidar değişikliğinden sonra Fas'a geçmek istediyse de bu kararından vazgeçip "alamet katipliği" görevini yapmaya başladı. Daha sonra Fas sultanlığına ait ilmî mecliste üye olarak çalıştı. Bu arada Fas'taki kütüphanelerde çalışmalar yaptı ve Endülüs'ten buraya göç eden alimlerden de faydalanarak bilgisini genişletti. İbn Haldun, daha yüksek görevlere ulaşmak için sürekli olarak mevcut durumdan yararlanmaya ve yöneticilere yaklaşılmaya çalışmıştır. Ancak bu, pekçoklarının kendisini fırsatçılıkla itham etmesine neden olmuştur. ¹

İbn Haldun, alamet katibi (özel sekreter) iken sultan'a karşı yapılan bir başkaldırıya katıldı ancak canını zor kurtararak bir kasabaya sığındı. Fas'taki hocalarının yanına giderken çeşitli kasabalara uğradı, kabile reisleriyle tanıştı. Fas sultanı Ebu İnan kendisine yakın ilgi göstererek onu ilim meclisini oluşturan alimler arasına aldı. Bir yıl sonra da katiplik ve mühürdarlık görevine getirdi. İbn Haldun, bu arada şiir, düzyazı ve hitabetle ilgilendi. Daha yüksek mevkilere ulaşmak için sultan aleyhine düzenlenen bir komploya katılmakta sakınca görmedi. Sultan'ın gazabına uğrayarak iki yıl hapis yattı ancak onun ölümünden sonra görevine iade edildi. Sultan Ebu Salim'in özel sekreteri oldu. Mezalim (idari yargı) görevine getirilerek başkan oldu. Aleyhindeki jurnaller başarılı olunca Tunus'a gitti ve burada haciblik (sadrızamlık) görevine getirildi. Bir müddet bu görevde kaldıysa da yeni sultan ondan kuşkulananarak tutuklattı. Yeniden bir gruptan kopup diğerine katılma siyasetine başlayınca bütün emirlerin güvenini kaybetti ve Mağrib'deki kapılar yüzüne kapandı. Endülüs'e gittiyse de burada da tutunamadı ve Mağrib'e geri döndü. ²

766'da (1365) Bicaye'de parlak bir törenle karşılanan İbn Haldun haciblik görevine getirildi. Burada da öğrencilere ders verme ve hatiplik işini sürdürdü. Siyasi çalkantılardan sonra buradan da ayrılarak geldiği Biskre'de, altı yıl kaldı. Kabilelerin siyasi desteğini sağlamada usta olduğundan bu dönemde emirler ve sultanlar onun bu yeteneğinden faydalanmaya çalıştılar. Haciblik teklifi aldıysa da kabul etmedi, ancak

¹ Mücahit, age, s.188 .

² İbn Haldun'la ilgili aşağıdaki bilgiler TDV İslam Ansiklopedisi, Süleyman Uludağ'ın "İbn Haldun", Z. Fahri Fındıkoğlu ve H. Ziya Ülken'in "İbn Haldun", H. Tevfik Mücahit'in "Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce" ve Z. Kadiri Ugan'ın Mukaddime tercümesi için yazdığı önsözden özetlenerek hazırlanmıştır.

kabileler arasında sultana destek sağlama görevini yürüttü. Bu işi yaparken de bedevî hayat tarzını ve bedevîleri yakından tanıma ve gözleme imkanı buldu.

İbn Haldun, emirler arasında savaş çıkacağını anlayınca Endülüs'e gitmek üzere yola çıktıysa da yakalanarak Sultan Ebu Faris'in huzuruna getirildi. Bıcaie'nin ele geçirilmesi hususunda faydalı bilgiler verince serbest bırakıldı. İbn Haldun, bu olaydan sonra Tilimsân yakınındaki Ubbâd'da bulunan bir türbede inzivaya çekildi. Kısa bir süre sonra sultan tarafından siyasi faaliyetler için görevlendirildi. Ailesini yanına alarak sultanın yanına gitmek istediysen de onun vefat haberini alınca Fas'a gitmeye karar verdi ancak bir eşkiya baskınından canını zor kurtararak güçlükle buraya ulaştı. Bir süre burada ilmi faaliyetlerine devam etti ve ders okuttu.

Karışıklıklar nedeniyle burada da rahat edemeyeceğini anlayınca ailesini bırakıp Endülüs'e gitti ancak sultan, kendi aleyhinde bir takım entrikalar çevireceğinden kaygılanarak onu Endülüs'ten uzaklaştırdı. Tilimsân'a dönerek kendini ilme ve öğretime adamaya karar verdiyse de emir onu kabileler arasında çıkan anlaşmazlıkları yatıştırmakla görevlendirdi. İstemeyerek bu görevi kabul eden İbn Haldun, yolda fikir değiştirip Beni Arif kabilesinin yanına gitti. Bir beldedeki kaleye yerleşen İbn Haldun, burada 4 yıl sakin bir hayat yaşadı ve El-İber adlı tarihini yazmaya başladı. El-İber'in birinci kitabını oluşturan ünlü Mukaddime'sinin müsveddelerini 779'da (1377) tamamladı. Kitabı için kaynak esere ihtiyaç olduğundan sultan Ebu'l-Abbas'tan izin alarak Tunus'a gitti. El-İber'i tamamlayarak sultana ithaf etti.

Tunus'ta sakin bir hayat yaşayan ve çevresinde toplanan öğrencilere ders veren İbn-i Haldun'un bu durumu, saray çevresindeki bilginlerin kıskançlığına yol açtı. Sultanın açtığı savaşa istemeyerek katılan İbn Haldun ertesi yıl ki sefere de katılmak zorunda kalacağını düşünerek hacca gitmek bahanesiyle Tunus'tan ayrıldı. 784 (1382) de İskenderiye'ye ulaştı. Ancak hacdan vazgeçip Kahire'ye gitmeye karar verdi.

Kahire'de iyi bir şekilde karşılanan İbn Haldun, çevresinde pek çok öğrenci topladı. Ezher Camiinde verdiği dersler büyük ilgi gördü. Ailesinin Tunus'tan ayrılmasını sağlayan İbn Haldun, bir süre sonra Kamhiye Medresesi müderrisliğine

tain edildi. Daha sonra sultan, İbn Haldun'u Mâliki Kadı'l - Kudâtlığına (başkadılık) atadı ve "veliyyüddin" ünvanını verdi. Birkaç ay sonra ailesinin de içinde bulunduğu gemi İskenderiye yakınlarında battı. Bu sırada kadılık görevinden alınan İbn Haldun Zahiriyeye - Berkukiyye Medresesi müderrisliğine tayin edildi. 789 (1387) yılında hac görevini yerine getirdikten sonra Kahire'ye döndü ve Sargatmışıyye Medresesi müderrisliğine getirildi. Burada Hadis dersleri verdi. Birkaç görev değişikliği ile azilden sonra Mâliki başkadılığına yeniden getirildi. Sultan Ferec'in 1400'de Suriye'ye yaptığı sefere katılan İbn Haldun, sefer dönüşü Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra Kahire'ye döndü ve kısa bir süre sonra da kadılık görevinden alındı.

İbn Haldun, Mısır'daki hocalığı ve kadılık görevi esnasında hukuk dersleri vermiş, Mısır'ın kendisine göre bozuk gördüğü hukuki durumunu ıslaha çalışmış ve kadılığı döneminde bu fikirlerini uygulamaya çalışmıştır.

Timur'un Suriye'yi işgal etmesi üzerine sultan Ferec'le buraya gelen İbn Haldun, bir ayaklanma dolayısıyla Sultan Ferec'in Mısır'a geri dönmesi üzerine, ulema ile istişare ederek Timur'la buluşmak üzere gizlice ordugaha gitti. Timur'a Kuzey Afrika ve asabiyet teorisi hakkında bilgiler verdi. Bu görüşme esnasında, Timur'u övmüş, kahinlerin ve müneccimlerin gelmesini bekledikleri ulu hakanın kendisi olduğunu söylemiştir.

İbn Haldun, Mısır'da iken El-İber üzerindeki çalışmalarına devam etti ve Mukaddime diye bilinen birinci kitabına birtakım ilaveler ve düzeltmeler yaptı. "et-Ta'rif bi'bni Haldun Müellifi Haze'l-Kitab" adıyla düzenlediği otobiyografisini El-İber'in sonuna ekledi. İbn Haldun, 803-808 (1401-1406) yılları arasında dört defa daha kadılık makamına getirildi. Bu görevi yürütürken 26 Ramazan 808 de (17 Mart 1406) vefat etti. Kabrinin yeri bugün tam olarak bilinmemektedir.

İbn Haldun'un hayatı oldukça yoğun ve karışık olmakla birlikte hayatını genel hatlarıyla üç döneme ayırabiliriz: İlk dönem, eğitim ve öğretimde önemli olan ve yirmi yıl süren çocukluk ve gençlik dönemidir. Yirmi üç yıl kadar süren ikinci dönem ise, çalışmalarını devam ettirmekle birlikte çeşitli siyasi görevlerde bulunduğu dönemdir. Üçüncü ve son dönemde ise (31 yıl kadar) özellikle yüksek seviyede olmak üzere çeşitli

görevler üstlenmekle birlikte bir bilim insanı olarak hayatını tamamlamıştır.¹ İbn Haldun, iyi eğitim görmüş, küçük yaştan itibaren ilim ve fikir hayatına ilgi duymuş, ancak siyasetin cazibesinden kurtulamamıştır. Devletin en üst kademelerinde bulunma hırsı takibata uğramasına, sürgün ve hapsedilmesine neden olmuştur. Sıkıntılı bazı dönemleri olmakla birlikte genellikle saray ve konaklarda refah içinde itibarlı bir hayat sürmüştür. Diğer taraftan kabileler arasında dolaşarak bedevî hayatını yakından tanımış, ilim ve öğretimle meşgul olmuştur.

2. ESERLERİ

İbn Haldun'un Türkiye'de yakından tanınan Mukaddime'sinin dışında ve bir kısmı günümüze ulaşamamış başka eserleri de vardır. Bu eserlerin isim, muhteva ve haklarında yapılan değerlendirmeleri kısaca özetlemek faydalı olacaktır.

2.1. Lübabü'l-Muhassal fi Usulî'd-Din: İbn Haldun'un 752 (1351)de tamamladığı eser, Fahrettin er-Razi'nin el-Muhassal'ının kısaltılmış şekli olup, bedîhiyyat, ma'lumat, ilâhiyat ve sem'îyyat adlı dört bölüm ve bir hatimedden oluşur. Müellif, 19 yaşında yazdığı bu eserinde Nasîrüddin Tusi'nin konuyla ilgili görüşlerini aktarmakta ve kendisinden çok az şey katmaktadır.² Bu eser İspanyolca'ya çevrilmiş, ayrıca Refik el-Acem (Beyrut, 1995) ve Abbas M.H. Süleyman (İskenderiye, 1996) tarafından yayınlanmıştır.³

2.2. Şifa'üs-Sâil li-Tehzibi'l-Mesâil: İbn Haldun'un bu eserini Mukaddime'den önce 1372-1374 yılları arasında Fas'ta iken yazdığı kabul edilmektedir. Tasavvufa dair olan Şifa'us-Sâil'deki fikir ve izahlar Mukaddime'de aynı konuda verilen bilgilere benzemektedir. İbn Haldun bu eserinde geniş ölçüde Kuşeyrî'yi Gazalî'yi ve Lisanüddin b.el-Hatib'i takip etmekle beraber, tasavvuf tarihinin bir özetini verme ve bu hareketin İslâm sistemindeki yerini büyük bir ustalıkla belirleme başarısını da

¹ Münir Koştaş, "İbn Haldun'un Mukaddimesine Dair Bazı Müşahedeler", MEB, *Din Öğretimi Dergisi*, Sy.14, Ankara 1988.

² Uludağ, a.g.e. s. 18.

³TDV. İ.A, İbn Haldun Maddesi.

göstermiştir.¹ Muhammed b.Tavit et- Tanci tarafından yayımlanan eseri (İstanbul,1957) Süleyman Uludağ “Tasavvufun Mahiyeti” adıyla Türkçe’ye çevirmiştir (İstanbul 1977)

2.3. Kitabü'l –İber (Kitab'ü Tercemani'l - İber) ve Divanü'l – Mübtede ve'l- Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahüm min Zevi's-Sultani'l- Ekber. İbn Haldun'un bir dünya tarihi niteliği taşıyan bu eseri önsöz ve giriş mahiyetinde kaleme aldığı ve “Mukaddime” adıyla anılan bölümle birlikte 3 kitaptan oluşan 7 ciltlik bir eserdir.

Müellif, girişte tarih ilminin önemine, tarih yazımında takip edilen usullerin araştırılmasına tarihçilerin düştükleri hatalara, sahip oldukları asılsız kanaatlere ve bunların sebeplerine temas etmiş tarih ilminin kapsamlı tarifini yaparak kendi tarih anlayışını ortaya koymuştur. “Beşeri umran ilmi” adını verdiği yeni ve özgün bir ilim dalı kurduğunu, kendisinden önce böyle bir alanda araştırma yapılmadığını, bu ilmi kurarken kimseden faydalanmadığını belirten İbn Haldun, güttüğü amaç ve buna ulaşmak için izlediği yöntem hakkında da bilgiler verir. İbn Haldun'a haklı bir şöhret kazandıran, İslam ve dünya düşünce tarihinin en özgün eserlerinden biri olan bu bölümü zamanla “Mukaddime”ismiyle anılır olmuştur.²

İbn Haldun'un el-İber'inin Mukaddime adıyla anılan bölümü çağımızın ilim ve fikir adamları tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Cemil Meriç³, “doğunun en orjinal mütefekkeri olan İbn Haldun'u, İbn Haldun yapan eser Mukaddime'dir” dedikten sonra, “Mukaddime, bütün İslâm Ortaçağının fezlekesi, bir sentez” diye devam eder. Bir başka eserinde ise Mukaddime ve İbn Haldun hakkında, “anasız doğan çocuk iltifatı düşünce tarihinde tek bir esere yaraşır; Mukaddime'ye”⁴ der. Yine o, “İnsanlık, Mukaddime'yi yeni yeni keşfediyor. Tunus'lu hakîm düşüncelerimizi altı yüzyıl önce söylemiş, düşündüklerimizi ve düşünmediklerimizi” diye de ekler. Fındıkoğlu⁵ Mukaddime'yi

¹ Uludağ, s.19.

² TDV İ.A. İbn Haldun mad.

³ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları*, İstanbul, 1997, s.70.

⁴ Cemil Meriç *Umran'dan Uygarlığa*, İstanbul, 1996, s.158.

⁵ Fındıkoğlu ve Ülken, s.14.

"tarihi bir tenkit denemesi" olarak görürken, Ülken¹ de "başlı başına bir ilim ve felsefe abidesi" şeklinde değerlendirmektedir.

İbn Haldun, Mukaddimesi'ni ilk kez Tunus'tayken yazmış ve Sultan Ebu'l Abbas'a armağan etmiştir. Kahire'deyken kitabı yeniden düzenleyip iki nüsha çıkararak birini Mısır Sultanına, ötekini Uzak Mağrip Sultanı Ebu Faris Abdulaziz'e armağan etmiştir.²

Bir çok Doğu ve Batı dillerine çevrilen Mukaddime, Türkçe'ye ilk defa Pirîzâde tarafından tercüme edilmiş ve H. 1274 yılında Bulak'ta tek cilt halinde basılmıştır. Onun eksik bıraktığı kısımlar da A.Cevdet Paşa tarafından tamamlanmış ve H. 1277'de İstanbul'da üç cilt halinde basılmıştır. Ayrıca Mukaddime'nin Zakir Kadiri Ugan (I-III, MEB, İstanbul, 1954), Süleyman Uludağ (I-II, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982) ve Turan Dursun (I-II, İstanbul, 1977) tarafından yapılan üç ayrı tercümesinin baskısı yapılmıştır.³

El-İber'in ikinci kitabı, başlangıçtan İbn Haldun'un zamanına kadar kavimlerin ve hanedanların ve çeşitli milletlerin tarihini kapsar. II-V. ciltleri oluşturan bu kitapta İbn Haldun, Hz. Peygamber, Hulefa-yı Raşidîn, Emeviler, Abbasiler ve Doğu İslam dünyasındaki diğer Müslüman hanedanların tarihine de yer vermiştir.

El-İberin üçüncü kitabı bir Kuzey Afrika (Mağrib) tarihi olup, eserin VI ve VII. ciltlerini oluşturur. Bu bölümde İbn Haldun, Doğulu İslam tarihçilerinin fazla bilgi sahibi olmadıkları için eserlerinde yeterince yer vermedikleri Mağrib tarihiyle ilgili bilgiler verir.

İbn Haldun, el-İber'in son cildine "et-Ta'rif bi'bni Haldun Müellifi Haze'l Kitab" başlığı altında kendi biyografisini de eklemiştir. İbn Haldun et-Ta'rif 'de sadece kendi hayatına dair bilgi vermekle yetinmeyip şahit olduğu ve içinde yaşadığı ictimâî, siyasî, tarihî, edebî ve kültürel faaliyetler hakkında da geniş açıklamalar yapmıştır. Burada

¹ Fındıkoğlu ve Ülken, age, s.124.

² Mütcalit, a.g.e., s. 192.

³ Uludağ, ege, s.28-29.

vermiş olduğu bilgiler Mukaddime'deki teorilerini aydınlatıcı, el-İber'deki bilgileri tamamlayıcı mahiyettedir¹.

2.4. İbn Haldun'un günümüze ulaşmamış, sadece isimleri mevcut olan eserleri de vardır. Yakın arkadaşı olduğu rivayet edilen Lisanüddin İbnü'l-Hatib'e göre bu eserler şunlardır:

1-Kaside-i Bürde

2-İbn Rüşd Risalesi

3-Kitâb-el-Mantık

4-Kitâb-el-Hisâb ve

5-Şiire ait bir eserin şerhi².

3. GÖRÜŞLERİ

İbn Haldun çeşitli düşünce, inanç ve eğilimlere sahip birçok sosyolog, tarihçi, iktisatçı, hukukçu, siyasetçi ve felsefeci tarafından farklı biçimde anlaşılmış ve yorumlanmıştır. O, kimine göre sosyolog, kimine göre tarihçi, kimine göre siyasî düşünür, kimine göre iktisatçı, kimine göre hukukçu ve ilâhiyatçısıdır.³ Yaşadığı dönemde önemi yeterince anlaşılamayan İbn Haldun, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren şarkiyatçıların yoğun ilgisini çekmiş ve pek çok dilde araştırmalara konu olmuştur.⁴

İbn Haldun, İslâm düşüncesinin en önemli tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamlarından biridir. Cemil Meriç'in⁵ deyimiyle o, ne öncüsü ne de devamcısı olmayan, ortaçağın karanlık gecesinde muhteşem ve münzevi bir yıldızdır. Olaylara yaklaşımına ve eserlerine bakıldığında özgün bir düşünce yapısına sahip olduğu

¹ TDV İA. İbn Haldun mad.

² Fındıkoğlu ve Ülken, age, s.16.

³ Uludağ, a.g.e, önsöz.

⁴ TDV İA ,C.20, s.8.

⁵ Meriç, Umrandan Uygarlığa, s. 140.

anlaşılmaktadır. Düşüncelerin çok çeşitli kesimlerce farklı anlaşılması ve değerlendirilmesi de bunun kanıtı olarak gösterilebilir. H. Ziya Ülken'de İbn Haldun'un, hem alim, hem sanatkar ve hem de devlet adamı ve muharip olan, çok yönlü ve tezatlarla dolu şahsiyeti ile İtalyan Rönesansının bazı mühim simalarını hatırlattığını söylemektedir.¹ Onun en büyük özelliği ise bizzat kendisinin adlandırdığı, yöntem ve içerik bakımından bağımsız bir bilim dalını ve özgün bir düşünce sistemini; Umran ilmini kurmasıdır.²

İbn Haldun'un Mukaddime'si gözden geçirildiğinde görülecektir ki, bu eser tarih ve toplum, devlet ve siyaset, umran (sosyoloji), din ilimler ve eğitim, nüfus, şehircilik, coğrafya, kültür, ekonomi, güzel sanatlar (edebiyat, şiir, mimari ve musiki) vb. birçok konuyu ihtiva etmektedir. Konuların işleniş biçimi yalnızca bilgi vermenin çok daha ötesinde günümüz sorunlarına ışık tutacak niteliktedir. Bu nedenle, bu çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümünde ele alınan genel eğitim ve din eğitimi ile ilgili görüşlerine geçmeden evvel, İbn Haldun hakkında bir ön bilgi ve kanaat oluşturması açısından Umran, Tarih, Din, Devlet ve Siyaset ve Ekonomi konularındaki görüşleriyle ilgili kısa bilgiler vermek faydalı olacaktır.

3.1. Umran

İbn Haldun'un düşünce sisteminin merkezini ilk defa kendisinin temellendirdiği "Umran İlmi" oluşturur. Diğer bütün konular bu ilim içerisinde toplanmaktadır.

Umran tabiri, canlıların ortaya çıkması ve hayatlarını sürdürebilmeleri için uygun iklim şartlarına, coğrafi özelliklere sahip olmayan çöl vb. yerlere karşıt olarak, bu şartları ve özellikleri içinde barındıran yerleri, buralarda beliren çeşitli faaliyetleri ifade etmek için kullanılmaktadır.³

İbn Haldun, Mukaddime'sinde Umran'ın konularını şöyle sıralamaktadır: Devlet ve hükümdarlık, ticaret, kazanç, sanayi, ilim, fen ve bunların nedenleri.⁴ Bir başka yerde

¹ Findikoğlu ve Ülken, a.g.e., s. 112.

² İbn Haldun, Mukaddime, (Çev: Z.Kadri, Ugan) MEB, İstanbul, 1990. C I.s.91.

³ Ahmet Arslan, İbn Haldun, Ankara, 1997, s.91.

⁴ İbn Haldun., Mukaddime, C.1, s.12.

bunlara göçebelik (al-badvu), yerleşik hayat (el-hazeru) ve savaşları da dahil eder.¹ Üçüncü bir yerde konuları daha açık bir şekilde sıralamaktadır: Devlet ve kavmiyet (tarih ve asabiyet), şehir ve yerleşik veya göçebe hayat sürmek, göç ve hareketler, güç kazanmalar (tagallüb), çoğalma ve azalma (nüfus meselesi ve yoğunluğu), ilim ve sanat, ticaret, toplumların değişmesi ve gelişmesinin sebep ve delilleri.² Daha geniş bir çerçeve ile değerlendirildiğinde, din, aile, ahlak, hukuk, siyaset, ekonomi, devlet, el sanatları, güzel sanatlar, ilimler ve eğitim öğretim umran ilminin konusunu oluşturmaktadır.³

İbn Haldun'un Umran'ın konuları arasında gösterdiği hususlar temelde daha çok bedevilik ve haderilikle ilişkilidir. Bedevi umran, içinde devletin henüz ortaya çıkmadığı, ancak taslak biçiminde görüldüğü umrandır. Haderi umran ise devletle özdeşir.⁴ İbn Haldun bu ayrımı yaparken, insanların geçimlerini sağlama tarzlarını da dikkate almıştır. Bu açıdan bakıldığında bedevilik, fiziki çevrenin verdiği imkanlar üzerinde insanın her hangi bir işlem yapmadan onunla yetinmesine dayanan bir hayat tarzıdır. İbn Haldun, bedevi ile haderi arasını ayırmak için "zarurî", "hâcî" ve "kemâlî" kavramlarını kullanır. Zarurî, hayatta kalabilmek için gereken yiyecek, giyecek ve meskenden ibarettir. Hâcî, zaruret arzetmeyen ancak insanı daha rahat ettiren şeylerdir. Kemalî ise, insanların estetik ve başka kaygılarla geliştirdiği hususlardır. Bedeviler, zarurî olanla yetinmek zorundadır. Hâcî ve kemalî ile sadece haderiler ilgilenir.⁵ Yani medeniyet haderî umranda ortaya çıkmaktadır.

Bedevîlik ve haderîlikle organik bağı bulunan ve İbn Haldun'un önemle üzerinde durduğu bir başka kavramda Asabiye' dir. Asabiye; grup duygusu, toplumsal dayanışma bilinci, vatanperverlik, millî duygu, milliyetçilik gibi anlamlara gelir.⁶ İbn Haldun, "*Hısımlık ve akrabalık bağı, insanlarda tabii ve yaradılıştan gelen bir halettir. Herhangi bir zulme uğradığı veyahut felakete maruz bulunduğu zaman diğerleri,*

¹ İbn Haldun, Mukaddime C.1, s. 82.

² İbn Haldun, Mukaddime C.1, s. 14.

³ Uludağ, age, s.59.

⁴ Arslan, age, s.113.

⁵ TDV İ.A. ,C.20, s.547.

⁶ Arslan, age, s.115.

kendilerinde bir yakınlık ve hakirlik duyar, akrabalarının başına gelen bu felakete engel olmak ister."¹ sözleriyle asabiye'nin hangi duygularla ortaya çıktığını ifade eder.

Asabiyet kavramı, İbn Haldun'un fikir sisteminde umranın (bedevi ve haderi) devlet ve egemenlik düşüncesinin temelini oluşturduğundan en önemli toplumsallık faktörüdür. Ona göre asabiye, bir grubun diğer bir grup üzerinde egemenlik kurması, devletin kurulması ve yaşayabilmesinde temel faktördür.² Devletin ömrünü dört aşamaya ayırmış; birinci aşamada asabiyetin gayretiyle devletin ortaya çıktığını ve son aşamada asabiyetin tesirsiz hale gelmesiyle yıkıldığını belirtmiştir.³ Daha da önemlisi ona göre asabiyet olmadan dine davetin tamam olması ve peygamberlerin başarıya ulaşması da mümkün değildir.⁴

3.2. Tarih

İslam bilginleri İbn Haldun'u genel olarak çok yönlü bir düşünür, özel olarak ta bir tarihçi olarak görmüşlerdir. Ancak modern sosyologların düşündüğü ve tasavvur ettiği genel sosyoloji, bütün özel branşlarıyla yani hukuk, ekonomi, din ve ahlak bilimleri vs. İbn Haldun'un tarih anlayışı çerçevesinde bu konu içerisinde yer almaktadır.⁵

İbn Haldun, tarihi hikayeci ve felsefî yön olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre tarih, kuşakların ve halkların birbirine aktardıklarıdır. Tarih, dışardan bakıldığında geçmişin büyük olayları ve henedanlar üzerine bir haber (ihbar) olarak görünür. Ama aslında gerçekliğin akılsal bir inceleme (nazar) ve araştırılmasıdır (tahkik). Tarih "olayların iç yüzünün ve nedenlerinin bilimi"dir. Onun tarih görüşü, toplumların yaşama biçimlerinin ve uygarlığın, dünya nimetlerinden yararlanma (umran) ve toplumsal örgütlenme tipi olarak incelenmesine yol açar.⁶

İbn Haldun, Mukaddime'nin hemen başında tarihin tarifini yapmaktadır: "*Tarih, insanların ve kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.324.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.414.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.433.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.405.

⁵ Koştaş, a.g.m.

⁶ Meydan Larousse, İbn Haldun mad.

sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış bulunduğunu, ölüm ve yıkılma çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir. Bu tarihin zahiri manasıdır."¹ Bu hikayeci tarih anlayışını yansıtmaktadır. Tarifine devam eden İbn Haldun, "*Tarihin içinde saklanan mana ise incelemek, düşünmek, araştırmaktan ve varlığın (kainatın) sebep ve illetlerini dikkatle anlamak hadiselerin vukû ve cereyanının sebep ve tertibini inceleyip bilmekten ibarettir. İşte bundan dolayı tarih şerefli ve hikmetin içine dalmıştır. Bundan ötürü tarih, hikmet (felsefe) ilimlerinden sayılmaya layıktır.*" sözleriyle aslolanın tarih felsefesi yapmak olduğunu ifade etmektedir.

Tarihçi olarak değerlendirildiğinde İbn Haldun'un iki cephesi vardır: Birincisi, tarihin kaynaklarını, malzemesini, vesikaları, nakilleri ve rivayetleri ciddi ve esaslı bir tenkide tabi tutarak tarihi, kıssacılıktan ve hikayecilikten kurtarıp bir araştırma alanı haline getirmeye çalışmasıdır. İkincisi ise, tarihî olaylardaki nedensellik üzerinde durup, olayların hangi esas ve kanunlarla meydana geldiklerini belirlemeye, olayları malumat yığını olmaktan çıkarmaya çalışmasıdır.²

İbn Haldun bu konuda, Mes'udî ve birçok tarihçinin İsrail ordusunun 600 binden fazla olduğu, Hz Musa'nın Tih çölünde askerlerini saydığı yönündeki haberlerini incelerken, rivayeti yapanın Mısır ile Şam'ın bu kadar orduyu içine alacak büyüklükte olup olmadığını unuttuğunu, her ülkenin kendi büyüklüğüne göre besleyebileceği sayıda asker bulduracağını belirtir. Ayrıca o dönemde Fars devletinin daha geniş ve kuvvetli olduğunu, Buhtunnassar'ın İsrailoğullarını yenmesinin bunun bir delili olduğunu söyleyerek³ olayları nasıl bir değerlendirme süzgecinden geçirdiğini göstermektedir.

İbn Haldun'un bu eleştirel yaklaşımını kişi eleştirisi ve olay eleştirisi şeklinde özetlemek mümkündür. Şöyle ki, tarihçiler tek bir eleştiri yöntemine başvurmuş, haberleri nakleden kişilerin kişiliklerine yöneltilen eleştirileri (cerh ve tadil) yeterli görmüşlerdir. İbn Haldun ise bu yöntemin yanında nedensellik sorununu irdeleyen olay eleştirisi yöntemini de kullanmıştır. Ona göre kişi eleştirisi yöntemi, tarihî olayın mümkün olup olmadığının tespitinden sonra gelmesi gereken bir sorundur. İslam tarihçilerinin bu yanılgılarının asıl kaynağı ise hadis rivayetindeki eleştiri yöntemini,

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.5.

² Uludağ, age, s.37.

tarihî haberlerin toplanmasında ve değerlendirilmesinde başvurulan ana eleştiri kaynağı olarak kullanılmaktadır.¹

İbn Haldun tarihçilerin düşmüş oldukları hataları iki nedene dayandırmaktadır: Birisi, sadece nakle dayanmak ve sosyal tabiatın kanunlarına başvurmamak. Diğeri ise, tarihî değişimin farkına varamamaktır. Yani bir tarihçi, sosyal kural ve kanunları, kavimlerin, ülke ve asırların hallerini, ahlâk ve âdetleri, akîde, din ve mezheplerin değişim içinde olduğunu, olaylar arasındaki benzerlik ve farklılıkları bilmezse hataya düşmesi kaçınılmazdır.² Bu noktada tarih ilmi ile umran ilmi buluşmakta; tarih, umran ilminin zahiri, umran ilmi ise tarihin bätını olmaktadır.³

Bu kısa bilgilerden de anlaşıldığı gibi İbn Haldun, tarihi, olaylar ve malumât yığını olarak görmemektedir. Bu anlamda tarih, geçmişten ibret alma ve hadiselerin akışını doğru değerlendirmeye yarayan bir bilim olmaktadır. Tarih felsefeciliği yapması ve buna öncülük etmesi yönüyle İbn Haldun fevkalade çağdaş bir yaklaşım arz etmektedir.

3.3. Din

İbn Haldun'un esas inceleme ve araştırma konusu din değil, umrandır. O, dini, bir umran olayı, sosyal bir kurum, insana özgü bir değer olarak görmekte, bu anlayışla incelemektedir. Onun bakış açısına göre bütün insanî değerleri ve sosyal kurumları kapsayan din değil, umrandır. Din, umrandaki çeşitli kurum ve değerlerden birisidir.⁴ İbn Haldun bu yaklaşımıyla din olayını herhangi bir toplumsal olay olarak ele alıp onun ekonomik, coğrafi, iklimsel, psikolojik ve tarihî şartlarını vermeye çalışmaktadır.⁵

İbn Haldun, inançları güçlü bir Müslümandır. İslâm'a uymayan yorumlardan kaçınır. Yeri gelince İslâm'a aykırı olduğuna inandığı inanç ve davranışları eleştirmekten geri durmaz. Bazen bir ilahiyatçı, bir kelimci, bir selef alimi gibi dinî konuları yorumlar. Ancak araştırma konusu gereği Mukaddime'de dinî konulara ayrı

¹ Arslan, age, s.61-68.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.65.

³ TDV İ.A., C.19, s.545.

⁴ Uludağ, age, s.113.

⁵ Arslan, age, s.273.

bölümler ayırmamıştır. Meselâ, ilahiyat, peygamberlik, iman, âhîret vb. gibi konular müstakîl bölümler altında incelenmez.¹

İbn Haldun, Kelam İlmi meselelerinin kaynağının şeriat olduğunu, nakledildiği gibi iman edilmesi gerektiğini, bunların ispatı için akla başvurulamayacağını belirtir ve bunları akılla delillendirmenin, dinî akideleri kuvvetlendirmek, bid'at ehlinin aklî delillere dayanan fikir ve şüphelerini çürütmek için yapılacağını söyler.²

Peygamberlik kurumunu salt nakille kabullenen ancak toplumsal hayat açısından zorunlu olmadığını savunan İbn Haldun, peygamberlik kurumuna da umran açısından yaklaşmakta ve asabiyetle ilişkilendirmeyi de ihmal etmemektedir. Bu düşüncesini: *"Tanrı, kavimleri doğru yola çağurmak üzere gönderdiği her peygamberi ancak kendisini koruyacak ve davetini yayacak olan kudretli kavmi bulunanlar arasından seçerek göndermiştir"*³ sözleriyle ifade etmektedir.

İbn Haldun, ahlâk ve dindarlık olaylarını da umranla irtibatlandırmaktadır. Ona göre iklimi ılıman olan bölgelerde yaşayan insanlar beden yönünden en düzgün olanlar olduğu gibi, din ve ahlâk yönünden de en düzgün olanlar bu bölgelerde yaşayanlardır. Aşırı sıcak ve soğuk iklimlerdeki insanlar, hayvanlara yakın hayat yaşarlar. Onların dindarlıktaki halleri de böyledir.⁴ Gıda ile dindarlık arasındaki ilişkiyi de aynı şekilde açıklayan İbn Haldun, verimli bölgelerde yaşayanların rahatlığa dalmalarından dolayı diğer bölgelerde zar zor geçinen halktan daha az dindar ve ibadetlere daha az düşkün olacaklarını söyler.⁵ Ahlâk konusuna da geniş yer ayıran İbn Haldun, bedevilerin hayra, fazilete ve iyiliğe haderilerden daha yakın olduğunu ifade eder.⁶

Turan Dursun,⁷ İbn Haldun'un dine, umran çerçevesinde yaklaşmasını ve dinî kurallar (şeriat) olmadan da toplumsal hayatın normal seyrinde süreceği düşüncesini farklı şekilde anlamış, ayrıca İbn Haldun'un gaipten haber verenlerden bahsederken

¹ Uludağ, age, s.114.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.606.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.401.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.195.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.210-211.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.299-304.

⁷ Turan Dursun, "İbn Haldun'un Temel Düşünceleri", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, Mart 1999, s.57.

peygamberlerden sonra kahin, arrâf ve falcılardan da bahsetmesini¹ bir derecelendirme ve peygamberliği basite indirgeme olarak yorumlamıştır. Bu düşünceden hareket eden Turan Dursun'a göre İbn Haldun, o zamanın şartlarında dine karşı tavır alma yürekliliğini göstermiştir. Hatta hoşgörüsüzlük ortamından dolayı fikirlerinden ödün vermek zorunda kalmıştır.

İbn Haldun'un dine yaklaşımındaki tek farklılığın, toplumsal hayat içerisindeki yeri konusunda olduğu anlaşılmaktadır. Kendi kurduğu ve yöntemini geliştirdiği umran ilmini her konuya olduğu gibi din konusuna da başarıyla uyguladığı görülmektedir.

3.4. Devlet ve Siyaset

Mukaddime'de devlet ve hanedanlık konusu geniş bir yer tutmaktadır. İbn Haldun'un gözlemlerinde çoğu zaman bedevilik haderilikle, asabiyet mülkle (devlet) sonuçlandığından bunların geniş bir tahlile tabii tutulması onun açısından kaçınılmaz olmaktadır. İnsanların toplu halde yaşamasını bir zorunluluk olarak gören İbn Haldun, hayvanlardan gelecek saldırıların önlenmesinde yeterli olan silahın, insanlardan gelecek saldırıların önlenmesi için yeterli olmadığını belirterek devletin (otorite) mutlaka gerekli olduğunu savunmaktadır.

İbn Haldun'a göre üstün gelecek devlet kurmak asabiyyetin amaç ve sonucudur. Hükümdar, kendi boyunun gücüyle o kavmi kendisine itaat ettirdikten sonra boy ve kavimleri de egemenliği altına almak ister. Daha sonra da hedef büyüterek daha geniş ve uzak bölgeleri hakimiyeti altına almaya çalışır. İbn Haldun, bu tespitiyle devletin kuruluş ve genişleme aşamasının nasıl bir psikolojiyle meydana geldiğini ortaya koymuş, hükümdarlık ve başkanlığı (riyaset) birbirinden ayırmıştır.² Çünkü riyaset sadece kendisine itaat edilmeyi ifade eder, başkalarına hükümlerini zorla kabul ettirme gücü yoktur.³

İbn Haldun'un asabiye temeline dayalı devlet anlayışı modern asırdaki ulus devlet anlayışının temeli olmaktadır. Ulus devletin temeli de millidir.⁴ Siyasetçiyi, akli

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.244-301.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.353-354.

³ Arslan, age, s.131.

⁴ Mücahit, age, s.200.

delil ve hükümlere dayanarak dünya maslahat ve faydalarını elde eden, zarar ve ziyanları def etmeye sevk eden insan olarak tarif eden İbn Haldun,¹ siyaset ile ahlâkı birbirine sıkıca bağlar. Dinin asabiyeti desteklediğini belirterek dinin önemini ve mülkün ona dayanma zorunluluğunu vurgular. Bunun sonunda yöneticilerin bu konularını sadece asabiyetlerinden ve güçlerinden dolayı değil ahlâkî ve mânevî ilkelere sarıldıkları ve Allah'ın emrettiğiyle hükmettikleri için gerçekleştirdiklerini belirtir.²

İnsanlar gibi devletlerin de tabii ömürleri olduğunu belirten İbn Haldun, devletin ömrünü kırkar yıllık üç döneme ayırmış, bu ayrımı yaparken de Kur'an'ın çeşitli ayetlerini ve İsrailoğullarının Tih çölünde 40 yıl kalmasını delil olarak almıştır. İlk dönem (nesil); asabiyetin şiddetle kudretinin muhafaza edildiği, ikinci dönem; yerleşik hayata geçme ve rahatlık, üçüncüsü ise; zevk ve israf dönemidir. Bu üç dönemden sonra asalet ve şeref sona erer, devletin ihtiyarlık ve yıkılma çağı gelir.³

İbn Haldun devletin başına geçenlerin bir müddet sonra halktan yüz çevirip onlara zulmetmeye başlayacağından, devletin mutlaka kanunlarla yönetilmesi gerektiği, aksi takdirde düzenin olmayacağı, hakimiyetin yerleşemeyeceği ve devletin yıkılmasının kaçınılmaz olduğu görüşündedir. O, kanunların kaynağı bakımından siyaseti, aklî ve dinî olmak üzere ikiye ayırır. Kanunlar devletin büyükleri tarafından tertip edilmiş ve uygulanmış olursa buna siyaset-i akliyye; Tanrı tarafından indirilmiş, peygamber tarafından halka anlatılmış ve şeriat olarak tebliğ edilmiş kanunlarla idare edilmiş olur ise buna da dini siyaset demektir.⁴ Hemen ardından da dinî siyasetin insanların dünya ve ahiretleri için faydalı olduğunu belirtmektedir. İlke olarak dinî siyasetin, aklî siyasete karşı olmadığını ancak aklî kanunların dinî kanunlardan daha aşağıda, daha az mükemmel olduğunu düşünmektedir.⁵

Bütün insanları dünya ve ahiret işlerinde şeriata uygun iş görmeye sevketmenin vacip (gerekli) olduğunu söyleyen İbn Haldun, bu vazifenin önce peygamberlere sonra

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.481.

² Mücahit, *age*, s.202.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.431-434.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.479.

⁵ Arslan, *age*, s.203.

da onların yerlerine geçenlere yani halifelere ait olduğunu belirtir. Halifeliğin mahiyetini, umumiyetle ahiret faydasını göz önünde bulundurarak şeriat ile iş görmek, dini korumak ve dünya siyasetini dine uygun olarak idare etmek hususunda şeriat sahibine vekillik etmek olarak açıklar.¹ İbn Haldun, Müslüman kavimlerde hükümdarlığın halifelik şeklinde olduğunu belirtir.²

Halifeliğin şartlarını; ilim, adalet, ehliyet ve bu işlerini yürütmeye engel kusurları bulunmamak (sağlık) olarak açıklayan İbn Haldun, bunların açıklamalarını da yapar. İlim sahibi olması, halifenin kendi bilgi ve aklı ile Kur'an ve hadislerden hüküm çıkarabilmesidir. Çünkü taklit (başkaların fikir ve bilgisine uymak) bir eksikliktir. İbn Haldun, bununla din eğitiminin önemine vurgu yapmaktadır. Ehliyet ise, halifenin (imam), şer'an tayin edilen cezaları yerine getirtmesi, savaşlara katılması ve idare edebilmesi, dini koruması ve devlet işlerini iyi bilmesidir. Halife; delilik, körlük, sağırlık, dilsizlik, iki elin ve ayağın olmaması gibi duygu ve aza kusurlarından da salim olmalıdır. İbn Haldun, fukahanın görüş birliğine varamadığı Kureyş'e mensup olma şartını da ele almış ve bundan maksadın bizzat Kureyşlilik değil, güçlü bir asabiyet'e mensup olmak olduğu sonucuna varmıştır. Onun "*asabiyet sahibi, yani devleti korumak ve idare etmek kudretinde ve kendisini de koruyan bir soydan gelen kişinin devletin başına geçmesiyle din, istikrar kazanır, Müslümanların kalplerinde sükunet hasıl olur*"³ şeklindeki sözleri bunu açıkça ifade etmektedir.

Halifenin dinî görevlerini; namaz kıldırarak, fetva vermek, kadılık (hakimlik), savaş (komutanlık), askerlik ve son olarak da muhtesiplik (emniyeti sağlama) yapmak olarak sıralayan İbn Haldun, halifeliğin saltanat haline gelişini uzunca anlattıktan sonra, devlet ve asabiyet tabiatının icabı olarak Muaviye'nin oğlu Yezit'e biat alarak Emeviler'in bu dönemi başlatmış olduğunu kaydeder.⁴

İbn Haldun'a kadar, devlete sahip olma ve onu yönetme, idareci halk (reaya) ilişkisinin rastgele ve keyfi olduğu ve kaba kuvvete dayandığı sanılırdı. İlk defa İbn Haldun tarafından devlet (yönetici) ile halk ilişkilerinin belli bir takım kural ve yasalara

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.481.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.555.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.487-492.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.520.

dayandığı, bu ilişkilerin belli bir düzen dahilinde cereyan ettiği, devletle ilgili olay ve olguların belli bir takım sebep ve illetleri bulunduğu gösterilmiştir. Yani ilk defa devlet ve siyaset felsefesi yapan İbn Haldun'dur.¹ Bu yönüyle İbn Haldun hem İslâm düşüncesine ve hem de siyasî düşünceye önemli katkılarda bulunmuştur.

Mücahit de ², İbn Haldun'un siyasî düşünceye katkısıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: *“İbn Haldun, toplumun ve siyasetin objektif çözümlenmesi yolunu açmada pek çok fikrî katkı sunmuştur. Böylelikle, sosyolojinin öncüsü ve ilk kurucusu sayılmıştır. Ayrıca tarih ilminin de yenileyicisi olmuştur. Aynı zamanda, siyaset ilmini objektif temellere dayandırmıştır. Sosyal olgıyla ilgilenmek suretiyle, siyasî düşünce alanında pek çok katkı sunmuştur. Asabiyet teorisi, siyasi sistemin çözümlenmesi alanında öncü bir iş sayılır. Bu alandaki incelemeleri, çözümlene birimlerinin farklılığına rağmen modern çağdaki milliyetçiliğin incelenmesinde özel bir öneme sahip olmuştur.”*

3. 5. Ekonomi

İbn Haldun'un genel düşüncesi içinde ekonomi ve ekonomik faktörler önemli bir yer tutar. Ekonomik faaliyetlerle bedevilik-haderilik, asabiyet-mülk, din-ahlâk gibi temel değerler yakından ilgilidir. Ona göre maddi ihtiyaçlar dikkate alınmadan ne toplum, ne de sosyal değerler açıklanabilir.³

Toplumsal hayat insanlar için bir zarurettir diyen İbn Haldun⁴, bunun nedeni de insanların maddi ihtiyaçlarını tek başlarına karşılayamaması olarak açıklar.⁵ Ayrıca çalışma ve emek sarf etmenin Allah'ın kudret ve kuvvet vermesiyle olduğunu belirten İbn Haldun, *“Bu sadeliğinden dolayı çiftçilik, insanların büyük ataları olan Adem'e nispet edilmektedir. Buna göre insanlara çiftçiliği öğreten odur... Hüner ve sanat öğretime muhtaç olduğu için, bu manâyı ifade etmek üzere beşerin ikinci atası olan*

¹ Uludağ, a.g.e., s.89.

² Mücahit, a.g.e., s.219.

³ Uludağ, a.g.e., s.107.

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.100.

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.472.

İdris'e nispet edilmektedir. Yüce Tanrı'nın ilhamıyla hüner ve sanatı insanlara o öğretmiştir."¹ demektedir. Çiftçilik ve zanaatların peygamberler vasıtasıyla insanlara öğretildiğini kaydetmekle iktisadî faaliyetleri bir bakıma mukaddes ve mübarek olarak nitelendirmektedir.

İbn Haldun, iktisadî faaliyetler içinde de önce tarımı ve göçebeliği incelemekte, daha sonra da zanaatlar ve ticaret üzerinde durmaktadır. Onun geçmişte yaşamış ve halen mevcut bulunan kavimlerin "*kendilerine mahsus halleri, kaideleri siyasetleri , sanayileri ve dünyayı imar tarzları vardır*"² sözlerinden, incelenen toplumlara ait ekonomik yapı, üretim teknikleri ve ilişkilerini anlamak mümkündür.³

İbn Haldun, "emek" kavramı üzerinde önemle durmaktadır. Kazanç ve mal, kuvvet ve emek sarf etmekle elde edilir. Bu olmadan bir şey elde edilemez ve faydalanmak imkanı hasıl olmaz.⁴ Böylece İbn Haldun, emeği ve çalışmayı, medeniyetin, insanın ve tarihin temeline yerleştirmiş bulunmaktadır. İbn Haldun, emek kavramını yalnızca fizik gücü olarak değil, akıl ve düşüncüyü de katarak ele almaktadır. Ona göre, insanı hayvandan ayıran özelliklerden biri olan alet yapma bu iki gücün birleşmesiyle meydana gelmekte ve medeni hayatın gelişmesinin başlangıcı olmaktadır.⁵

İbn Haldun, bir yandan psikolojik kişisel faktörlerin iktisadî faaliyetler ve genel olarak ekonomik gelişme üzerindeki etkilerini incelerken, bir yandan da ekonomik faaliyet ve yaşama biçimlerinin, onların karakterlerinde yaptığı değişiklikler üzerinde durmaktadır. İbn Haldun, tacirin alım satım işlerinde başarı elde etmek için başkalarıyla zeka ve diğer hususlarda yarışmak ve yenmek zorunluluğunun zamanla karakter haline geldiğini, bununsa insanlıktan ve mürüvvetten uzak olduğunu, bu nedenle tacirlerin ahlâk ve karakter bakımından düşük olduklarını belirtir.⁶

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.322-327.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.67.

³ İbrahim Erol Kozak, *İnsan-Toplum-İktisat*, Adapazarı 1999, s.24.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.322.

⁵ Kozak, *age*, s.96-97.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.357.

Ticareti, mal ve eşyayı ucuz alıp yüksek fiyatla satarak kazanç temin etmek olarak tarif eden İbn Haldun¹, bolluk ve fiyat ucuzluğunun ifrat derecesinin üretici ve tacirler için zararlı ve bunun sonucunun yoksulluk olduğunu belirtir. Çeşitli meslek sahiplerinin bu durumdan etkilenmeleriyle birlikte, vergi gelirlerinin azalacağını, asker ve memurların da ekonomik durumlarının bozulacağını ifade eder.²

Emek (çalışma), kazanç ve ihtiyaç arasında doğru orantılı bir ilişki olduğunu düşünen İbn Haldun, dini hizmetlerde bulunan sınıfların, hizmetlerine bütün halkın muhtaç olmamasından dolayı, devletin onlara ihtiyaç nisbetinde ücret ve aylık verdiğini söyleyerek; kadı, müftü, müderris, imam-hatip ve müezzinlerin çok defa servet sahibi olmadıklarını belirtir. Şerefli bir hizmeti yapan bu zümrenin, bilgilerini artırmak amacıyla vücut ve zihin olarak yorulmaya mecbur olduklarını, buna rağmen mevki sahiplerine yaltaklanarak kendilerini hakir düşürmek istemediklerini söyler.³ Çağdaş sistemlerden kapitalizmin "hürriyet", sosyalizmin ise "eşitlik" ilkesini bayraklaştırmasına karşın İbn Haldun devletin adaleti sağlamasının iktisadî hayatın da temelini oluşturduğunu düşünerek "adalet" ilkesini bayraklandırmaktadır.⁴

Ekonomi siyaset ilişkisine de değinen İbn Haldun, servet sahibi olmanın siyasi gücü (mevki) ele geçirmeyi değil, siyasi gücün servet sahibi olmayı kolaylaştırdığını söyler. Bunu şu sözlerle ifade eder: *"Yüksek rütbe sahibinin kazancı da derece, rütbe ve hakimiyet kudreti nispetinde olur. Rütbesi aşağı derece olanların ise kazancı o nispette azalır. Rütbe ve derece sahibi olmayanlara gelince bunların mal ve servetleri, sarf ettikleri iş, emek ve kazançları nispetindedir."* Ayrıca siyasilere yaltaklanmanın saadete (rahatlık) ve kazanca götüren sebeplerden olduğunu, gururlu kimselerin şeref ve dereceden (makam ve mevki) mahrum kalacaklarını, ancak iş ve emekleriyle kazanç temin edeceklerini, yoksulluk ve zaruret içinde yaşayacaklarını belirtir.⁵

Devletin ordu ve para olmak üzere iki temel üzere kurulduğunu belirten İbn Haldun⁶ bunun devamında, devletin ilk başlarda fazla maddî güce ihtiyaç duymamasını,

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.354.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.362.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.351.

⁴ Kozak, *age*, s.243.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.345-346.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.97.

daha sonra harcamaların artmasını, devletin yeni vergiler koymasını, halkın fakir düşmesi ve devletin malî bakımdan zayıflayarak fesat ve bozgunluk devresinin başlamasını geniş olarak anlatır. Devlet harcamalarının ekonomide önemli bir yer tutmasından dolayı harcamaların kısılmasının, devletten maaş alanların gelirlerini azaltacağını, piyasadaki talebin düşeceğini bununsa üretimin yavaşlamasına ve devlet gelirlerinin daha da düşmesine neden olacağını söyleyerek; devletin parayı hazine de tutmaması ve harcamalarını kısımaması gerektiğini belirtir.

İbn Haldun'a göre, servet saklanarak değil harcanarak artar.¹ Ona göre halkın refah ve zenginliği ile devletin gücü arasında doğru orantılı bir ilişki vardır.² Yani zengin halk, zengin devlet veya tersi bir durum, onun ekonomi politikası düşüncesini özetlemektedir.

Devletin üretim ve ticaret yaparak ekonomik hayata müdahale etmesine karşı olan İbn Haldun, bu konuda liberal bir tavır takınmaktadır. Bunun nedenini, devletin iktisadî faaliyete girişerek elinde bulundurduğu güç ve sermaye ile tüccar ve çiftçilere karşı haksız rekabete girişmesi olarak açıklar. Üretimin durmasından ve vergi gelirlerinin azalmasından dolayı yine en büyük zararın devlete olacağı sonucuna varır. Bu rekabet esnasında devletin siyasi baskı uygulamasının kaçınılmaz olduğunu düşünen İbn Haldun, bu baskı ve zulmün, halkın çalışma arzusunu ve teşebbüs ruhunu körelteceğini söyler. Halk fakirleşir, ülke ictimâî, siyasî ve iktisadî yıkıma gider.³

4. ETKİLERİ

İbn Haldun ve Mukaddimesi, her ne kadar geç keşfedilmiş ve değeri geç anlaşılmış olsa da, İbn Haldun ve çeşitli konular hakkındaki görüşleri üzerine yapılan araştırmalar ve yüzyıllar öncesinden ortaya koyduğu fikirler dolayısıyla pek çok ünlü düşünürle mukayese edilmesinden, onun önemli bir tesir bırakmış olduğunu anlamak

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.126.

² Kozak, *age*, s.244-249.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.63-67.

mümkündür. Çünkü bu mukayeseler İbn Haldun'un fikirlerinin temel özelliğini yansıtmak amacıyla yapılmıştır.

Mukaddimeyi tercüme eden Z. Kadirî Ugan önsözünde şöyle demektedir: *"Avrupalılar gerek İbn Haldun'un şahsına, tarihine ve gerekse Mukaddime'sine pek büyük önem vermişlerdir. Avrupa dillerinde yazılan büyük ve küçük hacimdeki ansiklopediler başta olmak üzere İbn Haldun ve Mukaddimesinden bahsederler. Arap ve Arap edebiyatı tarihine dair eser veren bütün yazarlar, İbn Haldun ile eserleri hakkında bilgiler vermişlerdir... Rus müsteşriki A.Krimsky "Arap ve Arap Edebiyatı Tarihi" adlı eserinde İbn Haldun hakkında, İslam'ın Montesquieu'su tabirini kullanmaktadır."*¹

Ümit Hassan², Batılı düşünürlerin İbn Haldun hakkındaki düşünceleri ve yaptıkları mukayeseler hakkında şu bilgileri vermektedir: Philip Hitti, İbn Haldun'u İslam'ın en büyük tarih felsefecisi, gelmiş geçmiş tarih felsefecilerinin ise en büyüklerinden birisi olarak nitelendirirken, daha pek çok tarihçi onu tarihçi ve tarih felsefecisi olarak övmüşlerdir. Ayrıca pek çok sosyolog İbn Haldun'u sosyolojinin habercisi, öncüsü, ilk sosyolog vb. şekillerde sıfatlandırmışlardır. İbn Haldun tarihi ele alışlarındaki benzerliklerle birlikte siyaset teorilerindeki benzerlik yönüyle Machiavelli ile mukayese edilir. Tarihsel gelişimin sürekliliğini önermeleri açısından ise İbn Haldun-Vico mukayesesi yapılmıştır. Hatta iş bölümüne verdiği önem, toplumları sosyal biçimleri ve ekonomik üretim tarzlarına göre sınıflandırması nedeniyle tarihsel maddeciliğin bir öncüsü sayılmış, İslam'ın Marx'ı şeklinde de değerlendirilmiştir.

Z. Velidi Togan, Hammer'in, İbn Haldun Mukaddimesi'nin Osmanlı ilim ve devlet adamları arasında ideoloji yaratan bir eser sıfatıyla çok okunduğunu söylediğini kaydeder.³ İbn Haldun'un devlet, siyaset ve ulusların yapılarına ilişkin görüşleri, çöküş dönemi Osmanlı aydınlarının dünya görüşlerini büyük ölçüde etkilemiş, Osmanlı

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Önsöz, s.XII-XXII.

² Ümit Hassan, "İbn Haldun Düşüncesine Yaklaşımda Bütünsellik Sorunu", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, Mart 1999, sy.57.

³ Z. Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1959, s.149.

aydınları Mukaddime'de İmparatorluğun çöküşünün açık seçik felsefi açıklamasını görmüşlerdir.¹

İbn Haldun'un Türkiye'deki etkileri hakkında Fındıklıoğlu² "Türkiye'de İbn Haldunizm" adlı makalede şu bilgileri vermektedir:

"G. Fülegel'e göre küllî bir bibliyografya olan Keşfü'z-Zümn'un yazarı Kâtip Çelebi, bu eserini iki müellifin tesiri altında yazmıştır. Türk Müellifi Taşköprüzâde, Arap Müellifi ise İbn Haldun'dur. Fakat daha ziyade ikincisi tesir bakımından mühimdir: Katip Çelebi'nin asıl kaynağı İbn Haldun'un Mukaddime'sidir. Bir başka Türk müellifi tarihçi Naima ise, tarihin konusunu açıklamakta Arap tarihçisine bağlıdır. Naima'nın, tarihî hadiseler vesilesiyle ileri sürdüğü uzviyetçilik de İbn Haldun'ununkinin aynıdır. Bir başka müellif, Münecim başı lakabıyla anılan Ahmet b. Lütfullah ise, tarihin tarifini yaparken İbn Haldun'dan cümleler nakledecek kadar Arap mütefekkirine bağlıdır. Mukaddime'nin bir kısmını tercüme eden Pirîzâde olarak bilinen Mehmet Sahip Efendi ise yalnızca tercüme yapmakla yetinmemiş, bazı noktalarda İbn Haldun'u tefsir de etmiştir. On altı ciltlik tarihinde İbn Haldun'u ilk defa yakından anlayan ve tenkid eden Hayrullah Efendi, İbn Haldun'un "Tavırlar Nazariyesi" üzerinde durmuş ve içtimaî sınıflar sosyolojisi ile alakalı tartışmalarda bulunmuştur. Pirîzâde'nin noksan bıraktığı Mukaddimenin tercümesini tamamlayan Ahmet Cevdet Paşa eserinde, İbn Haldun'un kendisi üzerindeki tesirlerinden isim vererek bahsetmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'da tarihin tarifi, asabiyet ve tavırlar nazariyesi gibi noktaların yanında, tarihî hadiselerin izahında da İbn Haldun'un etkisi görülmektedir."

¹ Meydan Larousse, İbn Haldun mad.

² Z. Fahri Fındıklıoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", Fuat Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDUNUN EĞİTİMLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Bu bölümde İbn Haldun'un eğitimi nasıl ele aldığı ve tasnifini yaptığı, hangi temele oturduğu, eğitim öğretim kavramlarından ne anladığı, örgün ve yaygın eğitimden ne şekilde bahsettiği ele alınacaktır. Öğretmenlik mesleği, yöntemler ve eğitim ilkeleri konuları, eğitim ilişkileri ve eğitimin zekanın gelişmesine etkileri hakkında vermiş olduğu bilgiler açıklanacaktır.

İbn Haldun, Mukaddimesinde doğrudan eğitimle ilgili başlıklar açarak veya birçok yerde olduğu gibi diğer konuların aralarında, eğitimle ilgili meselelere değinmektedir. Tüm konuları olduğu gibi eğitim konusunu da Umran ilmi çevresinde ele alan İbn Haldun, önce düşünce temelinde değerlendirdiği eğitimi daha sonra da toplumsal ve kurumsal yapısıyla incelemektedir. Eğitim konularına bir eğitimci hassasiyetiyle eğilen İbn Haldun, eğitimde dikkat edilmesi ve uyulması gereken pek çok ilkeye de değinmekte ve bu süreç içerisinde uygulanmasında faydalar gördüğü çeşitli yöntemleri örnekleriyle birlikte açıklamaktadır.

Eğitimi, yalnızca bilgilenme / bilgilendirme olayı olarak değerlendirmeyen İbn Haldun, onu kişilerin kendi aralarında ve toplumla, karmaşık ve karşılıklı ilişkiler içinde bulunma zorunluluğundan doğan bir olgu olarak ele almaktadır. Bu genel bilgiler doğrultusunda İbn Haldun'un eğitimle ilgili görüşlerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesine geçebiliriz.

1. İBN HALDUN'UN EĞİTİMİ ELE ALIŞI

İbn Haldun'un esas inceleme alanı, uzun uğraş ve incelemelerden sonra oluşturduğunu, bu araştırma yöntemini kendisinin icadettiğini belirttiği, aynı zamanda

çok faydalı ve çekici bir ilim dalı olarak tanıttığı ve Umran olarak adlandırdığı ilimdir.¹ İbn Haldun, Mukaddime adıyla anılan el-İber'inin birinci kitabında bu ilimden bahsedeceğini anlatır. Çeşitli vesilerle birkaç yerde Umranın konularını sıralarken² ilim, sanat, fen ve bunların nedenlerini de bu ilmin konuları arasına dahil eder. Yani İbn Haldun; eğitimi Umranın tabii bir hali olarak görmekte ve konuyu bu çerçevede ele almaktadır. Onun bu ele alışı, bazen müstakil başlıklar altında incelemesi veya diğer alanlardan bahsederken eğitimle ilgili konulara da değinmek şeklinde olmaktadır.

İbn Haldun, " *ilim ve öğretimin insanların cemiyetler halinde dünyayı imarında tabii bir hal olduğuna dair* "³ müstakil bir bölüm açarak eğitimi, toplumsal bir kurum olarak değerlendirmektedir.⁴ Zaten eğitim, çok geniş bir alan ve herkesi ilgilendiren bir konu olmasından dolayı birçok eğitimci ve düşünür tarafından değişik açılardan ele alınmaktadır. Eğitim, öğrenci ve öğretmen açısından ele alınarak tanımlandığı gibi; gayesi, kültürel devamlılığı sağlaması ve etkisi bakımından da farklı biçimde tanımlanmıştır. Eğitimci ve düşünürler tâbi oldukları felsefi sistem ve gayelerine göre tanımlamaları ile de birbirinden ayrılmışlardır. İbn Haldun'un eğitimi bu şekilde ele alışı, Başaran'ın⁵ " *toplumun eğitime olan gereksinimini karşılamak için toplumca ortaya çıkarılmış bir kurumdur.* " şeklinde yapmış olduğu tanımla örtüşmektedir. Böylece İbn Haldun'un, eğitimi, genel anlamda toplumsal ihtiyaçlardan dolayı ortaya çıkan bir kurum olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

İbn Haldun, eğitimi toplumsal açıdan ele alarak bir kurum olarak değerlendirirken, birey açısından onu zihinsel faaliyet olarak görmekte ve bir meslek ve sanat derecesinde değer vermektedir. Bilgi edinmenin, beden kuvvetiyle veya zihin gücü ile elde edildiğini⁶ belirterek bu faaliyetin zihinsel ve bedensel olarak yorgunluğa

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.91.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.12,14 ve 82.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.441.

⁴ Mahmut Tezcan, "İbn Haldun ve Eğitim", *A.Ü.E.F. Dergisi*, C.14, sy.1-4, Ankara 1981,s.205-212.

⁵ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitime Giriş*, Ankara 1989, s.47.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.443.

neden olduğunu söyler.¹ Ona göre sanayi (çalışmalar) ikiye ayrılmaktadır. Biri hayatın zaruri ihtiyaçlarından olsun veya olmasın çeşitli zenaatlar; diğeri de ilim, sanat ve siyaset gibi insan hususiyetlerinden olan fikir ve akıl ile ilgili hüner ve sanatlardır. Kağıtçılık, şarkıcılık ve şiir gibi, ilim öğrenmek (eğitim) de ikinci kısma girmektedir.² Eğitimin bu kısma girmesinin nedenini ise, öğretim yoluyla elde edilmesi ve terimlerinin türlü türlü olması dolayısıyla, bir meslek ve sanat olduğuna delalet etmesi olarak açıklar. İlim ve sanayinin insanı hayvanlardan ayıran bir hususiyet olduğunu ve bunun nedeninin de fikir ve düşünce mahsulü olmasından kaynaklandığını belirtir.³

2. İNSANI DİĞER VARLIKLARDAN AYIRAN ÖZELLİK: DÜŞÜNCE

Eski Yunan filozoflarından Aristoteles'in insanı, "toplumsal bir hayvan" olarak nitelemesinin temelinde insanın düşünme özelliği yatmaktadır. Tüm canlı varlıklar, hayatlarını devam ettirmek için yeme içme, barınma ve nesillerini devam ettirme özelliğine sahiptir. Bunlar içinde insan, düşünme kabiliyeti ile diğer varlıklardan ayrılmaktadır. Bu kabiliyetle insan, toplumsal bir hayat yaşar, özelliklerini geliştirir ve bunu nesilden nesile aktarmak suretiyle bir süreç oluşturur. Hayvanlarda ise durum farklıdır. Hayvanın, kendisinden yaşlı olanlarından öğrenecek bir şeyi yoktur. Kendisine has faaliyetlerini yapmak için doğuştan yeteneklidir. Onun, bir önceki nesilden olacağı bir kültür hazinesi olmadığı gibi kendisinden sonrakine bırakacağı bir şeyi de yoktur.⁴

İbn Haldun, insanın bu özelliğini şu sözlerle açıklar: *"İnsan, duyguları, hareketleri ve yaşaması için gıda ve kendisini korumak için sığınaklar araması bakımından hayvandan farksızdır. İnsan, fikir ve düşüncesi ile, cemiyetler halinde yaşamasıyla ve Tanrı tarafından indirilen hükümleri kabul edip bunlarla iş görmesi ve ahireti için faydalı olan kaidelere riayet etmesiyle diğer hayvanlardan ayrılır."*⁵ İnsanın özelliği ile ilgili açıklamaları sürdüren İbn Haldun, insanın hiç bir vakit düşünmekten usanmayacağını ve yorulmayacağını, göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir süre için bile

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.352.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.368.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.97.

⁴ Bayraktar Bayraktı, İslâm'da Eğitim, İstanbul 1989, s.18.

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.441-442.

olsa düşünmekten uzak kalamayacağını belirtir. Ona göre ilim ve sanatların kaynağı insanın düşünme kabiliyetidir. Böylelikle İbn Haldun, umran adını verdiği sistemin merkezine düşünceyi oturtmakta ve tüm gelişmelerin kaynağının bu nokta olduğunu belirtmektedir. Bu da eğitim sayesinde olmaktadır. Yani insan eğitim almak zorundadır. Mengüşoğlu bunu şöyle ifade etmektedir : *"İnsan, hazır olmayan ham kabiliyetlerle dünyaya geldiği için, hayatının sonuna kadar bir öğrenci, bir çırak olarak kalıyor. Bunun için insanın eğitime, eğitime ihtiyacı vardır. İnsan ancak eğitim sayesinde insan olabilir ve insan eğitimin meydana getirdiğinden başka bir şey değildir."*¹

İbn Haldun'a göre insan, zatı itibariyle cahil, kesb itibariyle alimdir. Bunu şu sözlerle ifade eder: *"Nefs-i nâtika,² insanlarda ancak bilkuvve mevcuttur. Bu, ancak duygu kuvvetleri ile bilinen nesnelere, tekrar tekrar idrak etmek ve yeni bilgiler edinmek sonucunda kuvveden fiile çıkararak bilfiil mevcut olur."*³ İbn Haldun'a göre insan, hazır bilgilerle dünyaya gelmemekte, ancak eğitime ve öğretilmeye müsait bir yapıya sahip olduğundan, beş duygu kuvvesiyle varlıkları idrak etmesinin neticesinde öğretim yoluyla bilgileri elde etmektedir.⁴ İnsanlar bunu birtakım sorular ve düşünme yöntemleriyle ve öğretim yoluyla bilinçli hale getirirler.⁵ Kur'an'da ise bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: *"Allah, sizi analarınızın karınlarından, kendiniz hiç birşey bilmiyorken çıkardı. Size şükredesiniz diye kulaklar, gözler, gönüller verdi. Tâ ki şükredesiniz."*⁶

İnsan, düşünme kabiliyetine sahip olmak gibi üstün bir yeteneğe sahip olmasının neticesinde, öğrenme kabiliyetiyle de hayvandan ayrılır. İbn Haldun da aynı noktaya temas ederek, "insanların ise öğretimi kabul etmek bakımından hayvanlara nispetle çok yüksek kabiliyette oldukları bellidir"⁷ der. Hayvanlar daha çok iç güdülerini ile

¹ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefi Antropoloji*, İstanbul, 1971, s.43-44.

² "Nefs-i Nâtika : İnsan ruhu, insanın canlılar arasındaki yerini belli eden cevher." Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik LÜGAT*, Ankara, 1998, s.818.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.438.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.443.

⁵ Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara 1995, s.235.

⁶ Nahl Suresi, 78.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.636.

yaşadıklarından, insandaki öğrenme yeteneği hayvanlardan çok daha üstündür.¹ İnsan bu düşünme ve öğrenme yeteneğini bir alışkanlık haline getirip yeni bilgiler kazanmaya başladığı andan itibaren de eğitim olayı gerçekleşmeye başlamaktadır.

3. BİLGİNİN EVRENSEL OLMASI

Bilim ve sanatın anlaşılması için vasıta olan akıl ve fikir özelliklerinin Allah'ın insanlara bir lütfu olduğunu söyleyen İbn Haldun, ilmin (bilgi) tarifini ise şöyle yapmaktadır: "*İlim ise, mahiyeti itibariyle tasavvur, yani müspet ve menfi olarak hükmetmeden, sade idrakten ibarettir veyahut tasdik, yani bir şeyin diğer birinde bulunmasıyla hükmetmektir.*"² Yani bilgi, bilişsel alanın ilk basamağıdır, tanıma ve hatırlama gibi özellikleri içermektedir.³ Bilgi, insan beyninin, hissin ötesindeki suretler hakkında analiz ve sentez yoluyla zihnin faaliyette bulunduğu şeylerdir.

İbn Haldun, bilimin evrensel olduğu düşüncesindedir. Mukaddimedede "Akli İlimler ve Kısımları" bölümünün hemen başında, "*Fikir ve düşünce sahibi olan insan için bilinmesi tabii olan bu ilimler bir kavme mahsus değildir; bütün kavimler arasında müşterektir*"⁴ diyerek bunu ifade eder. Bilgi tüm insanlığın ortak malıdır. İnsanlar, yaradılış özelliği gereği öğrenmeye müsait olduklarından düşünce yetilerinin doğal sonucu olarak bilgiler üretir ve birbirinden faydalanırlar. Bilginin insanlığın ortak malı olması, eğitim öğretim görmenin hiçbir şekilde sınırlanamayacağını da delili olmaktadır.

İbn Haldun, bu nedenle bilgi edinme konusunda önyargılı olunmasını istememektedir. Bilimsel gelişmenin önündeki en büyük engellerden olan bu durumu şu ifadeleriyle tasvir etmediğini belirtmektedir: "*İnsan, garip gördüğü bir şeyi işittiğini de inkara kalkışmadan o şeyin asıl ve temelini dikkatle düşünsün, kendine hakim olsun; imkân dahilinde olanı kabul etsin, akli imkansızlığa hükmettiğini bir tarafa atsın.*"⁵ Bu

¹ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul 1994, s.149.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.594.

³ Ferhan Oğuzkan, *Eğitim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1981, s.45.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.566.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.459.

sözlerden, onun bilimsel temele dayalı tüm bilgileri değerli bulduğu ve alınmasını istediği anlaşılırken, gerçekliği imkânsız olan veya faydalı olmayan bilgilerin ise dikkate alınmamasını istediği anlaşılmaktadır. İbn Haldun'un bu düşüncesi bilgilerin aktif öğrenme sürecinde karşımıza çıkan öğrenme yöntemlerinden birisi olan "tenkitçi okuma" yöntemi¹ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aslında İbn Haldun'un yaklaşımı İslâm düşüncesinde bilgiye verilen değeri yansıtmaktadır. Onun yaklaşımı, Hz. Peygamberin *"İlim Çin'de bile olsa alınır"*, *"Hikmet Mü'minin yitik malıdır, nerde bulursa alır"* ve *"Faydalı olmayan ilimden Allah'a sığınırım"* hadislerinin açıklaması mahiyetindedir. İslam düşüncesine göre bilginin kaynağı ilâhîdir. Kur'an-ı Kerim'deki şu ayet bunu ifade etmektedir: *"Ve Adem'e bütün isimleri öğretti, sonra eşyayı meleklere gösterdi, 'Eğer sözünüzde samimi iseniz bunların isimlerini bana söyleyin' dedi."*² Bu ayetin tefsirinde isimlerin neler olduğu tartışılırken, Allah'ın öğretmesinin iki türlü olabileceği: birisinin Allah'ın kendi koyduğu isimleri Hz. Adem'e ilham etmesi, ikincisinin ise bu bilgileri kullanma yeteneğini vermesi olabileceği belirtilmektedir.³ Kuran ayetlerinin ve hadislerin Müslüman düşünürler üzerindeki etkisi ise büyüktür.

Ayrıca İbn Haldun'un, insanın bilmediklerini öğrenmek için başvurduğu kimseler arasında peygamberleri de zikretmesi⁴ bilginin kaynağının bir yönüyle ilâhî olduğu düşüncesinde olduğunu gösterir. Aynı şekilde sanatlardan bahsederken, çiftçilik sanatının Hz. Adem'e⁵, marangozluk sanatının Hz. Nuh'a⁶ ve terzilik sanatının Hz. İdris'e⁷ atfedildiği ve bu sanatların ilk öğretmenlerinin bu peygamberler olduğu yönündeki rivayetlere yer vermesi de yine bu düşünceye sahip olduğunu göstermektedir.

¹ Okuma yöntemleri hakkında geniş bilgi için bak: Veyis Güngör, *Aktif Öğrenme Yöntemleri*, Amsterdam, 1993, s.34.

² Bakara Suresi, 31.

³ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.1, s.265.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.442.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.327.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.393.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.396.

4. İBN HALDUN'UN İLİMLER TASNİFİ

İbn Haldun, dini akıl ile uzlaştırma gayreti içine girmemiştir. İbn Haldun'da din, vahiy ve iman konusu olarak kalmıştır. O, bu şekilde davranarak akli dine veya dini akla bağlamamış olmaktadır. Diğer taraftan İbn Haldun'da aklın felsefenin bir aracı olmaktan kurtarılması endişesi de bulunmaktadır. Bunu gerçekleştirmenin ön şartı ise ilimlerin tasnifidir.¹

İslâm'ın ilk devirlerinde edğitimin temel öğretim aracını Kur'an teşkil ediyordu. Böylece Kur'an mihverî etrafında dönen bir müfredat programı ortaya çıkmıştır. Bu şekilde Kur'an'a dayalı hemen tamamen İslâmî bir nitelik taşıyan ilimleri "naklî ilimler" ya da "yerli ilimler" adı altında toplamak İslâm bilginleri arasında bir gelenek haline gelmiştir. İslâmî fetihlerle birlikte diğer kültürlerle irtibat kurulduktan sonra çeviriler yoluyla İslâm'a sonradan giren ilimler grubu olmuş ve bunlar da "aklî ilimler" ya da "yabancı ilimler" adı altında toplanmıştır. Bu ayırım ilk çağlardaki ansiklopedik bilgilerin ayırımına dayanmaktadır ki İbn Haldun da bu ayırımı zamanının ilim tasnifine adapte etmiştir.²

İbn Haldun'a göre şehirlerde oturan insanların kendileri ile meşgul oldukları, öğrenip başkalarına öğrettikleri ilimler iki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruba felsefî (aklî) ilimler, ikincisine de naklî ilimler denilmektedir. İbn Haldun yapmış olduğu ilimler tasnifini şu şekilde anlatmaktadır: *"Bil ki insanların şehir ve bölgelerde birbirlerinden öğrenerek birbirinden nakledegeldikleri ilimler ikiye bölünür. Biri, kişiler için tabî olan ilimler olup kişiler bu ilimleri fikir ve akılları ile kendiliklerinden öğrenebilirler. Diğeri, naklî ilimler olup kişiler bu ilimleri ancak onları vaz edenden nakil ve rivayet etmek suretiyle öğrenirler. Birinci kısmı hikmet ve felsefe ilimleri teşkil eder. Kişiler bu ilimleri fikir ve akıllarıyla öğrenebilirler. İnsan idrak kuvvesi ile bu ilimlerin konularını, meselelerini, delil ve burhanlarını, öğretim ve öğrenme yollarını kavrar inceler ve anlar. Fikir ve düşünce sahibi, insan olmak hususiyeti ile bu*

¹ Mümîr Koştaş, a.g.m., s.23.

² Mehmet Dağ ve H. Raşit Öymen, İslâm Eğitimi Tarihi, Ankara, 1974, s.101.

ilimlerdeki hata ve yanlışları anlayarak doğrusundan ayırt edebilir. İkinci kısmı; naklî ilimler olup bu ilimlerin her biri şeriatı vaz'edenden nakil ve rivayet edilen haberlere dayanır. Bu ilimlerin esas ve usulleri öğrenilirken akla dayanılmaz ancak meselelerin dal ve budaklarını asıllara bağlamak hususunda aklın yardımına başvurulur. Bu naklî olan ilimlerin her birinin temel ve dayanağı Kur'an ayetlerinden ve Tanrı Elçisinin hadis ve sünnetlerinden ibaret olan şer'î delillerdir. Tanrının Kitabını ve Elçisinin hadislerini anlatmak ve açıklamak üzere vaz'edilen ilimler dahi şer'î ilimlerden sayılır.”¹ Meselâ Tefsir ve Hadis ilmi ve bunlardan hükümlerin nasıl çıkarılacağını bilmek için de Fıkıh ve Fıkıh Usülü İlimleri, iman ve inançla ilgili konuları ele alıp akli deliller yardımı ile bunları savunmaya çalışacak olan Kelâm ilmi naklî ilimleri oluşturmaktadır.

Bununla birlikte İbn Haldun Kur'an'ın Arapça olarak indirilmesinden ve Hz. Peygamber'in de Arapça konuşan bir kimse olmasından dolayı, Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in hadislerinin anlaşılabilmesi için gerekli olan Arapça'yı da gerekli olan naklî ilimlerle birlikte ele almaktadır. Asıl naklî ilimlere yardımcı olmaları bakımından lügat, nahiv, beyan ve edebiyat gibi dil ilimlerini de bu yönüyle naklî ilimler arasında saymaktadır.² İbn Haldun naklî ilimlerin özelliğini şöyle ifade etmektedir: *“Bu ilimlerin hepsi İslâmlara (Müslümanlara) mahsus olan ilimlerdir. Her ne kadar din sahibi olan diğer bütün kavimler bunlara benzer ilimlere muhtaç iseler de, ilimlerde o kavimlerle İslamlar arasındaki ortaklık ancak Yüce Tanrının emri ile o dini kendi kavmine öğreten peygamberin şeriatının ilmi olması bakımından uzak bir ortaklıktan ibarettir. Hususiyetleri itibariyle ise, İslam şeriatı ile ilgili olan ilimler bütün diğer milletlerin din ilimlerinden başkadır.”³ Bundan sonra ise, İslam şeriatının diğer kavimlerin din ilimlerini öğrenmeyi yasakladığını söyleyerek Hz. Peygamber'in, ehli kitabın sözlerinin ne tasdik ve ne de yalanlanmaması yönündeki ve Hz. Ömer'in elinde gördüğü Tevrat yapraklarından dolayı üzüldüğünü belirten hadisleri zikreder. Bununla, bir yandan Dinler Tarihi bilimini Temel İslam Bilimleri arasında saymayarak tasnifine*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.455-456.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.457.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.458.

bağlı kalırken diğer yandan da bugün din bilimleri arasında yer alan bu derse dar bir çerçeveden yaklaşmaktadır.

İbn Haldun, "Aklî ilimler ve kısımları"¹ başlığı adı ile bir bölüm açarak, yapmış olduğu tasnifte birinci kısma giren aklî (felsefi) ilimler hakkında bilgiler vermektedir. İbn Haldun sözlerine, "*Fikir ve düşünce sahibi olan insan için bilinmesi tabii olan bu ilimler bir kavme mahsus değildir, bütün kavimler arasında müşterektir.*" diyerek başlamaktadır. İbn Haldun'a göre bu iki ilim grubu hemen her bakımdan birbirlerinden farklı bazı özelliklere sahiptir. Bunlardan birincisi, onların en son kaynakları ile ilgilidir. Felsefi ilimlerin en son kaynağı insan için tabii düşünme yetisi, akıldır. Buna karşılık naklî ilimlerin en son kaynağı vahiy, daha doğru bir deyişle bu vahyi getiren kişi yani peygamberlerdir. İkinci farklılık da naklî ilimlerin peygamberlerin şeriatlerine göre değişebilmesi; aklî ilimlerde ise böyle bir durumun olmamasıdır.²

İbn Haldun bütün milletlerin aklî ilimlerle meşgul olmuş olduğunu, topluluklar halinde dünyayı imar etmek işinin başlamasından beri bu ilimlerin insanlar arasında mevcut olduğunu söylemektedir. "Bu ilimler hikmet ve felsefe ilimleri adıyla anılır." dedikten sonra, bunların dörde ayrıldığını belirtir. Bunlardan birisi "mantık ilmi" olup elde edilen bilgiler yardımıyla bilinmesi gereken meseleleri anlamak için zihni yanılmalardan koruyan bir ilimdir. Bir diğeri nebat (bitki), hayvan, gök cisimleri, tabii hareketler ve bu hareketlerin kaynağını inceleyen "tabii ilim" dir. Aklî ilimlerin üçüncüsü, tabiatın ve hislerin ötesindeki alemleri inceleyen "ilâhiyat" (metafizik) ilmidir. Sonuncusu da miktarları inceleyen "talim" (matematik) ilmidir ki bu da geometri, aritmetik, musikî ve kozmografya olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.³

Görüldüğü gibi İbn Haldun yapmış olduğu tasnifte aklî ilimlerle naklî ilimleri birbirinden tamamen ayrı olarak görmemekte, bilakis her iki kısmında birbirine ihtiyaç duyacakları noktalar olduğunu belirtmektedir. İbn Haldun'un naklî ilimler arasında saymış olduğu tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usulü, kelam ve tasavvuf ilimlerini ikinci kısımdaki mantık tabiiyât, ilâhiyat ve matematik ilimleri olmadan anlamak mümkün

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.566.

² Arslan, *age*, s.370-377.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.567.

değildir. Mesela Kur'an'ı anlamak için zihni yanılgılardan koruyacak mantık ilmine, gök cisimleri hakkındaki ayetleri anlamak için tabiiyât ilmine, kelamî konularda ilâhiyat ve miras ve zekatla ilgili meselelerde matematik ilmine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla İbn Haldun, eğitim ve öğretim konusunda tüm ilimlerden faydalanılmasının gerekliliğini belirtmiş ve bunlardan birisinin olmaması halinde eğitimin eksik olacağını ifade etmiş olmaktadır.

İbn Haldun'un, aklî ve şer'î ilimlerden başka kimya, esas el-huruf (harflerin sırları), sihir ve tılsım ilimlerinden de bahsettiğini belirtmek gerekmektedir. Naklî ilimlere ve öğretimlerine geçmeden önce İbn Haldun'un ilimler tasnifinin daha iyi anlaşılabilmesi için Koştaş'ın¹ yapmış olduğu şemaya göz atmak faydalı olacaktır:

İBN HALDUN'UN İLİMLER TASNİFİ

<u>Aklî İlimler</u>	<u>Naklî İlimler</u>
1. Mantık İlmi	1. Tefsir
2. Tabii İlimler (insan, hayvan, nebat, maden, tıp ve ziraat)	2. Kıraat
3. İlahiyat (metafizik)	3. Hadis
4. Tâlimî İlimler (Geometri, Aritmetik, Musikî ve Kozmografya)	4. Fıkıh
	5. Usul-î Fıkıh
	6. Kelam
	7. Tasavvuf
	8. Rüya Tabiri
	9. Lisaniyat (Lügat, nahiv, edebiyat)

5. İBN HALDUN'UN EĞİTİM-ÖĞRETİM ANLAYIŞI

Eğitim ve öğretim kavramları genellikle birlikte kullanılan ve birbirini tamamlayan, ancak aynı anlama gelmeyen kelimelerdir. Eğitim genel bir mana ifade ederken, öğretim insana bilgi kazandırmak, insanda mevcut pek çok kabiliyetten yalnız akli kabiliyetleri geliştirmek için yapılan çalışmaların adıdır. Yani öğretim, eğitimin pek çok alanından birisine yönelmiş olan faaliyetin adı olmaktadır.¹ En genel tanımı ile eğitim, *"insanları belli amaçlara göre yetiştirme sürecidir."*² Öğretime ise, *"herhangi bir öğrenmeyi kılavuzlama, ya da sağlama etkinliğidir"*.³ Eğitimin amaçları, öğrenme yoluyla; öğrenme de, öğretme yoluyla gerçekleştirilir.⁴ Yani bu iki kavramın birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir.

İbn Haldun, öğretim olayının nasıl başladığını şöyle anlatır: *"İnsan, kendisinin bilmediklerini, kendinden evvel o ilimleri görmüş kimselere veyahut o ilimleri Tanrı elçilerinden öğrenmiş olanlara başvurarak öğrenir. Öğrenmiş olduğu şeyleri düşünmeye başlar ve düşünmek melekesi (alışkanlık) husule gelir. Bunun bir sonucu olarak, hakikatlere dıştan arız olan bilgileri katmaya alır. Bu dıştan olan şeyleri bilmesi ve öğrenmesi ayrı bir bilim şeklini alır, sonradan yetişen nesiller, bu ilimleri öğrenmeyi arzu ederler ve bunları bilenlere başvurarak onlardan öğrenirler, bu suretle öğretim meydana gelir."*⁵ Bu anlatımdan da anlaşıldığı gibi insandaki öğrenme ihtiyacı, zihni faaliyetlerin başlangıcı olmakta ve öğrenme öğretme sürecini oluşturmaktadır.

İbn Haldun'un, yaşadığı dönemde ve ondan önceki zamanlarda öğretimden, din öğretimi anlaşıldığından öğretimi bu açıdan tarif ederek, *"öğretim, şeriat sahibinden işitilenleri nakil ve rivayet etmekten ve tebliğ (anlatmak) suretiyle dinin bilinmeyen cihetlerini öğrenmekten ibaretti"*⁶ demektedir. Her ne kadar din öğretiminin tanımını yapmış olsa da bunun herhangi bir öğrenmeyi kılavuzlama ya da sağlama tanımına uygun düştüğü görülmektedir.

¹ Münir Koştaş, a.g.m., sy.14, s.101.

¹ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul, 1995, s.49.

² Nurettin Fidan-Münire Erden, *Eğitime Giriş*, Ankara, ..., s.12.

³ Oğuzkan, a.g.e., s.148.

⁴ Fidan ve Erden, a.g.e., s.21.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.442.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.70.

İbn Haldun, "*bilgilerin öğretilmesinde takip edilmesi gereken doğru metoda dair*"¹ diyerek açmış olduğu bölümde, öğretimin hangi aşamalardan geçmesi gerektiğini sıralar ve bunların her birinde öğrencinin neler kazanacağını anlatır. İlk aşamada öğrenci, bilgi ve alışkanlık kazanmakta; ikincisinde bu bilgi ve alışkanlığını pekiştirmekte ve son olarak ta bunlarda tam bir meleke kazanmış olmaktadır. Öğrenci ancak bu üç aşamadan sonra istenilen kıvama gelmekte ve belli bir seviyeye ulaşmaktadır. İbn Haldun, öğrencilerin bu yöntemle herhangi bir konuyu tam olarak öğreneceklerini belirtmekle birlikte öğrenilen bilgilerin başka yeni bilgilerin öğrenilmesini sağlayacağını da ileri sürerek şöyle demektedir: "*Her zenaat nefsi-natıkada bir iz ve eser bırakır. Bu eserler yeni bir düşünüş yaratır ve zekayı kuvvetlendirdiği için yeni bir hüner ve sanatın öğrenilmesini kolaylaştırır. Gelişmiş olan aklın, ilim ve marifetleri çabuk kavrama kabiliyeti artar.*"² Bu sözlerden İbn Haldun'un, eğitimi sürekli olarak insanları ileriye doğru götüren ve yeni şeyler öğrenmelerini sağlayan bir etken olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Buna göre öğrenci, kendi yaşantısı yoluyla ve belli bir süreçten geçtikten sonra, okutulan bilgilerde hedeflenen davranışları kazanmakta, seviyesini yükseltmektedir. Bu durum ise, "eğitim, bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik davranış değişikliği oluşturma süreci ve çevre ayarlaması yoluyla istendik davranış değişikliği oluşturma sürecidir"³ şeklinde, günümüzde yapılan tanıma uygun düşmektedir.

İbn Haldun'un anlayışının, eğitimin bir süreç olduğu yönündeki tanımla paralellik arzettiğini daha iyi anlayabilmek için onun eğitimle irtibatlı olarak sık sık kullandığı "meleke" kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. İbn Haldun, melekeyi şöyle tanımlamaktadır: "*Nefiste oluşan ve zihinde yerleşen bir keyfiyet ve hâl olup, sureti zihinde tamamıyla yerleşinceye kadar bir işi tekrar işlemek suretiyle o işe alışmaktan ibarettir.*"⁴ Zaten ona göre "*itiyatlar, ancak tekrar tekrar uzun müddet bir işe devam etmekle tabiat halini alır ve zamanla yerleşir.*"⁵ Mesela, düşünmek öğrenci

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.144.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.450.

³ Oğuzkan, a.g.e., s.19.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.371.

için alışkanlık haline gelirse, öğretim daha verimli olur. Çünkü öğrenci, bu sayede bir çok şeyi kendi kendine düşünerek de bulacak ve kendisine öğretilmek istenen şeyler bu şekilde gerçekleşecektir. ¹

Eğitim, öğrenmenin olduğu her durumda söz konusu olduğundan² meleke, adım atmaya öğrenmeden, herhangi bir şeyin faydalı veya zararlı olmasını öğrenmeye; topluluk içerisinde nasıl hareket edilmesi gerektiğini ve bir işin nasıl yapıldığını gördükten sonra gerçekleşen öğrenmeye kadar her türlü ortamda gerçekleşen öğrenme ile kazanılmaktadır. Demek oluyor ki eğitim, yalnızca, insan zihninde dağınık olarak bulunan bilgi kırıntıları değildir. Elde edilen küçük bilgilerin anlamlı bir bütün oluşturması ve sistematik hale getirilmesi neticesinde bir takım çözümlenmelerle onlardan faydalanmaktır. Çünkü öğrenme, bilgi edinmeden ibaret değildir.⁴ İbn Haldun bunu şu şekilde ifade eder: *"Herhangi bir ilimde bilgin olmak, o ilmi tamamen kavramak, o ilmi anlayabilmek için gereken ilk bilgileri (temel kavramlar), o ilmin kaide ve kanunlarını ve ilimde incelenen meseleleri asıl ve esaslarından, başka deyimle küllî olan usullerinden fer'i olan meselelerini (prensiplerden özel meseleleri) çıkarabilmekle olur. Herhangi bir ilimde, bu hususlarda meleke kazanılmadıkça o ilimle meşgul olan kimse onu iyice kavramış ve bilmiş sayılmaz. Bu meleke anlama ve ezberlemeden başka bir şeydir."*⁵

İbn Haldun, burada bugün de güncelliğini muhafaza eden bir eğitim meselesine değinmektedir. Ona göre, bir çok yılını okulda geçirmiş, pek çok ders almış ve kitap okumuş, buna rağmen öğrendiği bilgileri günlük hayatta kullanmasını bilmeyen ama diploma sahibi olmuş bir kitle, eğitim görmüş kimseler olarak adlandırılmaz. Edinilen bilgilerin günün ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılması, başka bir deyişle pratik hayata yansıtılabilmesi eğitilmiş olmayı ifade etmektedir. Çünkü öğrencinin vasıflarından birisi de düşünmek ve gerçeği araştırmaktır.⁶ Yani eğitim, biyolojik

¹ M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul, 1989, s.199.

² Leyla Küçüahmet, *Öğretim İliki ve Yöntemleri*, Ankara, 1995, s.1.

⁴ Baymur, a.g.e., s.150.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.443.

⁶ Bayraktar, a.g.e., s.296.

insandan kültür insanına geçmek olmaktadır. Öğrencide istenilen yön, yani iyi yönler geliştirilmiş olur ki buna, kısaca insanı insan yapmak da denir.¹

İbn Haldun, bilgileri faydalı bir şekilde kullanma melekesinin ancak öğretim yoluyla elde edilebileceğini belirtirken,² eğitim ve öğretimin birbiriyle iç içe olduğunu vurgulamış ve meleke kazanılmasının öğrenime ara vermemek kaydına bağlı olduğunu belirtmiştir. O, bunu şu şekilde ifade eder: "Bir bilginin meseleleri, düzenli bir suretle başından sonuna kadar kavranmış, hazmedilmiş bir halde bulunursa, bilgiler unutulmaz ve onda meleke edinmek kolaylaşır. Çünkü bu meleke denilen alışkanlık ancak işlerin arkası kesilmeden tekrarlanmasıyla husule gelir".³

6. ÖRGÜN VE YAYGIN EĞİTİM

Bireyin eğitimi doğduğu andan başlayarak, ölünceye kadar sürer. İnsan, hayatı boyunca farklı bilgi, beceri, tutum ve değerler kazanır. Bu özelliklerin kazanılması ailede başlar ve daha sonra da okulda, sokakta, işyerinde, camide vb. toplumsal alanlarda gerçekleşir. En geniş anlamı ile eğitim, toplumdaki kültürleme sürecinin bir parçası olduğundan,⁴ birey kendini hazır bir öğrenme ortamında bulmaktadır. Çünkü her toplum, kendi kültürünün özelliklerini yeni kuşaklara geçirir. Toplumun, bireyleri kendi kültürünün istek ve beklentilerine uyacak şekilde etkilemesi ve değiştirmesine "kültürleme" denmektedir. Böylece eğitimin amacı da, bireyi (öğrenciyi) toplumun yararlı bir üyesi haline getirmek olmaktadır.⁵

İnsanın yetişmesinde ve topluma yararlı bir üye haline gelebilmesinde kasıtlı olarak yapılan kültürlemenin yanısıra, yaşam içinde kendiliğinden oluşan öğrenmelerin de önemli rolü bulunmaktadır. Davranışlarda meydana gelen bir değişiklik olarak tanımlama yapılabilecek öğrenmenin, plânlı olarak yapılmasından başka düşünsel, devimsel, duygusal ve sosyal olmak üzere başka bölümleri de vardır.⁶ Plânlı olarak

¹ Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Ankara, 1997, s.26.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.145.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.147.

⁴ Fidan ve Erden, a.g.e., s.12.

⁵ Küçükahmet, a.g.e., s.2.

⁶ Baymur, a.g.e., s.150-151.

yapılan kültürlleme sürecine formal, kendiliğinden oluşan öğrenmelere ise informal eğitim adı verilmektedir.¹

Formal eğitim amaçlıdır, önceden hazırlanmış bir program çerçevesinde plânlı olarak yapılır ve öğretim yoluyla gerçekleştirilir. Bu da, örgün ve yaygın eğitim olmak üzere iki biçimde gerçekleşmektedir. Örgün eğitim, belli amaçlara göre hazırlanmış eğitim programıyla, okul çatısı altında düzenli olarak bilgi aktarılması ve öğrenmenin gerçekleştirilmesi için yapılan çalışmaların tümüdür ve öğretim olarak da adlandırılır. Yaygın eğitim ise; okul, okuma-yazma, ders araç gereçleri ile ve bunların dışında aile veya bir çevre içinde, kişisel yetiştirme vs. yollarıyla yapılan öğretme, bilgi aktarma, beceri kazandırma çalışmalarının tümünü kapsayan çalışmalardır.²

İbn Haldun'un sadece bir eğitimci olmadığı ve yaşadığı dönemde eğitimin bir bilim haline gelmemiş olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, eğitim tanım ve kavramlarının göz önünde bulundurulmadan tasnif edilmesinin bir eksiklik olmadığı anlaşılır. Mukaddimenin eğitimle ilgili bölümlerinde ve diğer yerlerinde dolaylı olarak bu konulara değinildiği, ancak tanım ve kavramların açık olarak yerli yerine oturtulmasından sonra anlaşılabilir.

6.1. Örgün Eğitim

Müslüman bölgelerde ve devletlerde eğitim, bir devlet hizmeti olarak görülmüş, mezhep eğitimi ve siyasi şartlandırma amacı ile XI. asırdan itibaren okullar kurumlaşmaya başlamış ve bundan sonraki devrelerde en yüksek noktasına ulaşmıştır.³ İbn Haldun, ilk dönemlerde İslâm eğitiminin henüz örgün hale gelmediğini şu sözlerle ifade eder: *"Öğretim işleri, İslâmiyet'in ilk günlerinde, Emevi ve Abbasi Devletleri çağında bir meslek değildi. Öğretim, şeriat sahibinden işitilenleri nakil ve rivayet etmekten ve tebliğ suretiyle dinin bilinmeyen cihetlerini öğretmekten ibaret idi. Tanrı elçisinin, arkadaşlarının (sahabilerinin) büyüklerini, katma gelen heyetlerle beraber*

¹ Fidan ve Erden, a.g.e., s.13-14.

² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul,1997, s.1-2.

³ Mehmet Dağ-H. Raşit Öymen, *İslâm Eğitim Tarihi*, Ankara, 1974, s.65.

İslamiyet'i ve hükümlerini öğretmek üzere, etrafa göndermesi bunun bir delilidir".¹ İlk başlarda eğitim faaliyetlerinin yetişkin eğitim anlayışı içerisinde yürütülmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre yetişkin eğitimden örgün eğitime geçiş, eğitimin ilk başlarda olduğu gibi sevap ümidi ile değil geçinmeyi temin eden bir meslek olmasıyla başlamaktadır.

İbn Haldun, "öğretim görevini görmek ve halk arasında ilmi yaymak için müderrisin mescitte oturması şarttır"² diyerek eğitimin belli amaçlar doğrultusunda ve bir programa göre yürütülmesi ve öğretmenin yapacağı çalışmaların belli saatlere göre düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bundan, onun örgün eğitimin esas olduğu düşüncesinde olduğu anlaşılır. İbn Haldun'un, kendi döneminde ki örgün eğitimin işleyişini incelemeden önce, İslâmiyet'in bu alandaki kurumlaşmaya katkısının tespit edilmesi yararlı olacaktır.

İlk dönemlerde okuma-yazma öğretme ve Kur'an ve din eğitimi verme amacı güden kütüphaneler kurulmuştu. Her ne kadar öğretim için tahsis edilmiş binalar olmadığından öğretim, geliş güzel yerlerde yapılmakta idiyse de öğretimle meşgul olan bir veya daha fazla "muallim" denen öğretmen bulunurdu. Bunun yanında daha yüksek seviyede eğitim veren başka bir kuruluş daha göze çarpmaktadır, o da mescitlerdir. Buralarda, din bilimlerinin dışında edebî bilimler, astronomi hatta tıp dahi okutulmuştur. Kütüphane ve mescit gibi halka açık olan okulların yanı sıra saray okulları, kitapçı dükkanları, bilginlerin evleri, edebî salonlar gibi halka açık olmayan özel öğretim okulları da mevcuttu. Kütüphaneler, kendine yeter bir birim olarak ilk eğitim kurumu olarak değerlendirilebilir. Yüksek eğitim kurumu olarak adlandırılacak mescitle arasında uzvi bir bağlantı yoktu. Bu nedenle mescitlerde yapılan eğitim "yetişkin eğitimi" olarak adlandırılabilir.³

İbn Haldun, Batı Afrika'da ilköğretimin Kur'an okuma ve yazı öğretimi ile sınırlı olduğunu naklettikten sonra, öğrencinin bu alanda yeteri kadar bilgi edindikten sonra ders kürsüsünden ayrıldığını ve okuldan bu ayrılışın çoğunlukla bilgi edinmekten

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.70-71.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.559.

³ Fazlurrahman, *İslâm*, (Çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara, 1996, s.253.

büsbütün vazgeçmek anlamına geldiğini anlatır.¹ Buradaki ifadelerinden, o dönemde okullarda örgün eğitim faaliyetlerinin yapılmış olduğu ve İbn Haldun'un bu eğitimin Kur'an ve yazı eğitimi ile sınırlı kalmasını tasvib etmediği anlaşılmaktadır. İbn Haldun, çocuğun öğrenim görmeye istekli olduğu anlaşıldıktan sonra, disiplin altında bulundurulmaya müsait olduğu bir dönemde, öğrenimine ara verilmeden, okuldaki eğitime devam ettirilmesi gerektiği² düşüncesindedir.

Okulda yapılan eğitimin, diğer eğitim şekillerinden daha başarılı olduğu bilinen bir gerçektir. Bunun nedeni, öğrencinin okulda öğretmeni örnek alarak görme ve bilgileri doğrudan alma imkanına sahip olmasıdır. Böyle olunca, okulun yerini hiç bir şey dolduramamaktadır.³ İbn Haldun, bilgiyi doğrudan doğruya öğretmenlerden almanın faydalı ve bilgiyi mükemmelleştirmesi bakımından oldukça önemli olduğunu belirtir. Ona göre öğrenciler, bilgi, ahlâk, meslek ve edebi öğretmenlerden öğretim, bizzat görme ve örnek alma yoluyla edinirler. Eğitimin, okul ortamında ve öğretmenle yüz yüze gelerek gerçekleştirilmesi öğrenim açısından faydalı ve üstün bir iştir.⁴ Buna göre İbn Haldun, aslolanın örgün eğitim olduğunu ifade etmiş olmaktadır. Onun "*her ilim ve zenaatın, öğretim usullerinde uzmanlığı ile tanınmış olan öğretmenlere ulaşan isnat ve senetleri (diplomalar) bütün ülke ve kavimler arasında muteber ve makbul sayılır*"⁵ demesi de okulda yapılan eğitime ayrı bir önem verdiğini göstermektedir.

İbn Haldun halifenin (hükümdar) fetva ile ilgili görevlerinden bahsederken, bunların arasında ders okutmak için ehil olanları araştırıp bulmayı da zikretmiştir.⁶ Bundan İbn Haldun'un, eğitim faaliyetlerini düzenleme işinin devlet eliyle gerçekleştirilmesi, eğitimin başarılı ve verimli olması için de bu görevi yürütecek öğretmenlerin yeterliliklerine dikkat edilmesi gerektiği düşüncesinde olduğu anlaşılır. Aynı şekilde muhtesibin (zabıta) görevleri arasında, okullardaki öğrencileri haddinden fazla döven öğretmenlerin ellerine vurma ve aşırı vurmadan alıkoymayı da sayan İbn Haldun⁷, eğitim faaliyetlerini düzenleyen devletin, okulları denetleme ve disiplin işlerini

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.155.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.159.

³ Bayraktar, a.g.e., s.41.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.163.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.443.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.559.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.575.

kontrol etme görevinin de olduğunu belirtmektedir. Bundan İbn Haldun'un, eğitimin içeriğiyle ilgili herhangi bir kısıtlamadan söz etmeyerek okullardaki eğitimin hür olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini düşündüğü çıkarılabilir. Bilgin de ¹ "Müdrisler okutacakları eserleri seçmekte hür idiler." diyerek bu tesbiti doğrulamaktadır.

Ayrıca İbn Haldun, "bir işi öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve aletlerle bizzat işleyerek elde etmek, bir nesneyi rivayet ve tarif ile öğrenmekten daha faydalıdır"² diyerek, öğretmen gözetiminde ve doğru yöntemlerle yapılan eğitimin daha faydalı olacağını belirtir. Bundan onun, eğitimin kurumlaşması gerektiği ve bilgilerin plânlı olarak verilmesinden yana olduğu anlaşılır ki, bu da ancak okulda mümkün olmaktadır. Bundan başka İbn Haldun, halife Harunu'r-Reşid'in oğluna öğretmen tayin etmesinden bahsetmekle,³ özel öğretmen tutmanın örgün eğitime destek olacağını da ifade etmiş olmaktadır.

6.1.1. Örgün Eğitimin Temeli Olarak "Yazı Öğretimi"

İbn Haldun, eğitimin temelini "yazı" olduğunu belirterek, "yazı, harflerin resim ve şekillerinden ibaret olup, insanlar düşündükleri manâ ve mefhumları ve işittikleri sözleri yazı vasıtasıyla anlatırlar. Yazı, insanı diğer hayvanlardan ayıran bir hususiyettir. Yazı sayesinde uzak ülkelere gitme zahmetine katlanılmaz. İlim, fen ve marifetler, yazı sayesinde öğrenilir. Geçmiş dönemlerdeki bilginlerden yazı sayesinde istifade edilir"⁴ diyerek örgün eğitiminin temelini yazı olduğunu belirtir. Yazı olmadan okul ve öğretimden söz edilemez. O, hem yazının bu yönüne değinir, hem de kendi döneminde yazı öğretiminin yapıldığını anlatmakla örgün öğretimin mevcut olduğunu ifade eder. Bu konudaki açıklamalarına devam ederek, "insanlar, yazıyı öğretim sayesinde öğrenirler. Öğretmenler, her harfin nasıl yazıldığını göstererek öğretirler ve bu sayede öğrencinin bilgi derecesi yükselir, öğrenci gözü ile görür, mükemmel bir surette meleke hasıl eder"⁵ der.

¹ Bilgin ve Selçuk, age., s.5.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.367.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.161.

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.409.

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.410.

İbn Haldun yukarıdaki açıklamasıyla örgün eğitimin birden çok duyu organına hitap etmesi yönüne de değinmiş olmaktadır. Bilindiği gibi öğrenme işlemine katılan duyu organlarının sayısı ne kadar fazlaysa, öğrenme o kadar iyi, unutmada o kadar güç olmaktadır. İnsanlar, öğrendiklerinin %83'ünü görme, %11'ini işitme, %3.5'ini koklama, %1.5'ini dokunma ve %1'ini de tatma duyularıyla öğrenirken hatırlama açısından da duyu organlarının kullanımı, önemini oranlarda belli etmektedir. İnsanlar, okuduklarının %10'unu, işittiklerinin %20'sini, gördüklerinin %30'unu, hem görüp hem işittiklerinin %50'sini, söylediklerinin %70'ini ve yapıp söyledikleri bir şeyin ise %90'ını hatırlamaktadırlar.¹

Yazı özel beceriler gerektirdiğinden örgün eğitim sistemi içinde ayrı bir yere sahip bulunmaktadır. Çünkü yazma yeteneği, öğrencilerin konuşma ve düşünme yetilerine bağlıdır. Yazı; dinleme, konuşma ve okuma becerisinden sonra dördüncü temel dil becerisi olmaktadır.² Yazı öğretimi, önemli bir mesele olduğundan günümüz ilköğretim sisteminde buna ayrı bir önem verilmekte ve bu konuyla ilgili pek çok kaide ve yöntemlere başvurulmaktadır.³ İbn Haldun'a göre yazının güzel olması, eğitimin verimliliği açısından oldukça önemlidir. Çünkü yazısı düzgün olmayan eserler zor okunur ve onlardan istifade etmek de o nispette zor olur.⁴ Ders kitaplarındaki yazıların yaş seviyesine göre ayarlanmasının nedeni de bunun öneminden dolayıdır.

6.1.2 Dil Öğretimi

İbn Haldun, bilgileri iki kısma ayırır ve birinci kısma girenleri bizzat kendilerinin bilinmesi gereken bilgiler, ikincisinin de bunların öğrenilmesine vasıta bilgiler olduğunu belirterek dilbilgisini bu kısma dahil eder.⁵ Comenius da İbn Haldun gibi dili, bilginin bir ögesi olarak değil bilgi toplamak ve başkalarına fikrini anlatmak

¹ Kamuran Çilenti, *Eğitim Teknolojisi ve Öğretim*, Ankara, 1988, s.35-36.

² Özcan Demirel, *Türkçe Öğretimi*, İstanbul, 1999, s.59.

³ Demirel, a.g.e., s.60-72.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.418.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.152.

için bir alet olarak görmektedir.¹ Dil olmadan düşünme olanağı olmadığından, ayrıca düşünmede doğruluk ve seçikliğin tümcelerin yapısıyla sıkı sıkıya bağlantılı olduğundan,² dil öğretimi eğitime temel teşkil etmektedir. İbn Haldun Arap dilini iyi bilmeyen kimsenin zihninin lafız ve kelimelere bağlı kalacağını ifade etmekle,³ dilin eğitim açısından önemini vurgulamaktadır.

İbn Haldun, anadilini öğrenmenin herhangi bir kural ve kaideye dayanmadan kendiliğinden oluştuğunu, çocuğun doğup büyüdüğü toplumun dilini kendiliğinden öğrendiğini belirttikten sonra,⁴ sürekli olarak konuşmaların, kelime ve cümleleri kullanma şekillerinin işitilmesiyle bunun bir meleke haline geldiğini ve bundan sonra da nesilden nesile bu şekilde aktararak öğrenildiğini kaydeder.⁵ İbn Haldun'un bu sözleri dil öğreniminden çok konuşmanın öğrenilmesini anlatmaktadır. Dilin gelişmesinin düşünce hayatı üzerinde çok etkili olduğu, düşünmek ile konuşmak arasında çok sıkı bir ilişki bulunduğu⁶ göz önüne alınırsa asıl dil öğreniminin okulda ve ileri derecede bir öğretimle kazanılacağı anlaşılır. Bu nedenle dil eğitimi, örgün eğitim sistemi içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir.

İbn Haldun, edebiyat bilgisinin, şiir, tarih ve çeşitli bilgi dallarına ait metinlerin okunmasıyla elde edileceğini söylemekle⁷ bu tür bir öğrenmeyi kastetmektedir. Ayrıca İbn Haldun, öğretmenlerin konuları açıklarken atasözlerinden deliller getirerek ve ders esnasında çok sayıda cümle ve terkipler kurarak öğretim yapmalarının, öğrencilerin dil öğrenme melekesini kazanmalarına neden olacağını ve bunun tesiriyle akıllarının gelişeceğini, öğrenmeye hazır hale geleceklerini belirtir.⁸ İbn Haldun, atasözleri ile çeşitli cümle ve terkiplerin kullanımını terk ederek yalnızca dilin kaide ve kurallarını (gramer) öğrenen öğrencilerin dil öğrenme ve onda meleke edinmeden uzaklaşacaklarını da belirtir. Onun dil öğretimi konusunda ileri sürdüğü önemli bir görüş de, bu alanda öğrenciye deneme yanılma imkanının verilmesi gerektiğidir. Yani

¹ H. Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi*, İstanbul, 1963, C.1, s.308.

² Robert E. Silverman, *Psychology Meredith Corporation*, N. Y., 1974, s.364.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.151.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.213.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.195.

⁶ Baymur, a.g.e., s.205.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.192.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.209.

İbn Haldun, iyi bir dil eğitimi için öğrencinin konuşturulması, kendini ifade etmesine izin verilmesini gerekli görmektedir.

İbn Haldun'un dil eğitimi ile ilgili görüşlerini Batılı eğitimcilerden Demolins şu sözlerle desteklemektedir: *"Dil öğretimi konuşmadan başlamalıdır. Çocuk daima konuşmalı, sık sık tekrarlarında bulunmalıdır. Gramer ise yukarı sınıflarda okutulmalıdır."*¹ Lietz de, dil derslerinin olaylara ve yaşamaya bağlanması, çocukların ilgilendiği şeyler hakkında konuşulmasının tercih edilmesi gerektiği ve dil derslerini gramere ve ezberciliğe boğmanın yanlış olduğu yönündeki görüşleri ile² İbn Haldun'u desteklemektedir. O, gramer kaidelerini öğrenip sonra da meramını anlatamayan ya da bir iki satır mektup veya dilekçe yazamayanların halini teorik olarak dikiş yapmayı bilen ancak pratikte bunu beceremeyen terzinin haline benzetmektedir.³

İbn Haldun'un dil öğretimi ile ilgili düşüncelerinin, anadilin öğrenilmesi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak o, dilde meleke kazanmanın çok ezberlemekle ve bu melekenin olgunluğunun ezberlenen kelimelere göre olduğuna dair⁴ bir bölüm açarak, ezberlenen kelime oranına bağlı olarak dil melekесinin artacağını ve cümle kurma başarısının da buna göre olacağını belirterek, yabancı dil öğretiminden de bahsetmektedir. İbn Haldun, dil öğrenme melekесini sanat öğrenme gibi değerlendirerek pek az kimsenin hem nazım hem de nesir ile güzel söz söyleme melekесine sahip olabileceğini söyler. İbn Haldun'un bundan kastettiği şey, bir kimsenin iki dili aynı derecede güzelce öğrenemeyeceğidir. Berberler, Rumlar ve Franklardan Arap dilinde sağlam bir meleke edinmiş kimsenin hemen hemen görülmemiş gibi olduğunu söyleyerek bunu delillendirmektedir. Ona göre bir dilde meleke kazandıktan sonra başka dil konuşan bir milletin arasında tahsil görmek bile, öğrenilen ikinci dilin kusurlu olmasını engellemez. Çünkü bu kimse başka bir dilde meleke kazandığından, öğrendiği yabancı dilin gayesine ulaşamaz.⁵ İbn Haldun bu sözleriyle, birçok dil öğrenmenin mümkün olabileceğini ancak bunlardan yalnızca birisinin, yani anadilinin en mükemmel olacağını kastetmektedir.

¹ Kanad, a.g.e., C.2, s.12.

² Kanad, a.g.e., C.2, s.225.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.206-207.

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.247.

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.225-226.

İbn Haldun'un, ikinci bir dil öğrenmenin kusurlu olacağı yönündeki sözlerinden eğitimin ana dilde yapılması halinde öğrencinin daha başarılı olacağını düşündüğü sonucunu çıkarmak da mümkündür. Çünkü İslâm, zihni eğitmekte ana lisanı öngörür. Lisanların farklı olması ilahî bir kaderdir. Öğretim de ilahî kader doğrultusunda yapılmalıdır. Her lisan bir kültür yaratır ve her kültür de kendi insanının zihninde bazı kavramlar meydana getirir. Kavramlarsa insanlar arasındaki iletişimi temin eder. Öğretim bu kavramlar vasıtasıyla yapılır. Onun için İslâm insanlığın başlangıcından itibaren ana lisanla eğitime büyük önem vermiştir. *"Biz, her peygamberi, ancak bulunduğu kavminin lisanı ile gönderdik ki onlara apaçık anlatsın"*¹ ayeti de her peygamberin kendi öğretimini iyice yapabilmesi için ana lisanı ile yaptığına işaret etmektedir. Demek ki, insanları eğitirken dahi Allah, onların ana lisanına göre eğitimci göndermektedir.² İbn Haldun'un Müslüman din bilgini olması yönü göz önüne alınırsa Kur'an'ın, her peygamberin kendi kavminin diliyle eğitim yapması için gönderildiği mealindeki ayetlerden etkilenmesi ihtimal dahilindedir.

6.1.3 Ders Araç ve Gereçleri

Eğitimi etkili ve verimli hale getirmede araç-gereç kullanımının önemi kesin bir şekilde bilinmekte ve gerekliliği noktasında da herhangi bir şüpheye yer vermeyecek kadar fikir birliği bulunmaktadır. Örgün eğitim sürecinde araç-gereç kullanma öğretmen açısından olsun, öğrenci açısından olsun pek çok fayda sağlamaktadır. Dersin ilgi çekmesi, sunumunda bazı eklemeleri gerektirmektedir. Bu eklemelerin başında görsel ve işitsel araçlardan yararlanma gelmektedir.³ Bu nedenle ders araç- gereçleri konusu örgün eğitimde oldukça önemli bir yere sahip bulunmaktadır.

İbn Haldun'un, *"Bir işi öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve aletlerle bizzat işleyerek elde etmek bir nesneyi rivayet ve tarif ile öğrenmekten daha faydalıdır. Bu*

¹ İbrahim Suresi, 4

² Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul, 1989, s.228

³ Küçükahmet, a.g.e., s.92

şekilde öğrenilenler daha kuvvetli bir surette zihinlerde yerleşir"¹ sözleri ile terzilik işini pratik olarak yapmanın teorik olarak öğrenmekten daha öğretici olduğu yönündeki örneği öğretimde araç-gereç kullanmanın faydalarını ifade etmektedir. İbn Haldun'un, görme ve bizzat aletlerle işleyerek bir işi öğrenmenin faydalı olduğu yönündeki sözleri, öğrenmenin gerçekleştirilmesi açısından düşünüldüğünde araç gereç kullanmanın gerekliliğini anlatmaktadır.

İbn Haldun, "*Zabt ve tashih (kayıt ve düzeltme), ilimlerin temeli ve dayanağıdır.*" demektedir.² Bilgilerin kayır altına alınması ise kitaplar sayesinde mümkün olmaktadır. Ona göre eğitimin temeli ders kitaplarıdır. İbn Haldun, İslâmiyeti'in ilk çağlarında bilgilerin ezberden nakledildiğini söylemekte ve o dönemlerde eğitim kitaplarının bulunmadığını da şu sözlerle anlamaktadır: "*O çağda Araplar eğitim eserleri yazmanın, bilgileri derlemenin ne olduğunu bilmiyorlardı. Bu işe koyulmadıkları gibi bunlara ihtiyaçları da yoktu.*"³ Daha sonraları ise bilgilerin yazı ile tesbit edilmesi zaruretinin doğduğunu, bilgi edinmenin meslek halini aldığını ancak bu durumun yerleşik ve medeni hayat yaşayanlar arasında böyle olduğunu ifade etmektedir. İbn Haldun'un bu sözlerinden defter-kitap gibi ders araç ve gereçlerinin gerekliliğine inandığı sonucu çıkmaktadır.

Öğretmenlerin görsel ve işitsel araçları kullanma amaçlarına baktığımızda şu hususların ön plana çıktığı görülmektedir:

- a-)Zamandan ve sözden tasarruf sağlamak,
- b-)Belli bir fikrin göz önünde canlandırılmasını sağlamak,
- c-)Karmaşık fikirlerin basite indirgenerek açıklanmasını sağlamak,
- d-)İşlemleri basitleştirmek,
- e-)Öğretimi canlı ve açık hale getirmek,
- f-)Öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini artırmak,

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.420.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.168.

g-)Öğrenilecek konu üzerinde pratik yapma imkanı sağlamak,

h-)Öğretimi zenginleştirmek.¹

İbn Haldun, araç gereçler içerisinde ders kitaplarına büyük önem vermektedir. Ebu Cafer'in İmam Malik'e yaptığı, "*sen bir kitap yaz, Müslümanlar bu kitabından faydalansınlar. Bu kitabı yazarken Abdullah bin Abbas'ın ruhsat ve müsadelerinden (geniş davranmasından) ve Abdullah bin Ömer'in sıkı ve şiddetli hareketlerinden sakın, eserini Müslümanların haline uygun hazırla*"² şeklindeki tavsiyesini naklederek, bir anlamda ders kitaplarının öğrencilerin seviyesine uygun olması gerektiğini ifade eder. Bundan başka İbn Haldun, ders kitaplarının gereğinden fazla geniş hazırlanmasının veya kısaltılmasının da öğretim ve öğrenme açısından zararlı olduğunu ve öğretim usulünü bozduğunu belirterek, kitapların muhtevalarının öğrencilerin öğrenmesini güçleştirecek veya onların gözünü korkutacak şekilde hazırlanmaması gerektiğini bildirir.

İbn Haldun, yalnızca ders kitaplarının gerekliliği düşüncesinde de kalmamış, ayrıca kitaplarda şekil ve resimlerin kullanılmasının anlama açısından önemini de dile getirmiştir. Bunu şu sözlerle ifade etmektedir: "*İlk önce en hafif ve kolay olanı bilmek lazım. Bu da kitaplardaki resim ve şekillerin söylenen ve okunan sözlere delalet ettiğini bilmektir. Bundan sonra anlaşılacak anlamları, mantık kavramlarına uygun olan kalıp ve şekle sokarak istidlâl keyfiyetini öğrenmek ve sonunda Tanrı'nın yardım ve bağışlarına baş vurarak, düşüncenin yardımıyla, bilmek istediğin anlamların söz ve şekillerden sıyrılmış bir halde zihinde yerleşmesidir.*"³ İbn Haldun, defter ve yazı tahtası kullanılmasının da gerekliliğine işaret etmektedir. O dönemdeki ilköğrencilerinin levhalara yazarak yazı yazmayı öğrendiklerini anlatması⁴ ve yukarıda da bahsedildiği gibi bir işi yaparak öğrenmenin daha faydalı olduğu yönündeki görüşü buna dayanak teşkil etmektedir.

İbn Haldun'un bu konudaki önemli görüşlerinden biriside, araç ve gereç kullanımının, ülkelerin ekonomik seviyeleri ile yakından ilgili olduğudur. İbn Haldun'a

¹ Küçükahmet, a.g.e., s. 93.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.39.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.149.

göre araç-gereç kullanımının yaygınlığı, bunların istenilen yeterlilikte ve fayda sağlayacak nitelikte bulunması, ekonomik bakımdan kalkınmış ülkelerde söz konusu olmaktadır.¹ Buna göre geri kalmış ülkeler, eğitim araç-gereç kullanımını açısından da yeterli düzeye gelmemiş bulunmaktadır. Ülkemizde, temel araç gereçlerle sesli ve görüntülü araç gereçlerden faydalanma oranı ile ekonomik bakımdan bizden ilerde veya geride bulunan ülkelerin kıyaslanması durumunda, İbn Haldun'un ne kadar doğru tesbitlerde bulunduğu anlaşılabilir.

6.2 Yaygın Eğitim

Örgün eğitimden bahsedilen kısımda da görüldüğü gibi İbn Haldun, okulda yapılacak olan eğitimi oldukça önemli bulmaktadır. Ancak yaygın eğitimin önemi ve faaliyet alanının geniş olması dikkate alındığında İbn Haldun'un Mukaddime'de meslek eğitimi, vaaz ve hutbeler, irşad ve nasihatlar, mektup ve neşriyatla eğitim gibi konulara daha çok yer vermiş olduğu da gözden kaçmamaktadır. Bilindiği gibi yaygın eğitim, siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda değişme ve kalkınmayı sağlamada örgün eğitim kadar güçlü bir araçtır.²

Yaygın eğitim, insanlıkla yaşattır. İnsanoğlu, sürekli bir öğrenme ve öğretme süreci içinde yaşaya gelmektedir.³ Çünkü toplumdaki bireylerin üretken ve verimli olması, kendini geliştirebilmesi, mesleğinde ilerleyebilmesi için örgün eğitim sürecinde kazanılan bilgi ve beceriler her zaman yeterli değildir. İnsanların kendilerini yenilemeleri ve toplumsal değişimlere ayak uydurmaları ve örgün eğitimdeki eksikliklerini tamamlamaları açısından yaygın eğitim büyük önem taşımaktadır.⁴ İlk topluluklarda eğitimin yolunun yaygın eğitim olduğu⁵ göz önüne alınırsa yaygın eğitimin insanlık tarihindeki önemi daha iyi anlaşılır. İbn Haldun "*bir kimse bir meseleyi bilir ve bir işi şüphesiz olarak onlar ise, o kimseye o işi açık olarak söylemek*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.418-419.

² Başaran, *Eğitime Giriş*, s.138.

³ İlhan Yıldız, "Hamdi Akseki'ye Göre Cami Ortamında Din Eğitimi", *DEAD*, 1998, sy.5, s.155.

⁴ Fidan ve Erden, a.g.e., s.247.

⁵ Bilgin ve Selçuk, a.g.e., s.29.

ve anlatmak vacip olur"¹ diyerek yaygın eğitimin sınırlarının ne kadar geniş olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bu şekildeki bir öğretmenin aile, okul, işyeri, cami vb. her ortamda gerçekleşmesi mümkün olmaktadır.

Eğitimin uzun bir süreç olduğu, örgün eğitimin ise süre bakımından sınırlı olduğu göz önünde bulundurulursa, insanın bilgi ve davranış bakımından olgunlaşabilmesi için okul eğitimiyle birlikte daha uzun bir süreye ihtiyaç vardır. İbn Haldun, İsrailoğullarının (Yahudiler) Tanrı tarafından 40 yıl boyunca çölde dolaşmaya mahkum edilmelerinin nedenini, ahlâk ve karakter bakımından bozulmuş olan neslin ortadan kalkmasını beklemek olarak açıklar ve yeni bir neslin oluşturulması için en az kırk yıl geçmesi gerektiğini belirtir.² Ona göre aklî ve naklî deliller açısından 40 yaş, insan için olgunlaşma devresinin sınırır.³ Eğitimin, etkisini gösterebilmesi ve verilen şeylerden bir takım faydalar elde etmek için sabırlı olmak gerekmektedir. Çünkü eğitim, insana yapılan bir yatırımdır ve karşılığını görebilmek ancak uzun bir süre de mümkün olmaktadır. Bu nedenle örgün eğitimin meyvelerinin toplanması için, yaygın eğitimle desteklenmesi de zorunludur. Yaygın eğitim bu açıdan büyük bir önem arz etmektedir.

İbn Haldun, devlet memuriyetleri hakkında bilgiler verirken, "*Resmî Yazılar, Yarığlar ve Tahrir İşleri Dairesi*"⁴nden bahsetmektedir. O, bu dairede görev alacak memurların bilgi ve davranışla ilgili özelliklerini, yerine getirmeleri gereken görevleri, dikkat etmeleri gereken hususları Kâtip Abdülhamit adıyla andığı bir şahsın risalesini naklederek anlatmaktadır.⁵ İbn Haldun'un vasıfları ile ilgili geniş bilgilere yer vermiş olduğu bu memurlarda aranan özelliklerin günümüzde öğretmen, vaiz ve aydın kimselerde bulunması gerektiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle Mukaddime'de "Yazarlar Sınıfı" olarak geçen kimseler toplumun eğitiminde önemli roller üstlenmiş olan öğretmen, vaiz ve aydın kimseler gibi eğitimcilere karşılık olarak kullanılacaktır.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.50.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.360.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.296.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.627.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.631- 640.

İbn Haldun'a göre yaygın eğitim faaliyetlerinde yer alanların kendilerini yetiştirmiş ve bilgili kimseler olması gerekmektedir. İbn Haldun bu kimselerin sahip olması gereken asgari bilgileri şöyle anlatmaktadır: *"Yazar, ilmin her dalında bilgi kazanmış ve mükemmel bir surette her şeyi kavramış olmalıdır. İlmin bütün dallarını bilmiyor ise, kendisi için gereken miktarda öğrenmelidir ki, olgun olan aklı, güzel edebi ve tecrübesinin fazileti ve meziyeti ile karşılaşacağı halleri, olayları, gelecek halleri ve işleri, cereyan etmeden önce anlansın ve takdir edebilsin."*¹ Buna göre insanları eğitmenin ve onlara önderlik etmenin asgari sınırı bilgi dallarıyla az çok uğraşmış olmak veya kendi uzmanlık alanında derinleşmiş olmaktır. Böyle olmadığı takdirde ufku dar olan bir kimsenin olayları yorumlaması, geleceğe yönelik faydalı önermelerde bulunması mümkün olmaz. Bu da halkın güvendiği ve itimat ettiği kimseler açısından önemli bir eksiklik sayılır.

Yaygın eğitim günümüzde planlı olarak daha çok, halk eğitim merkezlerinde açılan kurslar, pratik sanat okulları ile resmi ve özel kurum ve işyerlerinde hizmet içi eğitim faaliyetleri şeklinde kendini göstermektedir. İbn Haldun Mukaddimesinde birçok meslek ve onların eğitimleri ile ilgili konulara değindiğinden bunu "meslek öğretimi" bölümünde; kendi döneminde eğitimden daha çok din eğitimi anlaşıldığından ve bu da daha çok yaygın olan şekliyle gerçekleştirildiğinden bu kısma giren vaaz, hutbe, irşad ve nasihat ve tasavvuf eğitimi konuları ise yaygın din eğitimi bölümünde ele almak daha uygun olacaktır.

Toplumun eğitilmesinde görev alacak olanların aynı zamanda iyi bir eğitimci olmaları gerektiğini düşünen İbn Haldun, bu kimselerin aslında kendini toplumun hizmetine adanmış birer hademe olduklarını belirtir ve yapacakları hizmetlerde kusurda bulunmamaları, davranışlarında aşırılıktan kaçınarak topluma örnek kimseler olmaları gerektiğini de ifade eder. Ona göre eğitimci bir insan, bu vasfını alçaklıkla (menfaatle) kirletmemeli, siyasetten ve basit söz kavgalarından uzak durmalıdır. Çünkü bu kimseler bilmelidirler ki yapacakları en ufak ayıp ve kusurlar en çok kendilerini etkiler. İbn Haldun, eğitimcilerin giyim hususundan yeme içmeye kadar bütün gündelik işlerde orta yollu bir tutum sergileyerek halka örnek olmaları gerektiği üzerinde de durur. Ayrıca alçak gönüllü olmaları gerektiğinin altını çizerek kendini beğenmekten ve bilgi seviyesi

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.633.

bakımından en büyüğün kendisi olduğu gibi bir iddiadan uzak durmaları gerektiğini anlatır. Bunun insanın kendisini geliştirmesine engel teşkil edeceğini de belirtmeyi ihmal etmez. Ona göre sözleri ile işlerinin paralellik arz etmesi eğitimcilerin dikkat etmesi gereken bir diğer önemli noktadır. Bilgisi ile amel etmeyenler toplumu etkileyemez ve dikkate alınmazlar.¹

İbn Haldun sahabeden, *"Onlar, İslâmiyeti tebliğe, başkalarına eriştirmeye ve anlatmaya düşkündürler. Kibir, gurur ve ululuk onları bundan alıkoymazdı."*² diye söz ederek bir bakıma, toplumun eğitiminde önemli görevler üstlenenlere seslenmekte ve eğitim görevlerini yerine getirirken bu gibi kötü düşüncelerden uzak durarak ve görevlerini severek yapmalarını istemektedir. Çünkü yaygın eğitim faaliyeti toplum hayatı açısından çok önemlidir. Kendini büyük görme gibi bir nedenle ihmal edilmemelidir.

İbn Haldun, eserleriyle ve söz ve davranışlarıyla halkı aydınlatma konumunda bulunanların genel kültürün bir parçası olarak değerlendirilebilecek dinî alanda da bilgi sahibi olmalarını ister. *"Ey yazarlar sınıfı! Edep ve edebiyatın her alanında çalışınız. Din ve hükümlerini hakkıyla öğrenerek dinî ilimlerde uzman olunuz. Yüce Tanrı'nın kitabını ve farzları öğrenmekle işe başlayınız."*³ sözleri aslında günümüzde sıkça karşılaştığımız, aydın kimselerin dinî konulardaki bilgisizlikleri sorununa parmak basmaktadır.

İbn Haldun, *"Sizin (yazarlar) irşad ve nasihatlarınızın tesiri ile Tanrı sultanları (halifeler) tebaalarının maslahat ve menfaatleri için çalışmaya ve yurtlarını imara sevk etmektedir. Devlet sizden müstağni değil, yeter derecede kuvveti ancak siz de bulmaktadır. Siz, hükümdarlar için iştirme vasıtaları olan kulak ve görme vasıtaları olan göz hükmündesiniz"*⁴ sözleriyle, bu görevi yerine getirmekte olanların yapacakları yaygın eğitim çalışmalarının devlet hayatı açısından da ne kadar önemli olduğunu ifade eder.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.638.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.70.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.633.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.632.

İbn Haldun, kendi dönemi açısından değerlendirildiğinde oldukça önemli sayılabilecek mektupla öğretime de yer verir. Bugünkü makale ile kıyaslanabilecek; devlet işlerinden, ibadet hayatına ve günlük hayatta sergilenecek davranışlardan daha birçok konuya değinen ve kendisinin de çok beğendiğini ifade ettiği bir mektuba geniş yer ayırmaktadır.¹ Bunu basın ve yayın yoluyla yapılan yaygın eğitim faaliyetlerine verdiği öneme delil olarak kabul etmek de mümkündür.

Günümüzde yaygın eğitim alanına giren konferans, panel, sempozyum vb. halkı bilgilendirme ve eğitime amaçlı pek çok etkinlik düzenlenmekte, konuşma ve tartışma yoluyla eğitim verilmek istenmektedir. İbn Haldun, mezhepler arasındaki cereyan eden tartışmalar olarak açıkladığı Hilafiyat ilminin, fikir ve kaynakları öğrenmek açısından faydalı bir ilim olduğunu ifade ederek tartışma ve meseleleri delillendirme açısından son derece faydalı bulunduğunu belirtir. Cedel ilmîni de, ilmî münakaşa ve münazaraların edep ve kaidelerini bildiren bir ilim olarak açıklayarak² bu kaidelerin nelerden ibaret olduğu hakkında bilgi verir. İbn Haldun, bu ilimlerden bahsederek bir bakıma günümüzdeki yaygın eğitim aracı olarak düzenlenen etkinliklere değinmiş, bununla da kalmayarak âzamî suretle bu toplantılardan istifade etmenin yollarını da göstermiştir.

7. MESLEK EĞİTİMİ

Meslek eğitimi, yaygın eğitimin önemli ve büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle örgün eğitim dışında kalan nüfusun eğitimi, önemli bir sorundur. Ancak meslek eğitiminin tamamen örgün eğitimden soyutlanması da mümkün değildir. Meslek eğitimi bugünkü eğitim sisteminde, meslek okulları vasıtasıyla örgün eğitim şeklinde de verilmektedir. Bu alanda meslek ve çıraklık okulları ve halk eğitim kurslarında verilen meslek eğitiminin yanında daha yaygın biçimde, işyerinde eğitim olarak adlandırılan şekliyle bu eğitim yapılmaktadır. İbn Haldun'un da ağırlıklı olarak bahsettiği meslek eğitimi bu alanı kapsamaktadır.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.120-136.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.512-513.

Çıraklık yoluyla mesleğe hazırlanma yarı formal bir özellik taşımaktadır. Öğrenme büyük ölçüde gözlem, taklit ve tekrar yoluyla gerçekleşmektedir. Usta, bir öğretmen gibi hareket ederek önce meslekle ilgili basit davranışları öğretir. Öğretimi çırağın gelişim hızına göre ayarlar ve yavaş yavaş beceriler kazandırır. Çırağın başarısını ödüllendirir, yanlışları düzeltir ve çocuğa yanılma payı bırakır.¹ İbn Haldun bu durumu şöyle ifade eder: *"Bilki, hüner ve sanat; iş, emek ve fikir sarf edilerek öğrenilebilecek işlerde meleke sahibi olmaktan ibarettir. Hüner ve sanat, amelî olduğu için beden kuvvetine muhtaçtır. Beden kuvveti ile işlenecek işler ancak kişinin bizzat kendi kuvvet ve eli ile işlediği takdirde daha faydalı olur. Bundan başka öğrenci (çırak), eğitim usulünün iyiliği ve işinde meleke kesbetmesi nisbetinde o hüner ve sanatta maharet kazanır."*² Ona göre bütün işlerde olduğu gibi meslek bilgilerini de öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve aletlerle bizzat işleyerek öğrenmek, rivayet ve tarif ile öğrenmekten daha faydalıdır.

İbn Haldun'a göre, meslekî eğitimde pratik önemlidir. Yalnızca teorik bilgi almakla meslek öğrenilmez. Buna terzilik ve marangozluğunu örnek gösterir. Teorik olarak terziliği öğrenmiş olan kimse, iğnenin nasıl kullanılacağını, dikiş esnasında neler yapılacağını ve işlemin yöntemini anlatır. Fakat kendisinden dikiş yapması istendiğinde bunların hiçbirisini yapamaz. Aynı şekilde marangozluğu bilen kimse de ağaç işlerinin nasıl yapılacağını anlatır, ancak kendisi yapamaz. İbn Haldun bu durumu dilin gramer kaidelerini öğrenip, bir mektup veya dilekçe yazamayan kimsenin haline benzetir.³

İbn Haldun, meslek eğitiminin de aklın ve toplumsal hayatın gelişmesine yardım ettiğini belirtir. Ona göre sanat ve sanayideki çalışmalar ve bunlarda elde edilen melekelerden, ilmî kaide ve kanunlar (usûl) elde edilmesi, aklın anlayış bakımından mükemmelleşmesini sağlar.⁴ Böylece İbn Haldun'un, meslek eğitimi toplumsal hayatın devamı açısından önemli ve gerekli bulduğu gibi, aklî yeteneklerin gelişimi açısından da faydalı bulduğu anlaşılmış olur.

¹ Fidan ve Erden, a.g.e., s.16.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.206-207.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.438.

İbn Haldun, meslek eğitiminde kolaydan zora ilkesine dikkat edilmesinin gerekliliğine işaret ederek, "*Sade olduğu için önce basit olan hüner ve sanatlar öğretilir. Genel ihtiyaçlardan olduğu için bunları öğrenenlerin sayısı o nispette çok olur.*"¹ der. Bundan başka, bir hüner ve sanatta uzman olan kimsenin diğer mesleklerde uzman olmasının az ve nadir görülen hallerden olduğunu belirterek, meslek eğitiminde branşlaşmanın zorunluluğuna değinir. Buna örnek olarak da terziyi gösterir. "*Terzilikte uzman olup, bu sanatta meleke kazandıktan sonra o kimse ticaret veyahut yapı işlerinde uzman olamaz. Ancak terziyette uzmanlık derecesine varamamış ve meleke kesbetmemiş ise, diğer bir meslekte uzman olabilir.*" der ve bunun nedenini de, "*Melekeler, nefsin sıfatı ve nefislerde sağlam bir surette yerleşmiş olan bir keyfiyettir. Zihin ve nefislerde yerleşmiş olan bir melekeyi, diğer herhangi bir meleke yerinden koparıp atamaz.*"² şeklinde açıklar. Ona göre herhangi bir mesleğe başlamadan ve onda uzmanlaşmadan, diğer alanlarda meleke kesbetmek daha kolaydır.

İbn Haldun, eğitim mesleğini de diğer meslekler gibi ele alır ve bir branşta uzmanlaşanların diğerlerinde başarılı olamayacaklarını belirtir. Bu konuda, "*Melekeleri fikrî sahada olan ilim mensuplarının ilimlerden birinde uzmanlık derecesine varduktan ve o ilmi son derece iyi bildikten sonra diğer bir ilimde aynı derecede meleke sahibi oldukları görülmemiş gibidir. Bunlar, ihtisasları dışında diğer bir ilimle meşgul olurlarsa, o ilimdeki bilgileri eksik ve kusurlu olur, ihtisası dışında uzmanlık derecesine erenler nadir görülür*"³ demektedir. Branşlaşma hususunda daha çok detaya inerek mesleklerin kendi içerisinde de ayrı uzmanlık dallarının bulunduğunu belirtir. Yapı sanatı ustaları türlü türdür diyerek duvar ustasının, alçı ustasının ve tezyin (süsleme) ustasının ayrı olduğunu anlatması⁴ bu detaylara vermiş olduğu örneklerdir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.379.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.380.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.385-387.

7.1 Çeşitli Meslekler ve Öğretimleri

İbn Haldun, Mukaddimesinde pek çok meslek, bunların öğrenilmesi, toplumsal hayat açısından önemi ve pratikleri hakkında bilgi verir. Ona göre hüner ve zanaatlar, çiftçilik ve ticaretle birlikte geçim yollarının başında gelir. Ancak bunlar, çiftçilik gibi basit olmayıp mürekkeptir ve bilgiye muhtaç olup fikir sarf etmek, düşünmek ve incelemekle elde edilir. Ona göre hüner ve sanatlar ki bunlara şarkıcılık ve öğretim mesleklerini de dahil etmiştir, öğretime muhtaçtır.¹ Ancak bu öğretimin örgün olarak değil, işyerinde gerçekleşeceğini yukarıdaki sözlerinden anlamak mümkündür.

İbn Haldun'a göre geçinme, yazı, hesap işleri, terzilik ve dokumacılık gibi belli işlerde çalışmakla temin edilirse, hüner ve zanaat (meslek) adıyla anılır. Ticareti ve çiftçiliği de geçinme vasıtası olarak ele alırken memurluğu tabii olan bir geçinme vasıtası saymaz.² Bundan sonra, mesleklerin bir hayli çoğaldığını belirtir ve yalnızca zarurî ve şerefli olanları sayacağını söyleyerek³ çeşitli meslekler hakkında bilgi verir. Çiftçiliği, zarurî yiyecek maddelerini temin ettiği için sanatların en eskisi olarak değerlendirirken,⁴ bir başka yerde de sulama, ıslah ve toprağın mahsul vermesini artıran maddelerin kullanılmasını ve toprak bakımının usullerini öğreten bir ilim olarak görmektedir.⁵

Çiftçilikten sonra yapı sanatı hakkında bilgi verir ve bu sanatın çeşitli bölümlerinde ustaların farklı olduğunu, ayrıca uzmanlık gerektiren bir sanat olduğunu da belirtir.⁶ Marangozluğu ve terziliği sosyal hayat için zarurî olarak gören İbn Haldun, gemicilik sanatının geometri bilmeyi de gerektirdiğinden bahseder. Terzilik ve dokumacılığın çok eski sanatlar olduğunu söyler.⁷ Ebelik mesleğinin de sosyal hayat için zarurî olduğunu söyledikten sonra, bu mesleğin kadınlara mahsus olmasından ve diğer meslekler gibi fikir mahsulü olmasından bahseder.⁸ Ebeliğin o dönem için genellikle kadınlara mahsus olmasının kadınların avret yerlerini birbirlerine

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.327.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.326.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.381.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.382.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.603.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.383-390.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.391-396.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.396-402.

göstermekten çekinmemelerinden dolayı olduğunu da belirtmektedir. Bundan sonra tababet (tıp sanatı) hakkında bilgi veren İbn Haldun, hastalıklarının nedeninin daha çok perhize riayet etmemekten kaynaklandığını belirterek bugünkü deyimle koruyucu hekimlikten bahsetmekte, böylece daha geniş halk kitlelerinin doktorluk mesleğinden nasıl yararlanabilecekleri hakkında bilgiler de vermektedir.¹

İbn Haldun, yazılan eserlerle ilgili olarak, istinsah etmek (çoğaltmak) ve ciltlemekten bahseder ve bunun kağıtçılık sanatı olarak adlandırıldığını belirtir. Ona göre bu sanatlar da bayındırlıkla, yani ekonominin gelişmiş olmasıyla yakından alakalıdır. O, "*Zabt ve tashih, eğitimin temelidir. Bilgiler ancak bu vasıtalarla öğrenilir ve kuşaktan kuşağa aktarılır.*"² diyerek bir anlamda, defter-kitap vb. ders araç gereçlerinin yeterli olmasını ekonominin gelişmesine bağlamaktadır. Bunu matbaacılığın gelişmesi olarak günümüze uyarlamak mümkündür. Çünkü hiç şüphesiz ki bu teknolojinin gelişmesi defter, kitap, harita vb. diğer yardımcı ders araç gereçlerinin mükemmelleşmesini de sağlayacaktır. İbn Haldun'un, eğitim teknolojisi diyebileceğimiz bu durumla ülkenin ekonomik seviyesi arasında doğru orantılı bir ilişki kurması da önemli bir noktadır. Buna eğitim-ekonomi ilişkisi bölümünde daha geniş olarak değinilecektir. İbn Haldun'a göre ekonominin bozuk olması, bu sanatların gerilemesine neden olmakta, bozuk yazılar nedeniyle fetva işlerinde (din işleri) de aksaklıklar meydana gelebilmektedir.³ Bunu kâğıtçılıkla ilgili işlerdeki aksaklıklar, eğitimde verimin düşmesine neden olabilir şeklinde ifade etmek de mümkündür. Günümüzde ilk okuma-yazma dönemindeki öğrencilerin daha kolay öğrenebilmeleri için yazılar, onların seviyesine göre ayarlanmakta, çeşitli renk, şekil ve resimlerle öğretimin desteklenmesi yoluna gidilmektedir. İbn Haldun'un değinmiş olduğu hususlar bu durumla yakından ilgilidir.

Buraya kadar bahsedilen meslekler, görüldüğü gibi daha çok günlük hayatın içerisinde meydana gelen ihtiyaçların karşılanmasıyla ilgilidir. Böyle olması nedeniyle İbn Haldun, tüm meslekleri şerefli kabul eder ve hepsine de büyük önem verir. İbn Haldun'un meslekleri değerlendirmesinde ilginç bir nokta daha vardır. Ona göre

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.403-409.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.419-421.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.422-423.

meslekler ne kadar beden gücüyle veya el emeği ile icra edilirse edilsin, mutlaka zihinsel bir faaliyetin sonucunda oluşmaktadır. Bu noktada okul sıralarında veya bir ustanın yanında görerek ve pratik yapılarak öğrenilmesi arasında bir fark yoktur. Meslek öğretimini bu yönüyle ele alması, İbn Haldun'un eğitime üstünkörü değil ciddiyetle yaklaştığını göstermekte ve onun eğitimci kişiliğini belgelemektedir.

8. MUSİKİ EĞİTİMİ

İbn Haldun'a göre şarkıcılık ve musiki sanatı, vezinli şiir ve şarkıları ses ve nağme ile, belli musikî kaidelerine göre, düzenli bir surette teganni etmekten (seslendirmekten) ibarettir.¹ Bu sayede ses ve nağmelerin belli ölçü ve vezinlerle seslendirilmesi ve kulağa hoş gelmesi sağlanır. Böylece seslendirilen sözler, kalp ve ruhları heyecana getirir, dinleyenlere neşe verir.² İbn Haldun, musikî terkip ve seslerinin her birinin dinleyenlere neşe vermediğini ancak, musikî ilminde tespit edilen ve bu ilmin uzmanlarının yani musikî öğretmenlerinin belli sayı ve parçalarla belirlemiş oldukları terkiplerin neşe verdiğini belirtir. Bunu seslerin belli kaidelerine göre çıkartılması neticesinde söz ve ses arasında meydana gelen uyum sağlamaktadır.³

İbn Haldun, musikî öğretiminde hangi noktaların öğretilmesi gerektiği konusunu da şu sözlerle ifade etmektedir: "*Seslerin hafî ve aşikâr, gevşek veya şiddetli, sıkışık veya kalkaleli gibi birtakım birbirine zıt olan vasıf ve keyfiyetleri vardır. Bundan dolayı her ses diğer bir sesle terkip edildiği vakit uyumlu ve uyumsuz olmak bakımından halleri çeşitli olur. Bu yüzden, birbirine muhalif olan seslerin birinden diğerine geçilirken derece derece geçmek gerekir.*"⁴ Buna riayet edilmezse, işitme yoluyla keyfiyeti anlaşılan musiki nağmeleri, mülâyim ve idrake uygun gelmediğinden dinleyenler elem ve acı duyarlar. Ona göre seslerin ahenk ve tenasübü (uygunluk) ancak musikî ilminin yardımıyla öğrenilebilmektedir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.423.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.381.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.424.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.428-430.

İbn Haldun'a göre musikî eğitimi hem örgün, hem de yaygın eğitim yoluyla olabilir. Bunu şu şekilde açıklar: "*İnsanlardan birçoğu üstattan öğrenmeden ve tahsil görmeden, tabiatlarının sevkiyle, istidatları sayesinde, basit olan tenasübe riayet ederler. Vezinli şiir söylerler ve usul dairesinde dans ederler.*"¹ Musiki eğitimi günümüzde de aynı şekilde yapılmaktadır. Musikî, konservatuarlarda ses ve enstrümantal eğitim olmak üzere profesyonel olarak öğretildiği gibi, amatör olarak kendi kendine veya görme/işitme yoluyla da öğrenilebilmektedir. Musiki eğitiminin amacı da her insanda mevcut bulunan bu yeteneğin geliştirilmesidir. Bunun, örgün eğitim sistemi içerisinde öğrenilmesi şart değildir. Nitekim, bu anlamda hiç bir örgün eğitim kurumunda musikî eğitimi almamış pek çok kimse enstrümantal çalma veya sözleri seslendirme yoluyla bu kabiliyetlerini sergileyebilmektedir.

İbn Haldun, musikî eğitiminin yaygın eğitim şekliyle ve insanların kendi kabiliyetleriyle öğrenmelerine halkı imam ve hâfızları örnek göstermektedir. "*İmam ve hâfızlardan bir çok kimse musikî sanatından haberleri olmadığı halde, Kur'an okudukları zaman ses ve tilavetleri, hoş ve zevkli olup, istidatları sayesinde musikî aleti gibi dinleyenleri hoşlandıran nağmeler okurlar. Halk da aynı şekilde, tabiatları sevkiyle kendiliklerinden, harfleri değiştirmeyecek musikî kaidesine göre Kur'an'ı kıraat ederler.*"²

İbn Haldun'a göre musiki eğitiminin örgün eğitim yoluyla verilmesi, ülkedeki medenî hayatın bir gereğidir ve ilerlemesiyle alâkalıdır. Ona göre musikî öğretmenlerinin ortaya çıkması ve bu mesleğin yaygınlaşması ancak ekonomik seviyenin ilerlemesiyle mümkündür.³ Musikînin gelişmiş olduğu ülkelerde bir sektör haline gelmesi ve yüksek teknolojiler kullanılarak yaygınlık kazanması da İbn Haldun'un bu düşüncesini doğrulamaktadır. Musikî ve şarkıcılığın bir sanat olduğu üzerinde ısrarla duran İbn Haldun, bu sanata ancak ekonomik bakımdan iyi bir duruma

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.429.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.430-431.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.370.

gelenlerin ihtiyaç duyacaklarını belirtmekle¹ hem bu sanatın yaygınlık kazanmasının hem de bu alanda geri kalmanın nedenlerini açıklamaktadır.

İbn Haldun, Müslümanların bu alanda geri kalmalarının nedenini ise farklı gerekçeye dayandırarak açıklamaktadır. Ona göre din, diyanet ve geçinme için faydası olmayan şeylerin terk edilmesini istediğinden Müslümanlar, dinin bu emirlerine boyun eğerek gınâ(şarkı) ve raks (dans) gibi din ve dünyaları için faydasız olan şeylerle uğraşmadılar. Onların zevk aldıkları şeyler, Kur'an'ın güzel okunması ve şiirler oldu.² Ancak Hz. Peygamberin de şarkı dinlemiş olması, kendisinin Medine'ye gelince şarkı söylenerek karşılanması, O'nun döneminde Medine'de kadın şarkıcıların bulunması, hatta düğünlerde eğlenceye teşvik eden sözler söylemesi gibi hususlar,³ İslâm'ın bu konuda katı bir tavır almadığını gösterir. İbn Haldun'un sözleri ise, geleneksel anlayışı yansıtmaktadır. İbn Haldun'un, ilk dönemlerdeki fetihlerinden sonra Hicaz'a gelen şarkıcıların bulunduğunu rivayet etmesine rağmen⁴ şarkı ve çalgı öğrenmeye düşkün olan bir hükümdar çocuğunu azarladığını ve onun da bu nedenle musikî öğrenmekten vazgeçtiğini anlatan sözleri,⁵ kendisinin de bu konuya geleneksel anlayışla yaklaştığını göstermektedir.

9. ÖĞRETMENLİK MESLEĞİ

Öğretmenlik, insan yetiştirme sanatının sanatkârlığıdır. Öyle bir sanatkârlıktır ki, sanatkârı da insan, işleyeceği ham maddesi de insandır. Onun için öğretmenlik, diğer meslek ve sanatlar içerisinde fevkalade önemli bir yer işgal etmektedir.⁶ Çünkü ektiğini en geç biçen çiftçi öğretmendir. O, emeğinin semeresini görmek için uzun yıllar, belki de birkaç nesil beklemek zorundadır.⁷

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.432.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.435.

³ Muhammed el-Kettâni, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, (Çev. Ahmet Özel), İstanbul, 1991, s.341-357.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.435.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.46.

⁶ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretimde Metodlar*, Ankara, 1999, s.26.

⁷ Coşkun Değirmencioğlu, "Eğitime Bilimsel Yaklaşım", *Eğitim Bilime Giriş*, (Ed. Leyla Küçükahmet), Ankara, 1997, s.11.

İlim öğrenmenin bir zaruret, hatta hüner ve sanatlar cümlesinden bir meslek olduğunu söyleyen İbn Haldun, öğretmenliğin, İslâmiyet'in ilk günlerinde bu şekilde ve geçinme vasıtası olduğu için değil, sevap kazanma amacıyla yürütülmüş olduğunu da belirtir.¹ Öğretimin sevaplı bir iş olarak görülmesine karşın, geçinmeyi temin eden bir vasıta olmasının, yani meslek haline gelmesinin, o dönemlerde devlet adamları ve zengin kimseler tarafından hakir görülmesine neden olduğunu söylemektedir. Bunun nedeni büyük ihtimalle İbn Haldun'un, "*Başkalarına hizmet ederek geçinmenin tabii bir geçinme yolu olmadığı*"² başlığı altında ifade ettiği bu düşünceden kaynaklanmaktadır. İslamiyet'in ilk günlerinde eğitimin, "yetişkin eğitimi" olarak algılanması, öğretmenliğin meslek haline gelmesinin nedeni olarak gösterilebilir. Bilindiği gibi öğretmenliğin meslek olarak gelişmesi ancak eğitimin örgütlenmesi ve kurumlaşmasından sonra olmuştur.³

İbn Haldun , "*Bir kimse bir şeyi bilirse o bilgiyi öğretmek ona vacip olur.*" demekle aslında öğretmenliğin kutsallığı ve zorunluluğunu ifade etmiş olmaktadır. Bu sözler bir bakıma Hz. Peygamber'in, "*Sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğreteninizdir.*" hadisinin veya Hz. Ali'nin, "*Bana bir harf öğretenin kölesi olurum.*" şeklindeki sözünün teyit edilmesi demek olmaktadır. İbn Haldun, öğretmenliğin önemini belirtmeyi onları, ilmin anahtarı olarak görmesiyle de sürdürür. Ona göre öğretmenlerden öğrenmeden, kendi başlarına kitaplardan bilgi edinenler yoldan sapabilir ve bid'at ehlinden olabilirler.⁴ Böylece İbn Haldun, öğretmenin eğitimdeki önemini de belirttikten sonra, bilginlerin, mevki ve şeref sahibi olduklarını, buldukları ortamlarda fikirlerine başvurulmuş ve saygı değer kişiler olduklarını, belirterek⁵ öğretmenlerin hak ettikleri yerin neresi olduğuna işaret etmektedir.

Öğretimin, bir meslek ve sanat oluşu, öğrenmenin rasgele bilgi edinme işi olarak görülemeyecek kadar önemli olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü insan kendi haline bırakılırsa, neyi nasıl öğreneceği tayin edemez. Belki de en gereksiz şeyleri ilk planda

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.70.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.328.

³Mustafa Ergun, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, Ankara, 1994, s. 144.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s. 487.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s. 62.

öğrenmeye kalkışır. Hatta kendi ihtiyaçlarını sınırlamada bile yanılabilir. Çünkü o, henüz gerçek ihtiyaçlarının neler olabileceğini tayin edecek durumda değildir.¹ Bu nedenle örgün veya yaygın eğitimde olsun öğretmene ihtiyaç vardır. Kitaplardan alınan bilgiler, teorik olarak kalmaya mahkumdur. Neyin nasıl yapılacağını öğrenmek için yine öğretmene ihtiyaç vardır. Bu şekilde alınan bilgi daha kuvvetli olduğundan zihinde daha çok yer eder. Mesela, insanın kendi kendine tıp kitaplarını okuyup doktorluk yapması düşünülemez. Bunun için mutlaka mütehasıs doktorların derslerine devam aranır.²

Öğretmen, öğrencilere öğrenmeyi kılavuzlar ve onların öğrenmelerini sağlar. Bu nedenle günümüzde "bilen öğretir" sloganı geçerliliğini kaybetmiştir. Çünkü bilen, bildiğini organize bir şekilde nasıl öğreteceğini de bilmesi gerekmektedir.³ Öğretmen, eğitim ve öğretim sürecinin bütün bilgi, beceri ve alışkanlıklarda ilgili nitelik, tutum ve davranışlarına sahip olmalıdır. Bu da kendisini, öğretmen meslek bilgisine sahip olmakla gösterir. Bu bakımdan öğretmenlik, bir bilim ve sanat işidir. Öğretmenin yeterliliğiyle ilgili konular; a) Alan Bilgisi b) Genel Kültür c) Öğretmenlik Meslek Bilgisi (pedagojik formasyon) şeklinde kategorize edilebilir.

9.1 Alan Bilgisi

Her öğretmen, öğrencilerine daha iyi bir eğitim vermek için kendi uzmanlık alanında yeterli bilgi birikimine sahip olmak zorundadır. İbn Haldun, Mukaddime'nin çeşitli yerlerinde öğretmenlerin öğretimle ilgili vasıflarını belirtir. Mesela, "*Melekeleri fikrî sahada olan ilim mensuplarının ilimlerden birinde uzmanlık derecesine varduktan ve o ilmi son derece iyi bildikten sonra diğer bir ilimde aynı derecede meleke sahibi oldukları görülmemiş gibidir. Bunlar, ihtisasları dışında diğer bir ilimle meşgul olurlarsa o ilimdeki bilgileri eksik olur.*"⁴ demektedir. Bir ilimde uzman olmaktan ve diğerlerinde bu kadar yeterli olamamaktan bahsettiği sözlerinden, öğretmenlerin alan bilgisini kastettiğini anlamak mümkündür. Yukarıdaki ifadelerden öğretmenlerin ilgi

¹ Necmettin Tozlu, *Eğitim Felsefesi*, İstanbul, 1997, s.122.

² Bayraktar, a.g.e., s.117.

³ Küçükahmet, a.g.e., s.133.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.380.

alanlarında, kendi branşlarında derinleşmeeri gerektiği anlaşılmaktadır. Yani iyi bir öğretmen her şeyden önce iyi bir alan bilgisine sahip olmalıdır.

İbn Haldun alan bilgisine sahip olmanın önemini ifade eden bir örnek vererek şöyle demektedir: *“Din işlerinde fetva ehlinden olmayanlara başvurulmaz ve dinî meseleler onlardan sorulmazdı. Fetva işlerinde ancak Kur'an'ı Kerim'i okuyan ve ezberleyen, nasih ve mensuhlarını, muhkem ve mütaşabihleri ve başka cihetlerini peygamberden öğrenmiş ve yüksek tabakadan olan sahabeye veyahut bu gibi komuları bunlardan işiterek öğrenmiş ve dinde yüksek derece sahibi olanlara baş vurulur ve dinî meseleler ancak bunlardan sorulurdu.”*¹ Burada İbn Haldun din kültürü ve ahlak bilgisi be meslek dersi öğretmenlerinin iyi bir alan bilgisine sahip olmalarının gerekliliğini de anlatmaktadır.

İbn Haldun, mesleki konularda incelik gerektiren hususları ancak uzmanların bileceği konusuna da değinerek şöyle demektedir: *“Bununla beraber bu uzmanların bilgi ve ihtisaslarının derecesi ve kusurları o asırlarda hüküm süren devletin kültür seviyesi ile, kuvvet ve kudreti ile mütenasip olur.”*² Öğretmenlerin iyi derecede alan bilgisine sahip olmaları öğrenim görmekte oldukları okulların eğitim kaliteleri ile doğru orantılıdır. Ona göre devletin kültür seviyesi ve gücü de aynı şekilde eğitim kurumlarına yansımaktadır. İbn Haldun, bu sözleriyle çarpıcı bir tespitte bulunarak, öğretmenlerin alanlarında uzman olabilmeleri için ne gibi bir alt yapının gerekli olduğunu ifade etmiştir.

9.2 Genel Kültür

Öğretmenler, genel kültür yönünden çok iyi yetişmiş olmalıdırlar. Branşları ne olursa olsun dinî, sosyal, fen... gibi ilimlerde malumat sahibi olmalı, aktualite ile ilgilerini az da olsa devam ettirmelidirler. İbn Haldun, insanları eğitmekle yükümlü bulunanlar hakkında şunları söylemektedir: *“Yazar, ilmin her dalında bilgi kazanmış ve mükemmel bir surette her şeyi kavramış olmalıdır... Ey yazarlar sınıfı! Edep ve*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.484.

² TDV İ.A. İbn Haldun mad.2, s.389.

Edebiyatın her alanında çalışınız din ve hükümlerini hakkıyla öğrenerek dinî ilimlerde uzman olunuz. Yüce Tanrı'nın kitabı ve farzları öğrenmekle işe başlayınız. Bundan sonra Arap dili ve kaidelerini öğreniniz. Çünkü Arap dili, dilinizi düzelden bir alettir. Bundan sonra güzel yazı öğreniniz, çünkü güzel yazı kitap ve eserlerinizin süsüdür. Şiirler rivayet ediniz. Anlaşılması zor olanlarını ve manâlarını öğreniniz. Arap ve Arap olmayan kavimlerin masal ve tarihlerini, sözlerini, hareket tarzlarını, kılık ve ahlaklarını öğreniniz. Çünkü bunlar himmetlerinizin yükselerek faziletlere ulaşmasına ve yükselmenize yardım eder.”¹ Görüldüğü gibi İbn Haldun, daha çok bir öğretmenin bilmesi gereken din, edebiyat, tarih ve sosyoloji gibi genel kültür alanlarını saymaktadır. Bu sözleri öğretmenlerin genel kültürlerinin iyi olmasını istediğini ifade etmektedir.

İbn Haldun'un, tarihçilerin sosyal kaidelerden, ülke ve asırların hallerine; ahlâk ve âdetlerin, akîde, din ve mezheplerin hallerinden toplumsal olayların sebeplerine; devletlerin, millet ve dinlerin usul ve kaidelerine kadar pek çok konuyu bilmelerinin gerekliliğinden bahsetmekle² de, bir yerde öğretmenlerin sahip olması gereken genel kültür alanların kastettiği anlaşılabilir. Bilgi ve kültür, her meslek elemanı için son derece lüzumlu olmakla birlikte, özellikle öğretmenler için daha da lüzumludur. Öğrencilerin, branş farkı gözetmeksizin, kendilerine hemen her konuyla ilgili sorular yönelttiklerinden dolayı öğretmenler, tarihten psikolojiye, edebiyattan felsefeye, fen bilimlerinden güzel sanatlara kadar her alanda az çok bilgi ve kültüre sahip olmalıdırlar.³ Kant'ın da belirttiği gibi, öğrencilerde saygı uyandırmanın temelinde, öğretmenin geniş bilgi ve kültüre sahip olması yatmaktadır.⁴

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.633.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.65.

³ Öcal, a.g.e., s.16.

⁴ Kanad, a.g.e., C.1, s.447.

9.3 Pedagojik Formasyon

Öğretmenin görevini tam yapabilmesi, bu alandaki bilgisinin yeterli olmasına bağlıdır. Formasyon bilgisinden mahrum olanlar ne kadar bilgili olursa olsunlar, tam ve kolay öğretemezler. Genel kültür ve alan bilgisine sahip olmakta yetmemektedir. Önemli olan, öğrencinin seviyesine inerek bilgilerin aktarılmasıdır. Pedagojik formasyona sahip olmayan öğretmenlerin, eğitim faaliyetlerinde zorlanacağı bir gerçek, başarılı olması ise çok zordur.¹

İbn Haldun, *“Üstatlardan her birinin kendine mahsus metod ve terimleri bulunması, bu metod ve terimlerin ilimden sayılmazlığını gösterir. Çünkü metod ve terimler ilimden olsaydı tanınmış bu üstad ve öğretmenlerin öğretim usülleri bir türlü olurdu.”*² sözleriyle, pedagojik formasyonun ayrı bir ilim olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte İbn Haldun, öğrencinin başarısının öğretmen bu alandaki bilgisinin yeterliliğine bağlı olduğunu söyleyerek, bu ilme büyük önemi verdiğini göstermektedir. Bu hususta şunları söylemektedir: *“Bundan başka, öğrenci, öğretim usulünün iyiliği ve işinde meleke kesbetmesi nisbetinde o hüner ve sanatta maharet kazanır.”*³

İbn Haldun, kendi dönemindeki öğretmenlerin pedagojik formasyon bilgisinden yoksun olmalarından yakınmakta ve öğrencide pek çok olumsuz gelişmelere neden olduğunu belirtmektedir. Bunu şöyle ifade etmektedir: *“Biz, çağımızdaki bir çok öğretmenin öğretim ve bilgileri anlatmak ve açıklamak metodundan habersiz olduklarını görüyoruz. Bunlar, bir bilgiyi daha yeni öğrenmeye başlamış olan öğrenciye o bilginin anlaşılması güç olan meselelerini anlatmaya çalışıyorlar. Bunun bir sonucu olarak öğrenci tembelleşir, zihni bilgiyi kabul etmez, onun bu bilgiyi öğrenememesi sürüp gider. Bu ise öğretim metodunun bozukluğunun bir sonucudur... Öğretim metodu karışık olursa öğrenci, o bilgiyi kavramaktan aciz kalır. Onda usanç meydana gelir, düşüncesi körleşir. Bilgi öğrenmekten ümidini keser. Sonunda bilgi öğrenmeyi bırakır.”*⁴

¹ Bayraktar, a.g.c., s.184.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.444.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.145-146.

Görüldüğü gibi İbn Haldun, öğretmenlerin bilgilerinin eksik olmasından değil, öğretim yöntemlerini bilmemelerinden yakınmakta ve öğrencilerin başarısızlıklarını da bu alandaki yetersizliğe bağlamaktadır. Onun pedagojik formasyon bilgisine bu derece önem vermesi, ilim adamı olmasının yanında aynı zamanda iyi bir eğitimci olduğunu da göstermektedir.

9.4 Öğretmenin Örnek Kişiliği

İbn Haldun, öğretmenlikle ilgili olarak bahsedilen bu üç önemli hususun dışında bir konuya daha vurgu yapar. Bu, öğretmenin şahsiyeti ile ilgili bir husustur ki o da, öğretmenin tutum ve davranışlarıyla öğrenciye örnek olmasıdır. İbn Haldun; "*Başkalarına nasihat etmekle ödevli olan kimse, ilk önce kendisi o sözleri ile amel etmelidir darbı meseli, benim bu kitabımın temel ve hedefini teşkil eder*"¹ sözleriyle bu konuya verdiği önemi gösterir. İslâm eğitiminin temelinde de bu nokta vardır ki, bunun kaynağı da, "*Kendinizi unutup insanlara iyiliği mi emrediyorsunuz?*"² mealindeki Kur'an ayetidir. Bu ayete göre herkes bildiği ile amel etmeli, ondan sonra diğer insanlara, bunları benimsetmeye çalışmalıdır. İbn Haldun da, "*Alimler, peygamberlerin vârislerdir.*" hadisini, "*Bilgileri ile amel edenler manasındadır.*"³ şeklinde yorumlayarak öğretmenin kişiliği ile örnek olmasının önemine vurgu yapar.

Öğretmenin, bilgisiyle davranışlarının paralel olması eğitimin verimli olması açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü öğrencinin eğitiminde en önemli çevre etkeni, öğretmendir. İyi bir öğretmen, yeri geldiğinde öğrencinin gözünde ana-babadan bile üstün olabilir. Böyle bir öğretmenin, öğrenci üzerindeki eğitsel etkisi de derindir. Öğretmen, örnek kişiliği ile öğrencileri arasında içtenliğe dayanan bir dostluk yaratabilir. Öğretmenliği, biçimsel (resmi) bir tutumla yapan öğretmenlerle öğrencilerin dünyası ayrı olur.⁴ Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenleri ve diğer öğretmenlerin dinî tutum üzerindeki etkilerini gösteren bulgulardan⁵ yola çıkıldığında, öğretmenlerin öğrenciler üzerinde büyük etkiye sahip oldukları, sergiledikleri tutum ve davranışların

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.640.

² Bakara, 44.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.571.

⁴ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara, 1998, s.204.

⁵ Mcvclüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, Samsun, 1998, s.167-177.

eğitsel ve dinî açıdan büyük önem arz etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü öğrenciler, çevresinde beğenilen, sevilen ve etkisi altında kaldıkları kişileri öykünürler. Temel eğitim döneminde ise bu, öğretmenlerine öykünme biçiminde gerçekleşir.¹

9.5 Öğretmenlerin Ücret Meselesi

İbn Haldun, öğretmenlerin meslekî yönlerinden başka, ücret konularına da değinerek onların çoğunlukla servet sahibi olmadıklarını belirtir. İlim ve faziletlerini artırmak için fikir ve vücutlarını yormaya mecbur olan öğretmenler, mesleklerini hakir düşürmek istemedikleri için kimseye yaltaklanmak istemezler.² Ona göre, ücretlerinin azlığına rağmen öğretmenler, halk nazarında şerefli ve saygı değerliklerini korumaktadırlar. Ancak bizim bilgilerimize göre bu saygının derecesi her öğretim kademesinde görev alan öğretmenler için farklı olmaktadır. O dönemde öğretmenlerin ilköğretim veya yüksek öğretim kurumlarında görev yapmalarına göre daha çok saygın veya biraz daha aşağıda olarak gerçekleşmekteydi. Ücretleri de aynı şekilde değişiklik arz etmekte idi.³ Bugün de bu durumun geçerliliğini koruduğunu söylemek mümkündür.

10. ÖĞRETMEN- ÖĞRENCİ MÜNASEBETLERİ

Eğitimin, amaçlarına uygun olarak gerçekleşmesi için öğretmenin, öğretim yöntem ve teknikleri bakımından ve öğrenciye yaklaşım açısından bir takım kurallara dikkat etmesi gerekmektedir. Aynı durum öğrenci açısından da geçerlidir. Bununla birlikte öğrenci, bu süreç içerisinde kendisini öğrenmeye istekli ve öğrenmeye hazır hale getirmek zorunda olduğunu da bilmelidir. Öğretmen-öğrenci münasebetleri, ne kadar gelişmiş ve eğitim sürecinde yerine getirilmesi gereken görevler konusunda karşılıklı fikir ve anlayış birliği oluşturulmuş olursa eğitimde o kadar verimli olur.

¹ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.239.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.351.

³ Dağ ve Öymen, a.g.e., s.204-213.

Pek çok İslam âlim ve eğitimcisi, eserlerinde öğretmenlerin sahip olması gereken vasıflara, öğretim yöntemlerine ve öğrencilere yaklaşımlarına; öğrencilerin de öğrenme âdâbına ve öğretmenlerine karşı nasıl davranmaları gerektiği hususlarına geniş yer ayırmışlardır.¹ İbn Haldun da, Mukaddimesinde öğretmen ve öğrenci münasebetleri konusuna değinmiş, kendinden önceki âlim ve eğitimcilerin bu yöndeki görüşlerini genişletmiş ve onlara göre daha modern bir yaklaşım sergilemiştir. İbn Haldun, meşhur kıraat alimlerinden birisi olan İbn Mücahit hakkında bilgi verirken şunları anlatmaktadır: *“Mücahit, Kur’an’ın diğer ilimleri arasında kıraate önem veriyordu. Mansur, kölesinin bu ilmi öğrenmesine önem vermiş, Mücahit’in bu ilmi öğrenmesi için emek ve içtihat sarfetmiş, katında bulunan kıraat üstadları huzurunda Mücahit’i sınamalara tabi tutmuştu. Sahibinin çalıştırması, önem vermesi ve kendinin içtihadı sayesinde Mücahit, bu ilmin bilgini olarak yetişti.”*² Buradaki şahıslardan birisi efendi diğeri köle olmuş olsa da aralarındaki ilişkinin daha çok öğretmen öğrenci ilişkisi olduğu görülmektedir. Öğretmen, öğrencisine değer verir onunla ilgilenir ve yetişmesi için gayret sarfeder; öğrenci de öğrenmeye istekli olursa başarılı olması ve kendini yetiştirmesi o kadar kolay olur.

İbn Haldun, Halife Harunu’r-Reşid’in oğluna öğretmen olarak tayin ettiği Halef-i Ahmer’e yapmış olduğu tavsiyeleri naklederek öğretmenin öğrenciye yaklaşımının nasıl olması gerektiği hususundaki düşüncelerini de aktarmaktadır. Bu tavsiyeler Mukaddimedede şu şekilde yer alır: *“Ey Ahmer ! Mü’minlerin emiri, ciğer paresini ve kalbinin meyvesi olan oğlunu senin terbiyene teslim etmekle, senin elini ona uzatmış ve onun sana boyun eğmesini vacip kılmıştır. Sen Mü’minlerin Emirinin belirttiği gibi muamele et. Ona Kur’an okut. Sünnetleri bildir, sözleri söylenecek yerlerini ve başlangıçlarını, başka bir deyişle söz söylemek niteliğini göster. Yersiz ve uygunsuz gülmesini engelle, saygı göstermeyi öğret, emirler ve komutanlar katına girdiğinde toplantıyı idare etmeyi alıştır. Onun zihnini öldürmekten sakınmakla beraber, müsamaha göstererek vaktini boş geçirmeye ve tembelliğe de alıştırmamalısın, imkan*

¹ Bak: **İslam Eğitim Tarihi ve İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi.**

² İbn Haldun, **Mukaddime**, C.2, s.462.

derecesinde ona nüfuz edip yumuşaklıkla muamele et. Ancak yumuşaklıkla yola getiremediğin taktirde sertlik göster.”¹

Bu sözlerden İbn Haldun’un, öğretmenlerinin öğrencilerle münasebetlerinde şu hususları göz önünde bulundurmalarını istediği anlaşılır: 1- Öğretmen, öğrenciye sevgiyle yaklaşmalıdır. 2- Temel dini bilgileri öğretmelidir. 3- Konuşma ve dinleme adâbını öğretmelidir. 4- Adâb-ı muâşeret kurallarını öğretmelidir. 5- Saygılı olmayı öğretmelidir. 6- Liderlik ve yöneticilik vasfı kazandırmalıdır. 7- Boş vakitlerini değerlendirmesini sağlamalıdır. 8- Öğrenciyi şımarık yetiştirmemelidir. 9- Öğrenciyi sıkmamalı, öğretimden soğutmamalıdır. 10- Mümkün olduğu kadar dayak cezasından kaçınmalıdır. Öğretmenin dikkat etmesi gereken bu hususlar onun, öğrencilerini sevmeye, hoşgörülü ve sabırlı olma, dostça davranma, öğretim ilkelerini benimseme ve uygulama gibi karakter, toplumsal uyum ve öğretim yönünden sahip olması gereken daha pek çok özellikleriyle iç içe olan konulardır.²

İbn Haldun’un bu yaklaşımı, “öğretmen, okuldaki öğrenme faaliyetlerini düzenleyen, öğrencileri belli bir düzen içinde tutan; baskı, zorlama, övme, ödüllendirme, bilgi üstünlüğü gibi yollarla verimli ve karşılıklı etkileşim durumu yaratabilen kişidir”³ şeklindeki anlayıştan çok; serbest, yumuşak ve demokratik tavırlara sahip olan, öğrencilerin sadece yetenek ve bilgilerindeki gelişmelerin değil, farklı tavırların onlar üzerindeki karakteriyel sonuçlarıyla da ilgilenen yeni öğretmen anlayışına uygun düşmektedir.⁴

İbn Haldun’un, halkın bilginlere karşı olması gereken tutum ve davranışlarından bahsederken, öğrencilerin de öğretmenlerine karşı nasıl davranmaları gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre öğrenci, öğretmenlere saygı göstermek ve bir işi işlemek veyahut bir işi bırakmak hususunda onların gösterdiği sınır içinde hareket etmek, onlara hüsn-ü zanda bulunmak, onlarla kutlulanmak, dualarını ümit etmek, onlardan utanmak⁵ hususlarına dikkat etmelidir. Öğrenci, öğretmenin hem yaşına hem de mesleğine saygı

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.162.

² Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.207.

³ Ergun, a.g.e., s.147.

⁴ Guy Palmade, *Pedagojinin Metodları* (Çev: Hikmet Y. Celken) Ank. 1995, s. 46.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.365.

duymalı, bilmediği ve tereddüt ettiği konularda öğretmenine danışmalıdır. Öğrencinin danışması lafta kalmamalı, uygulama alanına dökülmelidir. Bir başka önemli hususta öğrencinin, öğretmeni hakkında iyi şeyler düşünmesi gerektiğidir. Çünkü böyle olmadığı takdirde öğrenci hem öğretmenden verim alamaz, hem de ikiyüzlülük ve yağcılık gibi kötü alışkanlıklar edinmiş olur. Öğrenci öğretmeninden iltifat dolu sözler duymaya çalışmalı, bunu gerektirecek işler yapmalıdır. Öğretmenden utanmak konusu, hem öğretmen-öğrenci münasebetlerinin sevgi ve saygı içerisinde yürütülmesi, hem de öğrencinin toplumsal yapıya ayak uydurması, kültürünü benimsemesi açısından önemlidir.

11.YÖNTEM BİLGİSİNİN ÖNEMİ VE ÖĞRETİM YÖNTEMLERİ

Yöntem, her alanda başarının sırrı ve anahtarıdır. Yöntemsiz yapılan her iş ve faaliyet, başarının önündeki en büyük engeldir. “*Vusulsüzlüğümüz, usulsüzlüğümüzdedir*” deyiimi bunu ifade etmektedir. Yöntem belirlemeden işe girişmek; o işi güçleştirir, deneme yanılmalara sevk eder ve tereddütlere düşürür ki bu da, eğitim-öğretim açısından oldukça sakıncalı bir durumdur. Bir öğretmen ne kadar bilgili olursa olsun, yöntem bilgisi ve pedagojik formasyonu yok veya noksan ise başarıya ulaşamaz. Yöntemsiz ilim, faydasız bir sermaye gibidir.¹

Yöntem; metod, usul, yol, tarz, sistem, kâide, teori, nizam, tertip gibi anlamlara gelmektedir.² Yöntem, “*Herhangi bir işi yapmak için gidilecek olan en uygun ve en kısa yol*”,³ anlamına gelmektedir. Bilinçli olarak seçilen ve izlenen bir yolu ifade eden yöntemin eğitim-öğretime uyarlanmış şekline de eğitim-öğretim yöntemi denilebilir.⁴ Öğretim yönteminin tanımı ise şöyledir: “*Öğretimde güdülen amacı gerçekleştirmek*

¹ Osman Pazarlı, *Din Eğitim ve Öğretiminde Genel Metodlar*, İstanbul, 1967, s.4.

² M. Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler ve Buldurma Yöntemi*, Ankara, 1998, s.30.

³ A. Halil Taner-Bekir Örs, *Özel Öğretim Metodları*, İstanbul, 1944, s.1.

⁴ Öcal, a.g.e., s.228.

*için, öğretmen veyahut öğrencinin doğruluğu, kısalığı ve başarılı sonuçlar verdiği denenmiş olan tarzına öğretim yöntemi denir”.*¹

İbn Haldun,kendi dönemindeki bir çok öğretmenin öğretim yönteminden habersiz olduklarını ileri sürerek bunun sonucunda öğrencilerin tembelleştiğini,meseleleri anlayamadıklarını ve öğrenemediklerini belirtmektedir.²Dolayısıyla İbn Haldun,yöntem bilgisini önemli bulmakta ve öğretimde doğru yöntemlerin kullanılmasını istemektedir.İbn Haldun, “*Batı Afrika ‘da talebe ezberciliğe fazla önem vermekte ve ezberciliğin düşküntüdür.Bu ezberciliğin bir sonucu olarak, tahsil etmek maksadıyla çok vakit ve ömür sarfedildiği halde talebe ilim meclislerinde ilmî münakaşalar sırasında söz söylemekten acizdir.Bunların bu kusurları, güzel bir öğretim metodu ile ders veren öğretmenlerin bulunmamasından ve öğretim usulünün bozukluğundan ileri gelmektedir.Batı Afrika’da, talebenin medreselerde oturarak ilim tashih etme müddeti resmen 16 yıl olduğu halde Tunus’ta beş yıl olmasında bunu gösterir.*”³ şeklindeki geniş açıklamaları ile öğretimde yöntem bilgisinin ne kadar önemli olduğunu ve kendisinin de buna çok önem verdiğini belirtmektedir.

İbn Haldun, Mısırlıların yöntem bilgilerinin oldukça gelişmiş olduğunu, bu sayede eşeklerle diğer bazı hayvanlara bazı hareketler yaptırmak ve kuşlara bazı sözler söyletmek gibi hayvanlar için olağanüstü şeyler öğrettiklerini hayretle ifade eder. Batı ahalsinin ise değil bunları yaptırmak, anlamaktan bile aciz olduklarını belirtir. Bu iki farklı durumun nedenini de kültürel derecenin yüksekliğine bağlar. Yani ona göre kültürel seviyenin yüksek olduğu yerlerde yöntem bilgisi ve kullanımı da o derecede gelişmiştir.⁴ İbn Haldun, seyislerin hayvanın huy ve tabiatını öğrenmeye çalıştıklarını, ürkek hayvana sert muamelede bulunmaktan kaçındıklarını; şaha kalkan hayvanın ön ayaklarına, ürkek hayvanların baş tarafına önem verdiklerini anlatarak,⁵ bir bakıma doru yöntemlerin kullanılması sayesinde hayvanların bile eğitilebileceğini ifade

¹ Hasip Ahmet Aytuna, *Genel Öğretim Bilgisi*, İstanbul, 1962, s.34.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3 s.146.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2 s.446-447.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.450.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.636.

etmektedir. Kaldı ki insan, eitime olan yatkınlığı sebebiyle doğru yöntemlerle eğitime çalışılırsa öğretimden daha kolay bir şekilde sonuç alınacaktır.

Bazı öğrencilerin yaradılıştan gelen istidatları sayesinde, daha kısa sürede öğrenebildiklerini belirten¹ İbn Haldun, Hz. Peygamberin, “*İnsanlar ahlâk ve özellikleri itibarı ile türlüce olup onlar bu halleri ile madenlere benzerler*” hadisini, karakterlerin farklı olmasına işaret etmektedir,² şeklinde yorumlayarak bir anlamda, öğrenciye görelilik ve bireysel ayrılık ilkelerine işaret etmektedir. Bu da demektir ki, iyi bir öğretmenin iyi bir iskambil kağıdı oyuncusu gibi davranması ve elindeki her kozu değerlendirmesi gerekmektedir.³ İbn Haldun’un bu yöndeki düşüncesini, tasavvuf ehlinin perhiz ve riyazet konusundaki öğretimlerinin çeşitli olmasını zikrettikten sonra, bunların perhiz ve riyazetlerinin de çeşitli olduğunu belirtmesinden⁴ çıkarmak da mümkündür. Tasavvufta çok çeşitli yöntemler kullanılarak insanlar eğitime çalışıldığına göre, örgün ve yaygın eğitimde de seviyenin farklılığına ve öğrencilerin durumlarına göre çeşitli yöntemler kullanılmalıdır.

İbn Haldun, öğretim yönteminin, iyi seçilmesinin öğrencinin daha iyi bir sonuç almasını sağlayacağını belirtir ve “*Bundan başka, öğrenci öğretim usulünün iyiliği ve işinde meleke kesbetmesi nispetinde o hüner ve sanatta maharet kazanır.*”⁵ der. İbn Haldun, öğretim yöntemlerinin gelişmesi nispetinde de öğretimin kolaylaşacağını belirterek, “*İctimâî hayat ve medeniyetin son derece gelişmiş olduğu şehirlerde yazı öğretimi pek ilerlemiş, yazı güzelleşmiştir. Bu meslek ve sanat yerleşmiş olduğu için öğretim usullerinin de ilerlemiş ve öğretimin kolaylaşmış olduğunu görüyoruz. Çağımızda Mısır bunun bir örneğini teşkil eder.*”⁶ sözleriyle de, öğretimin başarısının medeniyetin gelişmesi nispetinde olacağını ifade etmektedir.

Etkin bir öğretim için yöntem zenginliğine gitmek bir zorunluluktur; çünkü, hiçbir ders için hiçbir öğretim yolu tek başına sihirli bir değnek değildir. Her derse

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.145.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.338.

³ Küçükahmet, a.g.c., s.37.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.547.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.410.

uyacak, her zaman kullanılabilir tek bir yöntem yoktur. Öğretmen, en iyi şekilde verim almak için uygun yöntem veya yöntemleri seçip uygulamak durumundadır.¹ Özellikle de tamamen soyut veya pratiğe yönelik konuların sıklıkla yer aldığı din eğitimi alanı için, konunun farklılığına göre yöntemin seçilmesi veya birkaç yöntemin aynı ders içinde uygulanması gerekmektedir. İbn Haldun da buna uygun olarak Mukaddimesinde farklı durumlar için farklı yöntemlerin kullanılması ile ilgili örnekler vermektedir. Mesela, anlatım yoluyla bilgi verilmesi gereken bir konuda, birkaç defa önemli noktalara vurgu yaparak takrir yönteminin kullanılmasını²; fikhî konularda tartışma yönteminin³ ve meslek eğitimi gibi pratik gerektiren konularda ise gösterip yaptırma yönteminin (takrirle birlikte) kullanılmasının gerekliliğinden bahseder.⁴

İbn Haldun'un yöntem bilgisi hakkındaki açıklamalarından ve önemini belirten sözlerinden sonra, önerdiği ve faydalı olarak bulduğu yöntemlere kısaca göz atabiliriz.

11.1 Takrir Yöntemi

Anlatma yöntemi de denilen takrir yöntemi, bir konunun öğretmen veya onun yerinde olan birisi tarafından belli bir sıra ve düzen içerisinde öğrencilere sunulmasıdır.⁵ Ancak anlatma yöntemi ile takrir arasında farklılık da bulunmaktadır. Bir hikaye, nakil veya aktarma demek olan anlatma, takririn bir bölümünü teşkil etmektedir. Öğretimde takrir, bir soru veya bir problem şekline sokulmuş olan önemli bir düşünceyi öğrenciye açık bir şekilde anlatma ve açıklamayı ifade etmektedir.⁶ Her ne kadar öğrencilerin pasif olarak oturmasına neden olduğu, onlara düşüncelerini ve görüşlerini açıklama ve soru sorma fırsatı verilmediği için eleştirilmiş olsa da, hangi alan olursa olsun bu yöntemden az veya çok faydalanmadan bir konunun yeterince açıklığa kavuşturulabilmesi mümkün değildir.⁷ İbn Haldun, bu zorunluluğu şöyle ifade eder: "*Anlatılması gereken hal ve*

¹ Bilgin ve Selçuk, a.g.e., s.117.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3 s. 145.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.510-512.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

⁵ Aydın, *Din Öğretiminde*, s.55.

⁶ Nelson, L. Bossing, *Orta Dereceli Okullarda Öğretim*, (Çev: Necmi Sarı), İst, 1953, C. 1, s. 139.

⁷ Öcal, a.g.e., s.203.

olaylardan biri de, birbiriyle konuşan ve işi işleyen kimselerin durumlarını ve işin niteliğini anlatmaktır ki, bunlardan her biri anlatılmaya muhtaçtır. Çünkü anlatılmak istenen anlamlar bundan başka bir şeyle tamam olamaz. Söz söyleyen kimse bunların hepsini de anlatırsa, anlatmak istediğini tamamıyla ifade etmiş olur.”¹

İbn Haldun’un takrir yönteminin uygulanması ile ilgili olarak önerdiği tarz, bu yöntemden en üst düzeyde verim almaya müsait görünmektedir. İbn Haldun, “*Bilgiler öğretilirken öğretimde dikkat edilmesi gereken doğru metoda dair*”² şeklinde bir başlık atmış ve burada takrir yönteminin uygulanması ile ilgili bilgiler vermiştir. O, bu yöntemi üç aşamalı olarak kullanmanın faydalı olacağı ve en iyi şeklinin de bu olduğu görüşündedir. Buna göre öğretmen, ilk önce konuyu ana hatları ile anlatmalı yani genel bir özet yapmalıdır. Bu aşamada konular öğrencinin zihnine yerleşir. Bundan sonra öğretmen ikinci bir defa konuları genişleterek, özetleme ve konuları kısa tutma hududunu da aşarak öğrenciyi aynı konuya geri döndürür. Bu aşamada öğrencinin konuyu daha iyi özümsemesi sağlanmış olur. Daha sonra öğretmen, üçüncü bir defa konuya tekrar döner; bu sefer kapalı ve anlaşılması güç olan konuları açarak anlaşılmadık bir şey bırakmaz. Bu son aşama, derslerin sonundaki genel tekrar veya öğretmenin öğrencilere anlayıp anlamadıklarını sormasında da çağrışım yapmaktadır. Netice olarak diyebiliriz ki İbn Haldun, takrir yöntemini düz anlatımdan farklı olarak uygulamayı önermektedir.

İbn Haldun’un konuya birkaç kere dönme düşüncesi, tekrar etmenin öğrenme açısından faydalı ve kalıcı olmasına da işaret etmektedir. Yapılan psikolojik araştırma sonuçlarına göre aralıklı yapılan tekrarlar öğrenme açısından daha iyi sonuç vermektedir. Çünkü parçaları birbirine bağlamada kendini gösteren güçlük yenilebilirse, parçaları belleme yönteminin avantajları daha da artacaktır.³ İbn Haldun’un önerdiği tarzın bu güçlüğü yenme açısından da faydalı olacağı düşünülebilir. İbn Haldun, dil öğreniminde tekrar işitmenin, kelime ve terkipleri çok kullanmanın faydalı olduğunu belirtmekle de⁴ anlatımda tekrar etmenin önemini bir kez daha vurgulamış olmaktadır.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.185.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.144-147.

³ Baymur, a.g.e., s.184.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.228.

11.2 Tartışma Yöntemi

Tartışma yöntemi, öğrencilerin kendi aralarında veya öğretmenle öğrenciler arasında tartışılarak karara varılan ve sonuca bağlanan bir öğretim yöntemidir. Bu yöntemin uygulanmasındaki amaç, öğrencinin konular üzerinde belli şartlar ve ölçüler içinde tartışmaya sevk edilerek onlara bilgiler kazandırılmasıdır.¹ Bu yöntemin İslâm eğitim tarihindeki adı “Cedel” dir. Bilhassa Kelam İlmi konuları bu yöntemle açığa kavuşturulmaya ve sonuçlandırılmaya çalışılmıştır.² Böylece bu yöntemin din eğitimi açısından oldukça faydalı bir yöntem olduğu anlaşılmış olur.

İbn Haldun, *“ilimlerde meleke sahibi olmak için en kolay usul müzakereler ve ilmî münakaşalardır. Meleke tahsilinde en faydalı usul, talebenin birbiriyle derslerini ve ilmî konuları çok ve derin olarak müzakere etmesi ve münakaşalarda bulunmasıdır”*³ diyerek bu yöntemin önemine ve faydasına değinmektedir. Öğretimin kusurlu olmasını da tartışma yönteminin uygulanmamasına bağlayan İbn Haldun, *“Yukarıda anlattığımız gibi bunlar, melekenin ilmî münakaşalar ve münazaralarla, konuları ve meseleleri zihinde yerleştirmek suretiyle kesbedileceğini unuturlar.”*⁴ İbn Haldun, bu yöntemin faydasını belirttiikten hemen sonra ezbercilikten bahsederek, bu yönde eğitim alanlarının tartışma sırasında söz söylemekten aciz olduklarını belirtir. Bu da yukarıda saymış olduğumuz özelliklerin kazanılmasında tartışma yönteminin , bireylerin öğrenme-öğretme sürecine etkin katılımını, etkili iletişim kurma becerisini, olaylarını gözden geçirip birlikte sonuca ulaşmalarını sağlayıcı bir yöntem olduğunun⁵ farkında olduğunu göstermektedir.

İbn Haldun, fıkıh mezhepleri mensupları arasında cereyan eden tartışmaların “Hilafiyat İlmi” adıyla anıldığını söylemektedir. *“Şafi, Maliki ve Hanefi mezhepleri*

¹ Aydın, a.g.e., s.71-72.

² Öcal, a.g.e., s.216.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.446.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.447.

⁵ Aydın, a.g.e., s.73.

mensupları arasında münakaşalar cereyan ediyordu ve bu münakaşalar sonucunda biri diğerinin fikrini kabul ediyordu.”¹ diyerek tartışmanın sonunda bir sonuca varılması gerektiğininide ifade etmektedir. İbn Haldun bu açıklamalarının hemen ardından, “Başımın sağlığına ant içerek, bu ilmin şerefli ve imamların fikirlerinin kaynaklarını ve delillerini öğrenmek için pek faydalı bir ilim olduğunu teyit ederim. Bu ilim, bahis ve istidlalde maharet ve meleke kazanmak için son derece istifadeli bir ilimdir” diyerek bu yönteme verdiği önemi de ifade eder.

İbn Haldun, tartışma esnasında uyulması gereken edep ve kaideleri bildiren “Cedel” ilminden bahseder. Tartışma yapılırken ne zaman konuşulacağı, delil getirileceği, itiraz edileceği ve susulacağıının bu ilim sayesinde öğrenildiğini belirttikten sonra, tartışmanın iki usulü hakkında bilgi verir: “*Cedel ilminde iki metod vardır. Biri Bezdevî, diğeri, Amidî metodudur. Bezdevî metoduna göre münakaşa ve münazaralarda ancak nas (ayet-hadis), icma ve kıyastan ibaret olan delillerden istifade olunur. Amidî metodunda ise deliller hangi ilme dayanırsa dayansın, delil olarak alınabilecek her delilden istifade olunur. Bu metod, geniş nispetde istidlâle ve hasımlara geniş ölçüde deliller sevketmeye yol açtığı için güzel bir methodur.*”² Görüldüğü gibi İbn Haldun ,tartışmada her türlü bilgiden yararlanılmasını doğru bulmakta ve ayet ve hadislerle yetinmemektedir. Buradan İbn Haldun’un her türlü bilgiye açık olduğu ve faydalı olan her bilginin eğitim sürecinde kullanılması gerektiği düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Haldun, ilim ve öğretim azaldığı için Amidî yönteminin terk edildiğini ve bu yöntemin vazgeçilmez olmadığını ancak, eğitimi mükemmelleştirmek bakımından önemli olduğunu da belirtir.

11.3 Gösterip Yaptırma Yöntemi

Gösterip yaptırma yöntemi, bir işlemin uygulanmasını, bir araç-gerecin çalıştırılmasını önceden gösterip açıklama, sonra da öğrenciye alıştırma ve uygulama yaptırarak öğretme yoludur.³ Gösteri yöntemi, öğretmenin veya öğrencilerin her hangi bir konuyu sınıfta, laboratuvarlarda veya atölyelerde öğrenciler huzurunda fiilen

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.512.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.513-515.

³ Aydın, a.g.e. s.112.

yaparak, deneyerek veya araç-gereç kullanarak ve göstererek anlatmaları şeklinde gerçekleştirilir.¹ Bu yöntemde hem görsel, hem de işitsel iletişimin kullanılmaktadır.²

İbn Haldun, *“Bir işi öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve aletlerle bizzat işleyerek elde etmek, bir nesneyi rivayet ve tarif ile öğrenmekten daha faydalıdır. Bilfiil işlemek suretiyle elde edilen meleke rivayet ve tarif ile elde edilen bilgiden daha kuvvetli bir suretle zihinlerde yerleşir”*³ sözleriyle gösterip yaptırma yönteminin, öğrencilere olayın gerçek oluşumunu hem görerek, hem işiterek ve hem de yaparak öğrenme imkanı sağlaması gibi üstün yönlerine⁴ dikkat çekmektedir. Böylelikle İbn Haldun, *“öğrenme işlemine katılan duyu organlarının sayısı ne kadar fazlaysa öğrenme o kadar iyi, unutmama o kadar güç olur”* ve *“en iyi öğrenilen şeyler kendi kendine yaparak öğrenilenlerdir”*⁵ şeklindeki öğrenme ilkelerine de vurgu yapmış olmaktadır. Onun bu sözleri, gösterip yaptırma yönteminin eğitim değerinin büyük olduğuna işaret etmesi yönüyle de önemlidir. İbn Haldun, *“mücessem (gövdeli) olan her nesne beş duyu kuvvesiyle idrak olunur”*⁶ sözleriyle bir anlamda, öğrenmede duyu organlarına hitap etmenin gerekliliğine işaret etmektedir. Bilindiği gibi bir bilginin veya becerinin açıklanması ve gösterilmesi planlı olarak yapılır ve açıklanırsa, öğrenciler ne yapacaklarını daha çabuk kavrarlar.⁷

İbn Haldun, dil öğrenmede melekenin kuralları öğrenmekle (gramer) değil, pratik yapılarak kazanılacağını belirterek bunu terzi ve marangoz örnekleriyle açıklar.⁸ Terziliğin, dikişin nasıl yapılacağını anlatmakla veya marangozluğun, ağacın nasıl

¹ Öcal, a.g.e., s.224.

² Küçükahmet, a.g.e., s.48.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

⁴ Aydın, a.g.e., s.113.

⁵ Çilenti, a.g.e., s. 35.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s. 443.

⁷ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s. 260.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.206.

kesileceği ve işleneceğini tarif etmek olmadığını; bu alanda yalnızca teorik bilgiye sahip olanların kendilerinden yapmaları istendiğinde bu işleri beceremeyeceklerini anlatır. Bu örneklerden anlaşılmaktadır ki, özellikle de meslek öğretiminde gösterip yaptırma yönteminin uygulanmasının zorunlu olduğunu düşünmektedir. Gösterinin öğretmen, yapmanın öğrenci merkezli olması¹ ve her ikisinin bir arada yürütülmesi meslekî alan için bu yöntemi gerekli kılmaktadır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde de bu yöntemden sıklıkla yararlanmak mümkündür. Bu yöntem; abdest alınması, namaz kılınması, cenaze yıkanması vb. gibi konularda kolaylıkla uygulanacak bir yöntemdir.² Böylece din eğitimi açısından bu yöntemin çok faydalı olacağı da anlaşılmış olur.

İbn Haldun, gösterip yaptırma yöntemine örnek olarak yazı öğretimini de gösterir. Mısır'da bu alan için ayrı öğretmenlerin tahsis edildiğini söyledikten sonra, bu öğretmenlerin her harfin kağıt üzerine nasıl yazıldığını gösterdiklerini, yazının kaide ve kurallarını öğrencilere gösterdiklerini de söylemesi, bu yöntemin uygulanması esnasında araç-gereç kullanımının önemine değinmesi olarak anlaşılabilir. Ona göre öğrenciler, bu yöntem sayesinde harflerin yazılışını gözleri ile de görerek iyi bir şekilde yazı yazmayı öğrenmektedirler.³

İbn Haldun'a göre bilgilerin öğrenilmesine engel olan durumlardan birisi de öğrenciye deneme-yanılma imkânının verilmemesidir.⁴ Dil öğreniminde örnekler getirme, farklılıkları ortaya koyma ve öğrenciye deneme yanılma imkanı vermenin öğrenmede en faydalı hususlar olduğunu ifade etmekle, yararlanılabilecek tüm alanlarda bu yöntemin uygulanmasının faydalı olacağına işaret etmektedir. Meslek öğretiminde veya ibadetlerin öğretiminde olsun, öğrenciye deneme-yanılma imkanının verilmesi öğretim açısından önemlidir. Çünkü buna önem verilmezse öğrencilerin konuları öğrenmemesine neden olunabilir ve boşu boşuna zaman harcanmış olur. Oysa bu yöntemin üstün yönlerinden birisi de öğrenciye deneme – yanılma imkanı vererek öğrenmenin kalıcı olmasını sağlaması ve öğrenme süresini kısaltmasıdır.⁵

¹ Aydın, *Din Öğretiminde...* s.113.

² Öcal, a.g.e., s.225-226.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.410.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.209.

⁵ Küçükahmet, a.g.e., s.48.

12. AİLE VE ÇOCUK EĞİTİMİ

Toplumun en küçük temel birimi olan aile, çocukların toplumsallaştırılması gibi önemli bir görevi yerine getirir. Aile ortamı, eğitim açısından çok önemlidir. Çocuk, toplum kurallarının neler olduğunu ilk önce aile ocağında öğrenmeye başlar. Aile, insan davranışlarını yönlendiren ilk eğitim müessesesidir. Nitekim terbiyeciler de, “ev, çocuk eğitiminde insan karakterini yapan ilk ve en önemli okuldur” derler. Alışkanlıkların kazanıldığı, zihinsel ve duygusal gelişimin temellerinin atıldığı, insan şahsiyetinin iyi veya kötü yönde geliştirildiği başlıca yer evdir. Kısaca ev, çocuk eğitimi için bir karakter okuludur.¹

Alışkanlıkların insan davranışında büyük etkiye sahip olduğu bilinen bir gerçektir. İbn Haldun’da alışkanlığın önemini şu sözlerle ifade eder: *“İnsan alışkanlıklarının oğludur. Onunla alışıp kaynaşmıştır. Kendi tabiat ve mizacının oğlu değildir. Hayatta alışmış olduğu şeyler onun yaratılış ve tabiatı, onun için bir meleke ve alışkanlık olur. Bu alışkanlıklar insan için bir tabiat ve yaratılıştan gelen bir özellik gibi bir şey olur.”*²

İbn Haldun, insanın çocukluk döneminde elde ettiği davranış ve bilgilerin çok önemli olduğu kanaatinde. Bunu şöyle ifade eder: *“Nefis (kişi) ilk yaratılıştaki hulk ve tabiatı üzere bulunduğu çağında (çocukluk), karşılaştığı şeyleri kabule hazır bir halde bulunur. İyilik olsun kötülük olsun, onun ruhuna akseder ve kalbinde yerleşir. Hz. Peygamber: ‘Her çocuk bir yaratılıştan doğar. Ancak anne ve babaları onları ya Yahudi veyahut Hıristiyan veya Mecusi yaparlar’ der. Çocuk iyi ve kötü şeylerden hangisiyle daha önce karşılaşır ise, onu kabul eder ve öbüründen uzaklaşır. Hayırlı kimse ilk önce hayırlı iş ve âdetlerle karşılaşarak iyiliğe anlaşıyor ve nefsinde buna meleke hasıl olur. Kötü kimsenin hali de böyledir. Kötülüğe alıştıktan sonra ona hayırlı işe yanaşmak*

¹ Kemalettin Erdil, *Aile Okulu*, Ankara, 1999, s.7.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.315.

zorlaşır".¹ İbn Haldun bu sözleriyle, çocukların yetiştirilmesinde eğitimin rolünün büyük olduğunu ifade ederek, insanların yetiştirilmesinde eskiden beri var olan iki karşıt görüşten iyimser görüşü benimsediğini göstermektedir. Bu görüşte olup eğitimin etkisine inananlar, çocuğun kalbini muma, beynini hiç yazı yazılmamış bembeyaz kağıda benzetmişler, eğitime daha fazla güvenilmesini sağlamaya çalışmışlardır.²

İbn Haldun'un yukarıda rivayet etmiş olduğu hadis-i şerifte, her çocuğun İslam fitratı üzerine doğmuş olması ve daha sonradan ana-babası tarafından başka dinlere yöneltmesi ana-babaların çocuk eğitimindeki sorumluluklarını dile getirmektedir. Ana-babanın görevi çocuk dünyaya getirmekle sınırlı değildir. Onlar, çocuklarının eğitim ve öğretiminden, ruh ve beden sağlıklarından da sorumludurlar. Çünkü çocuğun iyilik ve kötülöklere yönlendirilmesi, temelde aile ocağından aldığı terbiyeye dayanmaktadır.³ J.J. Rousseau'nun, "*çocuklar Allah'ın elinden iyi olarak dünyaya gelir ve insanların ellerinde bozulurlar. Binâenaleyh mayası iyi olan çocuklar, iyi yetiştirilirse onların fena olmasına ihtimal kalmaz*"⁴ sözleri de bunu ifade eder.

Çocuk, gözünü açtığı anda kendini bir aile içerisinde bulur, bu ortamdaki sevgi ve davranışların yönüne göre kendiliğinden öğrenme ve tutum geliştirme meydana gelir. Bu nedenle, bu çağdaki öğrenme kalıcı olur. Anne-babanın sorumluluğu da daha ilk günlerden başlar. İbn Haldun, çocuğun konuşma öğrenmesini örnek olarak gösterir ve dil öğrenmenin aile ortamında kendiliğinden meydana geldiğini, herhangi bir kaide ve kuralın öğretime ihtiyaç duyulmadan verildiğini ve bunun çocukta alışkanlık meydana getirdiğini söyler. Bundan sonra gelecek nesillerin de aynı çarktan geçerek yetişeceklerini ve bunun böyle devam edeceğini de belirtir.⁵

İbn Haldun, toplumun, insanın kişilik yapısını büyük ölçüde belirlediği ve kültürünün özelliklerini yeni kuşaklara aktarma, yani kültürleme⁶ işlevine işaret ederek, alışkanlıkların tekrarlamakla ve uzun müddet bir işe devam etmekle tabiat halini

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.309

⁴ Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Ankara, 1996, C.4, s.529

² Bilgin ve Selçuk, a.g.c, s.30-31

³ Erdil, a.g.c., s.47

⁴ Kanad, a.g.c., C.1, s.343

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.213

⁶ Fidan ve Erden, a.g.c., s.12

alacağını zaman ve asırlar içinde yerleşmesini,¹ dil öğrenme örneğinden yola çıkarak ailede meydana geleceğini belirtmektedir.Çünkü çocuk, anne babası tarafından neye alıştırılırsa ve neleri yapması gerektiği hususunda telkin alırsa onları yapar.Bu davranışlar onda alışkanlık haline gelir ve daha sonra karakterinin ayrılmaz bir parçası olur.Bu noktada anne babanın örnek olmasında önemli bir etkidir.İbn Haldun, çocukların anne babalarını örnek alacaklarını şöyle ifade etmektedir: *“Oğulların babalarına benzemeleri hususundaki hallerine dikkat edersen, oğulların daima babalarını kendilerine örnek edinmekte olduğunu görürsün .Bu da oğulların babalarının olgunluk ve üstünlüğüne inanmalarından ileri gelmesidir.”*²

İbn Haldun, *“Kişiler yaradılışları, akıl ve kuvvetleri ve özellikleri itibariyle kötülükten çok iyiliğe meyletmek meziyetine sahiptirler. İnsan kendisinde bulunan hayvânî kuvvetlerin sevki ile kötülüğe meyleder. İnsanın insan olmak bakımından iyiliğe ve hayra meyletmesi, onun özelliklerinin hayra daha yakın olduğunu gösterir”*³ sözleriyle çocukların sevgi ve doğru bir eğitim sayesinde iyi insan olma vasfını kazanmaya yatkın olduklarını ifade eder. İbn Haldun, küçük yaşta öğretilen bilgilerin ve kazandırılacak davranışların kalıcı olduğunu, bu yüzden çocukların kalplerinde iman ve inancın yerleşip kalmasına sebep olduğundan dolayı onlara Kur’an ve hadis öğretilmesi gerektiği düşüncesindedir. Temel sağlam olduğunda yapının da sağlam olacağını söyleyerek, çocukların ileriki yıllarda edinecekleri bilgilerin ve davranışların çocukluk yıllarında alınan eğitim oranında sağlam olacağından dolayı, bu devrede dinî bilgi verme ve terbiye etmenin üzerinde önemle durulmasının gerekliliğine işaret eder.⁴

İbn Haldun, aile eğitimini çocuğa edep ve terbiye verilmesi olarak görmektedir. O, *“Çocuk, anne, baba ve başkalarının terbiye ve hükmü altında bulunduğu bir çağda buyruğa ve hükme boyun eğer. Olgunluk çağı geçerek istibdat ve hüküm altından kurtulduktan sonra gençliğin heves ve arzuları onu uygun olmayan yola sevk edebilir”*⁵ demektedir. İbn Haldun, ailede çocuğa edep ve terbiye verilmesinin gerekliliğini belirtmekle birlikte, çocuklara sert davranılmasına karşıdır. Dayacağı en son çare olarak

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1,s.371.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.375.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C., s.363.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.154.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s. 159.

görür ve yalnızca dinin müsaade ettiği miktarda olması ve terbiye amacıyla yapılması durumunda ona müsamaha gösterir. İbn Haldun'un bu müsamahasının nedeni büyük ihtimalle o çağda tüm dünyada hakim olan eğitim anlayışından kaynaklanmaktadır. Müslüman eğitimcilerde çocuğun dövüle bileceği yönünde genel bir eğilim olmakla birlikte, Batılı eğitimciler de aynı türden kaygılarla yalan söyleme, hırsızlık veya ahlâksızlık yapma durumlarında dayağa müsaade etmekte¹ ve bedeni cezalara ancak ilk üç yaşta az miktarda yer verilebileceğini, lakin üç yaşından sonra bedeni cezaların eğitimden kaldırılması gerektiğini ifade etmektedirler.²

İbn Haldun, *“öğretmen ve baba (anne) lar edep ve terbiye vereceğiz diye çocuklara karşı sert davranmamalıdır. Öğretmen kendinden bilgi öğrenmekte olan çocukları cezaya çarptırmak zorunda olunca, üç kamçıdan fazla vurmamalıdır”* demektedir. Bundan sonra Hz. Ömer'in *“şeriatın edep vermediği, terbiye etmediği kimseyi Tanrı terbiye etmez”* sözünü, *“Ömer, bu sözüyle kişileri cezalara çarptırmak ve tedip edilmek suretiyle küçük ve hakir düşürmekten korumak istemiştir. O , bu sözleriyle kişileri cezaya çarptırmak için gereken ölçünün şeriat tarafından tayin olunan ölçü olduğunu bildirmiştir. Çünkü şâri' (Allah), kişilerin fayda ve muslahatlarını herkesten iyi bilir”*³ şeklinde yorumlamaktadır. Kozak'a göre⁴ İbn Haldun'un bu yorumu, kişinin edeplenmesinde, terbiyesinde en sağlıklı yoldur ve onun ilahî kuralları içtenlikle benimsemesini sağlayarak kendi kendini disipline etmesine, terbiye ve kontrol etmesine yardımcı olmak anlamına gelmektedir.

İbn Haldun'un ailede verilecek eğitimin sevgi esasına dayanması gerektiği düşüncesinde olduğu görülmektedir. İslâm dini de eğitimde sevginin esas olmasını istemektedir. Hz. Peygamberin, *“müjdeleyin nefret ettirmeyin”* şeklindeki sözü bunu açık bir şekilde göstermektedir. İbn Haldun'un bu konudaki düşüncelerini Yörükoğlu⁵, *“dayak, atanı utandıran, dövüleni küçülten tanıkları üzen ve öğretici değeri az olan bir yıldırma yöntemidir”* sözleriyle ifade etmektedir.

¹ Kanad, a.g.e., C.1,s.315 .

² Kanad, a.g.e., C.2,s.49.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.3,s.161.

⁴ Kozak a.g.e,s.172.

⁵ Atalay Yörükoğlu, Çocuk Ruh Sağlığı, Ankara, 1983, s.101.

13. ÇOCUK EĞİTİMİNDE İLKELER

Çocukluk çağında yapılan eğitime büyük önem veren İbn Haldun, bu eğitimin iyi ve verimli olması için çeşitli ilkeler belirlemiştir. Çocuğun, aile ve okul ortamında alacağı eğitimin iyi bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için hem anne-babaların ve hem de öğretmenlerin bu eğitim ilkelerine dikkat etmeleri gerekmektedir.

İbn Haldun'un eğitimci kişiliğini gözler önüne sermek açısından, bu ilkeler üzerinde durmak faydalı olacaktır.

13.1 Öğrenciye Sert Davranmanın Zararlı Oluşu

İbn Haldun, çocuğu yargılama ve cezaya çarptırmanın bir eğitimsel yöntem olduğuna değinerek bu eğitimin, çocuğu korkutmaya ve itaate alıştırma bakımından önemine işaret etmiş olsa da özellikle küçük yaştaki öğrencilere eğitim ve öğretimde sert ve otoriter davranmanın zararlı olduğunu vurgulamaktadır. Tezcan'a göre İbn Haldun, bu yönüyle çağdaş bir görüşü benimsemiştir.¹

İbn Haldun, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde açıklar: “*Eğitim ve öğretim işlerinde öğrencilere, bilhassa küçük yaştaki çocuklara sert davranmak zararlıdır. Çünkü bu sert davranmalar öğrencilerde kötü bir alışkanlık yaratır. Bu türlü terbiye öğrencinin ruh ve yaradılışına baskı yapıp onların neşesini, iş ve çalışma sevgisini yok eder, onları tembelliğe ve kızgın ellerin kendilerine uzanmasından korkarak, yalana ve*

¹ Tezcan, a.g.m., s.211.

kötülüğe sevk eder. Kalplerinde sakladıklarının ve düşündüklerinin tersini söylemeye alıştırır. Bu eğitim onları her zaman düzen ve hile yolunu seçmeye götürür. Sosyal hayatla ve medenileşmekle elde edilecek üstünlükleri, şahsını ve ailesini korumaya alışmaktan ibaret olan insanlığın mânâsını bozar. Kendini ve ailesini korumak hususunda başkalarına muhtaç olur. Bunun bir sonucu olarak ruhları faziletler ve güzel karakterler kesbetmekten (kazanmaktan) çekinir, tembelleşir; nefisler bu gibi faziletler ve insanlık gereken meziyetler kazanmaya yanaşmazlar.”¹

Dodurgalı'ya göre ² İbn Haldun'un yukarıdaki sözlerinden, şiddetin çocuklarda şu sonuçları ortaya çıkardığı anlaşılır: a) Kötü huylar edinir. b) İşi ancak baskı altında yapmaya çalışır. c) Düşüncesi genişlemesi gerekirken daralır ve genişlemesi durur. d) Yalana ve hilekarlığa alışır; dayak yeme korkusundan dolayı içindekini gizler, dışarıya başka türlü bir görüntü verir. Bu davranış onda giderek alışkanlık haline dönüşür. e) Tembelliğe alışır; işin sonunda dayak yeme tehlikesi görürse, kendisini beceriksiz göstererek hiçbir işin sorumluluğunu üstlenmez. f) Sosyalleşme ve sosyal uyum göstermeyle ilgili insanî özellikleri bozulur, a-sosyal bir tip olur. g) Büyüdüğünde kendisinin ve ailesinin varlığını koruyacak becerileri geliştiremez, korkak ve pısrık olur. h) Güzel ahlâk ve erdemleri elde etmek için çaba göstermez. Batılı eğitimcilerden Ratke'de, *“her şey baskısız öğretilmelidir; yani çocuğun bilgisi az olursa onu korkutmamalı ve dövmemelidir”*³ diyerek bu duruma dikkat çekmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi İbn Haldun, yargılama ve cezaya çarptırmanın eğitimsel yönüne değinerek şartlı olarak buna müsamaha göstermekteydi. Onun bu müsamahasını, cezanın terbiye verme amacının dışında intikam alma şekline büründürülmemesi olarak yorumlamak doğru olacaktır. Çünkü intikam, ilkel kabilelerin özelliğidir. Bu nedenle İslâm uygarlığında (eğitimde dahil) intikam psikolojisi içinde, suçluya ceza uygulanmaz. Dayak çocuğun ruhunu incitir. Cesaretini kırar ve davranış bozukluklarına yol açar.⁴ Bu nedenledir ki İbn Haldun'un şartlı olarak dayığa

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.160.

² Abdurrahman Dodurgalı, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*, İstanbul, 1999, s.159-160.

³ Kanad, a.g.e., C.1, s.294.

⁴ Bayraklı, a.g.e., s.173.

müsamaha göstermesi, cezanın eğitim değerinin olmadığı; yahut yok denecek kadar az olduğu¹ yönündeki görüşle tezatlık arz etmez.

İbn Haldun, baskı ve dayanın karakteri bozmasına örnek olarak Yahudileri verir. Ona göre Yahudiler (İsrail oğulları) uzun yüzyıllar boyunca firavunların ve başkalarının baskı ve zulümleri altında yaşadıkları için; karakterleri bozulmuş, kendilerini korumamaya memleketlere sahip olmak arzusunda bulunmamaya alışmışlar ve dolandırıcı, kötü ve hilekâr demek olan “*Haraç*” terimiyle anılır olmuşlardır. İbn Haldun, Hz. Ömer’in “*şeriatın edep vermediği, terbiye etmediği kimseyi Tanrı terbiye etmez*” sözüyle, insanları cezalara çarptırmak ve hakir düşürmekten korumayı kastettiğini ve bu nedenle komutanlarına kuvvet ve şecaati kaybettirecek muamelede bulunmayı yasakladığını naklederek², İslam eğitim anlayışıyla birlikte kendi görüşünü de ortaya koymaktadır.

İbn Haldun’un, eğitimde dayak ve cezaya son çare olarak başvurmayı kabul etmesi, onun daha çok mükâfât verme yanlısı olarak görülmesini gerekli kılar. İdarecilerin yumuşak kalpli ve adaletli olması halinde tebaalarının, iyi olan tabiatlarını muhafaza edeceklerini, korkaklık ve tembellik yoluna sapmayacaklarını anlatması ve akabinde de, “*Tanrı elçisi onlara (sahabe) rağbet ettiren ayetleri okuduğu gibi, onları Tanrı’nın azabıyla korkutan ayetleri de okuyordu. Peygamberin onları terbiyesi sunî bir eğitim olmayıp, Tanrı’dan telakki ettiği din hüküm ve edeplerini öğretmekten ibaretti*”,³ demesinden, eğitimde mükâfâtlandırmayı esas aldığı sonucu çıkmaktadır.

İslam eğitimi de cezadan daha çok mükâfât vermeyi benimser. Kur’an’da toplam 72 yerde (çeşitli kelimelerle) cezalandırmaktan bahsedilmekle birlikte; mükâfâta göre cezanın daha az geçmesi; Kur’an’ın temel yönteminin mükâfât olduğu; cezanın ise ancak son çare olarak ortaya sürüldüğü yolunda bir kanaat uyandırmaktadır.⁴ İbn Haldun, dayanın zararlı olduğunu, terbiye amacıyla sınırlı olarak da olsa cezalandırmanın olabileceğini söylemekle birlikte; çocuğa(öğrenciye) iyi davranmanın

¹ Binbaşoğlu, *Okullarda...* s.78.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.317.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.316-318.

⁴ Mehmet Emin Ay, *Din Eğitiminde Mükâfât ve Ceza*, İzmir, 1994, s.43.

karakter sağlamlığını muhafaza açısından etkili olduğunu belirtmektedir. Binbaşıoğlu¹ ödül ve cezanın, eğitim ve öğretimde etkili öğrenmeye yardım edeceğini, bununla birlikte ödülün cezadan daha etkili olduğunu söylemektedir. İbn Haldun da bu yöndeki çağdaş görüşlerle paralel düşünceye sahiptir. Bu yönüyle de takdire şayandır.

13.1.1 İbn Haldun'un Otoriter Eğitim Şeklini Eleştirisi

İbn Haldun, öğrencilere sert davranmanın zararlı olduğunu söylemekle, baskı ve dayanın öğrencinin psikolojik yapısını bozacağını ve duygusal gelişimlerine zarar vereceğini ifade ederek, eğitimin, öğrencilerin kişiliklerini bozmayacak şekilde uygulanmasını istemiş olmaktadır. Ona göre eğitimin amacı, insanın medenileşmesine ve insanlığına katkıda bulunmaktır, onu bozmak değildir. Oysa ki otoriter eğitim şekli, öğrencileri baskı ve dayak korkusu altında yetiştirmeye çalışarak şahsiyetlerini ezmekte, onları iki yüzlü, zayıf kişilikli ve hilekâr tipler haline getirmektedir. İbn Haldun, öğrencilerin kişilik yapılarına zarar vermesi ve onları kötü alışkanlık sahibi yapmasından dolayı, otoriter eğitim şekline karşı çıkmaktadır. Bu konuda söylemiş olduğu sözler bu düşüncesini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

İbn Haldun'un bu yönde bir düşünceye sahip olmasını, idarecilerin sert veya yumuşak bir yönetim sergilemesi durumunda halkın nasıl bir psikoloji içerisine gireceklerini anlattığı bölümden de anlamak mümkündür. İbn Haldun, idarecilerin yumuşak kalpli ve adaletli olmaları durumunda hükümleri altında bulunanların; zalimcesine olan hüküm ve yasaklara katlanmayan, tabiatlarında bulunan cesaret ve atılganlıklarını kaybetmeden, tabii karakterlerini muhafaza edip korkaklık ve tembellik yoluna sapmayan kimseler olacaklarını belirtir. Hz. Ömer'in, komutanlarına kuvvet ve cesareti kaybettirecek muamelelerde bulunmayı yasak etmesini de buna delil olarak gösterir.² İbn Haldun, küçük yaşlardaki cezaya çarptırmaların cesaret ve kuvvete herhangi bir tesirinin olmadığını söyleyerek, göçebe Arapların şehir halkından daha

¹ Binbaşıoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, s.354.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1,s.317.

cesur olmasını da buna dayandırır. Ona göre, küçük yaşlarından beri öğretmenlerin terbiyesi altında bulunanlarda cesaret ve kuvvetin çok eksilmiş olduğu görülmektedir. Bunun nedeni de ona göre, birilerinin hükmü altında bulunmaktır. İbn Haldun bunu şu sözlerle anlatmaktadır: *“Bu sınıf, az kalsın üzerlerine saldıranlara hiçbir vasıtayla karşı koyamayacak bir hale geleceklerdi. Üstat ve uluların vakarla ve muhabbetle dolu olan meclislerinde bulunarak kıraat ve ilimler öğrenen talebelerin hali işte böyledir.”*¹ Bu sözler, günümüzde *“hanım evladı”* dediğimiz eğitilmiş, sessiz sakin kişilerin tarifini yapmakta ve otoriter eğitim şeklinin bir yerde insanları edilgen duruma getirdiğini² ifade etmektedir.

İbn Haldun’un, göçebe Arapların şehirlilere oranla daha cesur olduğu ve eğitimin insanları pasifleştirdiği yönündeki görüşü Batılı eğitimcilerden Rousseau ve Ellen Key’le benzerlik göstermektedir. Rousseau, Emile’nin, eğitmeni bir dadı ile beraber havası iyi olan bir köye yerleşmesini ve onu bir köyde yetiştirmeyi şart görmekte, ayrıca insanların felaketinin şehirlerde olduğunu belirtmektedir.³ Key ise, *“Çevre ve eğitim olumsuz şeylerdir. En iyisi çocuğu kendi haline bırakmaktır. Kendi haline bırakılan çocuk tabii kuvvetlerini geliştirir. Bugünkü eğitimin çocuğa karşı yaptığı en büyük cinayet, çocuğu eğitmek maksadıyla rahat bırakmamaktır”*⁴ demektedir.

İbn Haldun, otoriter eğitim şekline karşı olmakla birlikte eğitimin sevgi ve içtenlikle benimsetme esasına dayanması gerektiğini de ifade etmektedir. O, Hz. Peygamber’in sahabelerine rağbet ettiren (teşvik amaçlı) ayetleri okuduğu gibi Tanrının azabıyla korkutan ayetleri de okuduğunu ve onun öğretim metodunun sünî olmayıp, içtenlikle benimsetme esasına dayandığını⁵ ifade eder. Yani İbn Haldun, teşvik ile korkutma arasında bir denge gözetmeye ve sadece korkutarak nefret ettirmeye veya sadece teşvik ederek insanları tembelleğe sevk eden bir öğretime dayanmayan⁶ Hz. Peygamberin eğitim tarzını benimsemektedir. İbn Haldun, Hz. Peygamber örneğini

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.318.

² Tezcan, a.g.m.

³ Kanad, a.g.e., C.1, s.345.

⁴ Kanad, a.g.e., C.2, s.47.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.318.

⁶ Abdülfettah Ebu Gudde, *Hz. Peygamber’in Öğretim Metodları*, (Çev. Enbiya Yıldırım), İstanbul, 1998, s.193.

vermekle, öğretmen ve anne-babaların çocuklara ve öğrencilere sert davranarak değil, sevgi ve şefkatle yaklaşmak suretiyle eğitim vermeleri gerektiğini anlatmaktadır.

İbn Haldun eğitimde dayağa, sert davranmaya ve baskıya karşı olmakla birlikte; ödüllendirme konusunda çok açık bir görüş belirtmemektedir. Bunun nedenini tacirlerin ahlâkının eşraf ve hükümdarların ahlâkından daha düşük olduğu yönündeki sözlerine bağlamak da mümkündür. Ona göre tacirler, alım satım işlerinde başarı elde etmek ve rakiplerini yenmek zorundadırlar. Bu nedenle daima üstün gelme düşüncesi onlarda bir karakter halini almaktadır. Bu karakter ise onları insanlıktan uzaklaştırır; çekişme, aldatma ve tuzak kurma gibi kötü ahlâk sahibi yapar, yalan yere yemin etmeye sevkeder.¹ Buna göre ödüllendirmede aşırı gitme öğrencilerde de aynı kötü sonuçlar doğurabilir, dereceye girme hırsı onların ahlâk ve karakterlerini bozabilir. İbn Haldun kuvvetle muhtemeldir ki, eğitimin duygusal gelişimi bu şekilde olumsuz etkilemesi endişesinden, ödüllendirme konusunda açık bir görüş beyan etmemiştir.

İbn Haldun, duygusal gelişimin müspet veya menfi yönde nasıl geliştirilebileceğini musikî,örneğiyle açıklar ve öğrencide sağlıklı bir ruhsal gelişimin oluşturulmasında bundan faydalanmanın yararlı olacağını söyler. İbn Haldun, hükümdarlığın alametlerinden birisinin de davul ve borular çaldırmak olduğunu söyledikten sonra Aristo'nun "*Siyaset*" adlı kitabında, bu aletleri kullanmaktan maksadın düşmanı korkutmak olduğunu söylediğini kaydeder. Bundan sonra musikînin duygusal etkilerini şu sözlerle anlatır: "*Çünkü korkunç seslerin kalplerde korku yaratmadaki tesirleri büyüktür. Bu aletleri kullanmaktan asıl maksat ise, musikî nağmeleri ve güzel sesler işitildiğinde kalplerde sevinç ve neşe husule gelmesi ve bu yolla insanların ağır olan işleri kolay telakkî etmeleri ve yapmak istedikleri işleri yapmak üzere canlarını feda etmek duygusunun husule gelmesidir. Güzel sesleri işittiklerinde ruhlarında sevinç husule gelir. Şarkı ve türküde olduğu gibi sesler, uygun ve ahenkli olursa kalplere olan tesirleri fazlalaşır.*"²

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.357.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.3-4.

İbn Haldun'un, güzel sesleri işitmekle insanların mutlu olacaklarını ve yaptıkları işleri severek yapacaklarını belirtmesi, eğitimin sevgiyle ve duyguları olumlu yönde harekete geçirecek şekilde verilmesinin gerekliliğine inandığını göstermektedir. Bunun tam aksi yönündeki bir eğitimde ise öğrencinin; gereksinimlerinin doyurulmaması, başarısızlığa uğraması, baskı altında kalması, kendisine saldırılması gibi durumlar; öfke, kıskançlık, nefret, korku, utanma ve bıkkınlık gibi saldırıya ya da savunma ve kaçmaya yönelen duygulara sahip olmasına neden olur. İki insan arasındaki sevgi ve saygıya dayanan eğitim ise, duygusal yönden doyurucu ilişkilerin oluşmasına ve öğrencilerin mutlu kılınmasına neden olur.¹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi İbn Haldun'a göre öğrencinin duygusal gelişiminin istenilen veya istenmeyen yönde gelişmesindeki en büyük etken eğitim olmaktadır

13.2 İki Bilgiyi Aynı Anda Öğretmeme

İbn Haldun, iki konunun aynı anda öğretilmesini, öğretim açısından sakıncalı bulmaktadır. Bunu şu şekilde ifade eder: *“Öğretimde riayet edilmesi gereken güzel metotlardan biri de iki bilgiyi birden öğrenmemek ve birbiriyle karıştırmamaktır. Çünkü bu takdirde kalp ve düşünce bölünmüş, her ikisini anlamak üzere, birinden öbürüne yönelmiş olduğundan ikisini birden kavramak güçleşir; öğrenci hiçbirini kavrayamaz, boşu boşuna yorulur, ve yoksun kalır. Akıl ve düşünce ancak öğrenmek istediği bir bilgiyle meşgul olursa, çoğunlukla insan o bilgiyi öğrenir.”*²

Öğrenmede güdülenmenin ve konuya yoğunlaşmanın olmanın önemi büyüktür. Başgil,³ *“ Bir zamanda yalnız tek bir iş yap; yalnız bir ders, bir kitap, hatta bir fasıl üzerinde çalış. Tâ ki dikkatin ve kuvvetin yayılıp zayıflamasın. Bir zamanda birden fazla iş yapayım diyen, hiçbirini tam ve temiz yapamaz. Dünyaca tanınmış olan büyük İslam müfekkiri İmam-ı Gazali'ye “İhyâ-u Ulûm” adlı eserini nasıl bir çalışma*

¹ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.97.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.147.

³ Ali Fuat Başgil, *Gençlerle Başbaşa*, İstanbul, 1999, s.59.

ile vücuda getirdiğini sormuşlar; 'bir zamanda yalnız bir fasıl, bir bahis, bir mesele üzerinde çalıştım', demiş." sözleriyle başarının bir konu üzerinde çalışmaya yoğunlaşmakla mümkün olduğunu ifade etmektedir.

İbn Haldun, iki bilginin aynı anda öğretilmesini zararlı bulmakla birlikte, öğrencinin kabiliyet ve kapasitesinin göz önünde bulundurulması gerektiği noktasına dikkat çeker. Bu konudan bahsettiği bölümde, "*Arabî, bununla beraber iki bilgiyi birden öğretmekten alıkoyar. Ancak öğrenci zekî ve neşeli olup iki bilgiyi bir arada öğrenecek kabiliyette ise beraberce okutabilir. Kadı Ebu Bekir'in sözleri burada bitiyor. Başımın sağlığına ant içerek bu metodun güzel bir metod olduğunu teyit ederim*" diyerek,¹ öğrencinin kabiliyetine göre birkaç dersin bir arada öğretilmesini de mümkün görür. Buna göre öğretmenin, derse yeni başlayan çocuğun yapısını, zekalı veya geri zekalı oluşları yönünden iyi teşhis etmesi ve ona, kabiliyeti ölçüsünde öğretmesi ve tâkatinin üstünde bir yük yüklememesi lazımdır. Eğer fazla üzerine varılırsa, ilim tahsilinden ümidini keser, havâî olur ve çocuğun öğretimi güçleşir.² Batılı eğitimcilerden Ellen Key'de, "*aynı zaman içinde bir veya en çok iki esas bilimden başka bir şey öğretilmemelidir*"³ diyerek İbn Haldun gibi öğrencinin kapasitesinin durumuna göre davranılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

İbn Haldun'un bu konuyla ilgili görüşleri her ne kadar İslâm ve Batılı eğitimcilerden birçoğunun görüşleriyle aynı doğrultuda olsa da bu öğretim şeklinin sakıncaları da yok değildir. Günümüz İslâm düşünürlerinden Fazlurrahman da,⁴ İslâm eğitiminin müfredat programının uygulanmasında, genellikle konuların sırasına göre düzenlenen sistemde bu metodla takip edilmesinin her konuya yeterince zaman harcamaya izin vermediğini belirterek, bu metodun sakıncalı yönüne dikkat çekmiştir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.159.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.147

³ Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (terc. Ali Yardım), İstanbul, 1976, s.366.

⁴ Fazlurrahman, *İslâm* (Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara, 1996, s.264.

13.3 Öğretimde Sıra Takip Etmek

İbn Haldun, Kadı Ebû Bekir bin Arabî'nin "Rihle" isimli kitabından söz ederek bu kitapta öne sürülen ders öğretim sırasına deyinmektedir. Arabî'nin Arapçaya fazlaca önem vermeye çalıştığını belirten İbn Haldun, ondan şu sözleri nakletmektedir: *"Çünkü şiir Arapların dergisidir. Dili bozulmaktan korumak için Arap dilini ve şiirlerini diğer ilimlerden önce öğretmek gerekir. Arapçayı öğrendikten sonra hesap öğretilmelidir. Hesabın kaide ve kanunlarını öğrenerek hesapta meleke kazandıktan sonra Kur'an'a geçilir. Bu başlangıç bilgilerini öğrendikten sonra Kur'an öğrenmek kolaylaşır. Şu bizim yurdun ahalisinin gafletine bak ki, onlar çocuklara ilk önce Kur'an okutarak anlamadıkları şeyleri öğretiyorlar. Önemli şeyler öğrenilecek vakitlerini başka nesnelere harcıyorlar."*¹ diyerek öğretimin belli bir sıra takip edilerek yapılmasının güzel olacağına katıldığını ancak, toplumdaki eğitim sisteminin ve alışkanlıkların bu uygulamaya müsaade etmediğini belirtmektedir.

İbn Haldun, çocuklara Kur'an öğretmenin dinin gereklerinden birisi olduğunu söyleyerek, Kur'an öğrenmenin çocukların kalplerinde iman ve inancın yerleşmesine sebep olduğunu ve Müslümanların da bundan dolayı Kur'an öğretmeyi ödev saydıklarını belirtmektedir. Ona göre küçük yaşta öğretilen bu bilgiyi bundan sonra öğretilcekler için temel teşkil etmektedir.² Ancak İbn Haldun, esas öğrenmenin anlayarak öğrenme olduğunu düşündüğünden bu kadarı ile yetinmemekte ve yukarıda da görüldüğü gibi dil öğrenmeyi en başa almaktadır. Aynı sebeplerden dolayı İbn Haldun, hesap (matematik) öğretimine de büyük önem vermekte ve ikinci sıraya da bu ilmi koymaktadır. Bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: *"Bu ilmin uzmanlarına göre öğretimde en iyi ve faydalı usul çocukları okutmaya aritmetik ilmiyle başlamaktır. Çünkü bu ilmin kaideleri belli, açık ve delilleri düzenli olduğu için umumiyetle akıl ve fikri keskinleştirir, doğruluğa alıştırır."*³ Geometri ile ilgili olarak da *"Geometri ilmi, öğrenenlerin akıllarını aydınlatır, fikirleri doğru bir yola sevkederek ve istikamet verir. Üstatlarımız, fikrin geometri ilminde tecrübe kazanması, giyime nispetle"*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.158

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.154

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.577

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.585

sabuna benzer ki sabun, giyimi kirlerden temizlediği gibi bu ilimde fikirleri pas ve kirlerden temizler, derlerdi."⁴ demektir.

İbn Haldun'a göre dil, hesap ve Kur'an öğretiminden sonra sırasıyla usul-ü fıkıh, cedel, hadis ve diğer din ilimleri öğretilmelidir. Onun bu görüşleri, bugünkü temel eğitim programına da uygundur. İbn Haldun, bu görüşünü her ne kadar eğitimden din eğitiminin anlaşılması olduğu bir dönemde söylemiş olsa da Türk eğitim sisteminde de ilk önce okuma-yazma eğitimi verilmekte, daha sonra matematik ve diğer temel bilgiler gelmektedir. İlköğretimden sonra branşlaşmaya gidilerek alan farklılığına göre din ve fen bilimleri dersleri okutulmaktadır.

13.4 Ezbercilik

Eğitimin en önemli ilkelerinden birisi de anlayarak öğrenmektir. Psikolojide yeni yapılan araştırmalar göstermiştir ki anlayarak öğrenme daha kalıcı olduğu gibi uzun süre unutulmaz ve kolay hatırlanır. Öğrenmek, ezberlemekle olmaz. Çünkü ezberlemekle öğrenilmek istenen şeyler, hem öğrenilmez, hem de insan zihnini yorar. Tıpkı çiğnenmeden yutulan lokmaların mideyi yorması gibi. Bu itibarla öğrenci, dersleri ezberlemeden önce, anlamalıdır.¹

İbn Haldun da bu durumun farkında olmalıdır ki, öğrenmede ezberciliğe karşı çıkmaktadır. Öğrenmenin ezberle olmaması gerektiğine değinerek şöyle der: *"Bunlar ilimde meleke sahibi olmak yolunun kitapta yazılanları ezberlemek sanırlar. Yukarıda anlattığımız gibi, bunlar melekenin, ilmi münakaşalar ve münazaralarla komuları ve meseleleri zihinde yerleştirmek suretiyle kesbedileceğini unuturlar."*² İbn Haldun böylece, dersin anlaşılmadan ezberlenmesinin, çalışma israfı olduğunu ifade etmiş olmakla birlikte, ezberciliğin tam karşısı olan iyi ve anlayarak çalışmanın gerekliliğine de değinmektedir. Zekî olanların öğrendiklerini daha iyi hatırlamaları, daha iyi anlamalarından ileri gelmektedir ki, bunu anlamsız materyalin anlamlı materyale göre daha çabuk unutulması olarak ifade etmek mümkündür. Çünkü verimli çalışma, ezberciliğin tersine öğretmeni dinlerken veya kitap okurken anlaşılmayan

¹ Bayraktar, a.g.e., s.336

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.447

tarafların sorulması, kitaptaki çizelge, şekil ve çizimlerin incelenmesi, bilinmeyen terimlerin sözlükten araştırılması vb. durumları içermektedir.¹ İbn Haldun da ilimde meleke sahibi olmanın bunlarla mümkün olduğunu söylemektedir.

İbn Haldun, *“İlimlerde meleke sahibi olmak için en kolay usul müzakereler ve ilmi münakaşalardır. Meleke tahsilinde en faydalı usul, talebenin birbiriyle derslerini ve ilmi konuları çok ve derin olarak müzakere etmesi ve münazaralarda bulunmasıdır”*² diyerek ezberciliğin zararlarından korunma yöntemini göstermiş olmaktadır. İbn Haldun’un ezberciliğe karşı olması ve anlayarak öğrenmeye verdiği önem, İslâm eğitim anlayışını da yansıtmaktadır. İlim ağaca, müzakere de onu geliştiren suya benzetilebilir. Hz. Ali’nin, ilmin müzakere edilmesi gerektiği, aksi halde onun kaybolacağı yönündeki sözleri, İslâm eğitiminin ezberciliğe karşı kolektif çalışmayı teşvik ettiğini göstermektedir.

13.5 Öğrenmede Bireysel Farklılıklar

Öğrenme ve başarıyı önemli ölçüde etkileyen faktörlerden birisi de bireysel farklılıkların dikkate alınmasıdır. Bazı çocukların kabiliyetleri bir kısım işleri yapmaya daha müsaittir. Aynı yaşta olduğu halde, aynı işe diğer bazı çocuklar yatkın değildir. Bu özel kabiliyet ayrılıklarını dikkate alarak, her çocuğu kabiliyeti istikametinde eğitmek daha başarılı sonuçlar verecektir.³ Aksi halde öğretmen, çocuğun yapısını, zeka seviyesini iyi teşhis etmez, kabiliyeti ölçüsünde öğretmez ve takâtının üstünde yüklerse çocuk, ilim tahsilinden ümidini keser ve öğretimi güçleşir.⁴

İbn Haldun, *“öğrencinin aklının öğretilecek meseleleri kavrayabilme kabiliyeti, derecesi göz önünde tutularak bu meseleler kısa bir şekilde açıklanmalıdır. Bazı öğrenciler yaradılıştan gelen istidatları sayesinde bundan daha az*

¹ Baymur, a.g.c., s.189

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.446

³ Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s.110

⁴ Çelbi, a.g.c., s.366

*bir zamanda o bilgide alışkanlık elde edebilir.”¹ diyerek öğretilecek bilgilerin öğrencinin yaş durumuna ve seviyesine göre ayarlanmasının gerekliliğine işaret eder. Bununla birlikte bazı öğrencilerin yaratılıştan gelen özellikleri sayesinde daha kısa sürede öğrenebilme ve kavramalarının da söz konusu olabileceğini de belirterek, öğrenciler arasındaki bireysel farklılıklara dikkat çeker. Öğrenim hayatına yeni başlamış olan bir çocuğa zihni kapasitesinin üstünde bilgiler verilmesinin yanlışlığına değinen İbn Haldun, “*halbuki öğrencinin düşünce ve zihni bunları anlayacak derecede gelişmiş değildir*”² sözleriyle bilgilerin öğretiminde öğrencilerin zihin ve zeka yapılarındaki farklılıklarının dikkate alınması gerektiğini ifade eder.*

Bireysel farklılıklara dikkat etme, öğretim sürecinde üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.Çünkü bir sınıftaki öğrenciler zekâ ve kavrayış bakımından birbirlerinden çok farklı olabilirler.Bu da öğretmenin işinin ne kadar zor olduğunu göstermektedir.İbn Haldun, devlet yöneticilerinin halkın durumunu göz önünde bulundurmaları ve onlara nasıl muamele yapmaları gerektiğinden söz ederek, bir anlamda öğretmenlerin öğrencilere karşı olması gereken davranış biçimi hakkında da ipucu vermektedir. İbn Haldun şöyle demektedir: “*Uyanık tabiatlı hükümdarlar keskin fikirleri ve zekalarının kuvvetiyle önceden ve başlangıcında işlerin sonu ne olacağını anladıklarında, uyruğun anlamayacağı şeyleri anlarlar ve uyruğun güç ve kudreti dışında olan işlere onları sevkeder ve bu işleri onlara yükletirler. Bundan dolayı uyruk mahvolur.Bu maksatla Tanrı elçisi, hükümet ve idare başında bulunanlara insanların en zayıf olanlarının halini göz önünde bulundurarak iş görmelerini emrederek:‘Siz en zayıf olanlarınızın hal ve kudretine göre hareket ediniz.’buyurmuştur.*”³ İbn Haldun’un bu sözlerini öğretime uyarlayacak olursak, onun, öğretmenlerin sınıftaki öğrencilerin zeka ve kavrayış bakımından zayıf olanların durumunu dikkate almalarını istediğini söylemek mümkündür.

İbn Haldun, sınıf ortamında verilecek bilgilerin öğrencilerin zayıf olanlarına göre ayarlanması gerektiğini ifade etmekle birlikte, bunun üzerinde bilgi edinmek isteyenlerin kendi çabaları ile ve kabiliyetleri doğrultusunda daha fazla bilgiyi

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.145

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.146.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.476.

öğrenebileceklerini belirtmektedir. Onun, *“Bundan sonra öğrenciler arasında kendiliklerinden bu bilgilerde derin bilgi edinmek isteyenler bulunursa, o bilginin erişilmesi güç olan derecelerine yükselebilir. Herkes neye kabiliyetli olarak yaratılmışsa onu kolayca öğrenebilir.”*³ şeklindeki sözlerindeki bu anlaşılmasıdır. Yani öğretmen, sınıfta ders anlatırken öğrencilerin bireysel farklılıklarını göz önünde bulunduracaktır.

İbn Haldun’un bu sözleri, *“Öğrenmede öğrencilerin yetenekleri önemlidir. Öğrenme durumları öğrencinin öğrenme hızına göre ayarlanmalıdır”* ve *“öğrenmede, öğrencinin gelişmesi önemlidir. Bunun için bireysel farklılıklar dikkate alınmalıdır”*¹ şeklindeki öğrenme ilkeleriyle örtüşmektedir. İbn Haldun’un, eğitimde öğrencinin bireysel farklılıklarının dikkate alınması ve seviyelerine göre öğretim gerektiğini ifade etmesi, onun çocuk eğitimine çağdaş bir yaklaşımla baktığını göstermektedir.

13.6 Öğrenmede Somutluk

İbn Haldun, öğrenmede somutluğa ve etkileşime önem vermiştir. Bu konuda şunları söylemektedir: *“Hüner ve sanat ancak öğretmen vasıtasıyla öğrenilebilir. Bir işi öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve aletlerle bizzat işleyerek elde etmek, bir nesneyi rivayet ve tanımlama ile öğrenmekten daha yararlıdır. Bilfiil işlemek suretiyle elde edilen meleke, rivayet ve tarif ile elde edilen bilgiden daha kuvvetli bir surette zihinlerde yerleşir.”*² İbn Haldun, böyle söylemekle ilk önce duyu organlarına hitap eden ve pratik imkanı olan bilgilerin öğretilmesi ile somuttan soyuta doğru gidilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Yapılan inceleme ve araştırmalar, somut bir şekilde işlenen bir öğrenme konusunun daha iyi ve tam olarak öğrenildiğini, uzun zaman unutulmadığını göstermiştir. Böylece, soyut durumların somutlaştırılması ve somut kavram ve anlamlardan soyuta doğru gidilmesi, öğretimde uyulması gereken bir ilke olarak ortaya konulmuştur. Bu, çocuğun ruhsal gelişimine uygun bir ilkedir. Çocukta ilk gelişen

¹ Aydın, *Din Öğretiminde...* s.21.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

³ Aydın, *Din Öğretiminde...* s.27.

kavramlar, yakın çevresinden beş duyu organıyla algıladığı somut nesne ve olguların somut kavramlarıdır.¹

İbn Haldun, öğrenmede somuttan soyuta gidilmesinin gerekliliğinin terziliği ve marangozluğu teorik olarak bilip pratiğe aktarmayan kimseleri örnek vererek anlatır.² İbn Haldun, dikiş işlerinin çeşitlerini, iğnenin nasıl kullanılacağını, dikişin nasıl yapılacağını anlatan, süslemelerin ve diğer işlemlerin nasıl yapılacağını tarif eden fakat kendisinden dikiş dikmesi istendiğinde bunları yapamayan kimseyi örnek vermekle, bir anlamda somut olarak öğrenilmeden soyut bilgilerden başlanılmasını yanlış bulduğunu ifade eder. Çünkü en iyi öğretim somuttan soyuta giden öğretimdir.³

13.7 Basitten Karmaşık Bilgiye

İbn Haldun, öğrenmede hafif ve kolay bilgiden karmaşık olana doğru bir süreç takip etmenin gerekliliğine değinerek, *“İlk önce en hafif ve kolay olanı bilmek lazım. Bu da kitaplardaki resim ve şekillerin söylenen ve okunan sözlere delalet ettiğini bilmektir. Bundan sonra bu sözlerin anlatılmak istenen anlamlara delaletini anlamaktır. Bundan sonra anlaşılın anlamları, mantık kanunlarına uygun olan şekle sokarak istidlâl keyfiyetini öğrenmek ve sonunda Tanrı'nın yardım ve bağışlarına başvurarak, düşünce yaradılışının yardımıyla bilmek istediğin anlamların söz ve şekillerden sıyrılmış bir halde zihinde yerleşmesidir.”*⁴ sözleriyle konuyu açıklamaktadır. Onun bu sözleri öğretimin basit bilgiden başlayarak karmaşık olana doğru gidilmesini ifade etmektedir.

İbn Haldun, bilgilerin temeli olduğu için terminoloji bilgisinde en başlarda öğrenilmesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Herhangi bir ilimde bilgin olmak, o ilmi bütün dalları ile kavramak ve elde etmek, ancak o ilmi anlayabilmek için gereken*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.206-207.

² Çilenti, a.g.e., s.35.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.149.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.442.

ilk bilgileri (mebadisini), o ilmin kaide ve kanunlarını ve ilimde incelenen meseleleri asıl ve esaslarından, başka deyimle küllî olan usullerinden fer'î olan meselelerini çıkarabilmekle olur."³Herhangi bir dersin konularını öğrenmek için en önce termleri bilmek şarttır.İbn Haldun da terminoloji bilgisini basit bilgiden sayarak öğrenmeye bunlardan başlanmasını , daha sonra diğer bilgilerin öğrenilmesini istemektedir.

Kalıcı ve verimli bir öğrenmenin gerçekleşmesi için, öğretilecek bilgilerin öğrencilerin gelişim düzeylerine göre basitten karmaşığa doğru düzenlenmesi ilkesine¹ riayet edilmesi gerekmektedir. Çünkü basitten karmaşığa doğru giden bir öğrenme,özellikle kavramların öğrenilmesinde yerinde olacaktır² ki, İbn Haldun da bu konuyu vurgulamaktadır.

İbn Haldun, *"Sade olduğu için önce basit olan hüner ve sanatlar öğretilir. Çünkü basit hüner ve sanatlarla hayatta bir zaruret hükmünde olan nesnelere hazırlanır, genel ihtiyaçlardan olduğu için o zenaatin öğrenenlerinin sayısı o nispette çoktur. Bundan dolayı ilk önce umumun muhtaç olduğu basit hüner ve zanaat öğretilir"*³ diyerek meslek öğretiminde en çok ihtiyaç duyulandan ve basit olandan başlanması gerektiğini ifade eder.

Öğretime kolay olan şeyden başlamak ve daha sonra derece derece zor olana doğru gitmek hem öğrenmeyi kolaylaştırması bakımından,hem de öğrencinin seviyesinin dikkate alınması bakımından önemli bir ilkedir. Basitten karmaşığa giden bir öğretimin en iyi öğretim olduğu bilinmektedir.⁴Bu sayede öğrencilerin kapasiteleri zorlanmamış olur. Bunun sonucunda da öğrencilerde bıkkınlık, öğrenim hayatından soğuma, bilgileri elde etmenin zor olduğu kanaatine varma vb. gibi istenmeyen durumların meydana gelmesi de engellenmiş olur.

¹ Aydın, a.g.e., s.21.

² Ayhan, *Eğitim*, s.109

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

⁴ Çilenti, a.g.e., s.35

12.8 Tekrar Etme

Öğrenilenlerin çok tekrar edilmesinin kalıcılığı sağlama ve öğrenmeyi pekiştirme açısından önemli olduğu bilinen bir şeydir. İbn Haldun, “Gördüğün gibi öğretilmek istenilen bilgi üç defa öğretilmiş ve bunun bir sonucu olarak öğrenci o bilgide alışkanlık elde etmiştir...Bizzat üstatlardan öğrenmesi ve onlardan defalarca işitmesi bu bilgileri birbirinden ayırt edebilmesine yarar.”¹sözleri takrarın önemini anlatmaktadır. Onun anlatım yöntemi de konuların çeşitli vesilelerle üç defa yinelenmesi esasına dayanır. Ona göre öğrencinin konuları tam olarak öğrenmesi yapılan pekiştirme sayesinde gerçekleşir.

Pratik yapma ve ezberlemede tekrarın önemi büyüktür. Aralıklı ve farklı biçimlerde yapılan tekrar kalıcılığı artırır.² Bu, öğrenilen konunun kalıcılığını sağlayan bir öğrenme psikolojisi ilkesidir. Fakat bu, düşüncesizce ve bilgisizce yapılan bir tekrar değildir. Bilakis arka arkaya değil, aralıklı olarak yapılan bilinçli ve anlamlı bir tekrardır.³

İbn Haldun, bilgi eserlerini fazlaca kısaltarak yazmanın bilgi öğrenmek için zararlı olduğunu, bu usulün anlamayı güçleştireceğini, birçok anlamların kısa ibarelerde toplandığı için bunları anlamaya çalışmanın öğrenci için güç bir iş olacağını belirtir. Bu şekilde yazılmış olan eserler, geniş bir şekilde ve anlaşılması kolay olan eserlerden daha çok kusurludur. İbn Haldun, tekrarların faydasını şu cümlelerle ifade eder: “çünkü uzunca yazılan bu eserlerde faydalı birçok tekrarlar bulunması, bütün bir bilgi edinmeye hizmet etmektedir. Tekrarlar ne kadar eksik olursa, meleke de o ölçüde noksan olur”.⁴

Öğrenmenin diğer koşulları eşit olduğu zaman öğrenilenler, ne kadar çok kullanılacak ve ne kadar çok tekrarlanacak olursa o kadar iyi zihinde kalır. Gerek anlamlı ve gerekse anlamsız materyalde unutmanın, önce hızlı olması daha sonra yavaşlaması, yeni bir şey öğrenilmesinin hemen ardından yapılacak tekrarların ve

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.145 ve 163.

² Aydın, a.g.e., s.20.

³ Binbaşıoğlu, *Okullarda...* s.41.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.143-144.

⁵ Baymur, a.g.e., s.190.

gözden geçirmelerin değerini belirtir.¹ İbn Haldun, dil öğrenmede de tekrarın önemini belirtir ve dilin tekrar işitmek, kelime ve terkiplerin çok kullanılmasıyla öğrenilebileceğini belirtir.² Böylece dil öğrenmede olsun ve diğer alanlarda bilgi edinmede olsun İbn Haldun, tekrar etmenin önemli bir etken olduğunu vurgulamış olmaktadır.

13.9 Gerekli Bilgiler Verme

Öğretmenin ders verirken daima, “ *Bu konular öğrenciyi ilgilendirir mi? Fayda sağlar mı?*” sorularına cevap araması gerekir. Çünkü insan, kendini ilgilendiren ve fayda sağlayan şeyle daha çok meşgul olur, ondan zevk duyar. Teferruata dalmak ise nefret uyandırır. Her işte daha faydalı olan, daha önemli olandan önce gelir. “*Ehemm mühime tercih edilir*” sözü bu gerçeği vurgular ki, eğitimde bu durum daha önde gelir.³

İbn Haldun, “*Bilgi ve fenlere dair yazılan eserlerin çokluğu o fenlerin öğrenilmesine engeldir*”⁴ başlığını atarak, bunun bilgilerin gayelerine erişmelerine engel ve zararlı olduğunu ifade eder. İbn Halduna göre, “*Bunun bir sonucu olarak bilgi dallarında birine dair olan eserleri ve terimleri bile ezberlemeye ömür yetmez. Bunlara riayet etmediği takdirde, tahsili eksik ve yetersiz olur.*”⁵ İbn Haldun’un dallandırılıp budaklandırılmasını istemediği bilgiler vasıta kabilinden olan dil, mantık, hesap ve felsefe gibi ilimlerdir. Yoksa bizzat kendilerinin bilinmesi istenilen tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve benzeri gibi ilimlerin genişletilmesinde bir sakınca görmemektedir. Bu görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: “*Bizzat bilinmesi gereken bilgilerde uzun uzadıya incelemede, meseleleri dallandırıp budaklandırmakta, delilleri açıklamakta ve*

¹ Baymur, a.g.e., s.190.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.228

³ Bayraktar, a.g.e., s.215.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3. s.140.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3.s.141.

incelemeleri derinleştirmekte bir korku yoktur.Çünkü bu bilgileri bu yolda genişletmek öğrencinin alışkanlığını artırır, melesini kuvvetlendirir... ”¹

Bilgilerin hepsi değerli olmakla birlikte, pratik değeri olmayan, hayatta az rastlanan konuların öğretilmesi ve bu konularda teferruata dalınması uygun değildir. İbn Haldun’a göre bu durum öğrenim süresinin uzamasına ve esas öğrenilmesi gereken bilgilerden uzaklaşmasına da neden olur. İbn Haldun, “*Öğrenciler vasıta kabilinden olan bu bilgileri öğrenmekle ömürlerini geçirirlerse, öğrenilmesi gerekenleri ne zaman öğreneceklerdir?*”² diye sorar. Onun bu sorusu, bilgi öğretirken gerekli ve faydalı olanların öğretilmesinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir.

İbn Haldun, öğrenilmesi gerekli olmayan veya zararlı olan bilgileri çeşitli örneklerle açıklayarak bu konuya verdiği önemi göstermektedir. İbn Haldun; “*Şeriat ancak dinî bakımdan ahiretimiz için faydalı ve dünyada geçinmemize yardımcı dokunacak, dünya işlerimizi düzelterek olan iş ve amelleri mübah kılmıştır.*”³ der ve şeriatin sihir ve tılsım gibi bilgileri yasakladığını belirtir. İbn Haldun, astrolojiyi de Tanrı’dan başkasından yardım istediği ve Tanrı’dan başkasına havale edildiği için, iman ve inancı bozduğundan dolayı uğraşılması zararlı olan bilgiler arasında zikreder. Bundan başka, insanların yıldızların hareketlerine göre işlerini yönlendirmesi, halkın inancını bozması ve doğruluğunun ıspatlanamamasından dolayı astronominin de zararlı olduğunu ve şeriatın bunu öğrenmeyi yasak ettiğini kaydeder.⁴

Bilgi vermede, gerekli olma veya olmama noktasında ki ölçüyü daha iyi anlayabilmek için onun, Nesep İlmi konusundaki mütalaasına göz atmak faydalı olacaktır. İbn Haldun, “*Tanrı elçisinin: ‘siz neseplerinizi, akraba ve kardeşlerinizin şeceresini birbirinize bağlayacak derecede öğreniniz’ sözünün manasını anlarsın ki, nesil ve nesebin faydası kardeşlik bağı ve akrabalık hak ve hukukunu muhafazaya hizmet edecek derecede olanıdır ve bunda fazlası lüzumsuzdur*”⁵ diyerek bu konuda

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3.s.152.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.153.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.17.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3 s.118-119.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1.s.325.

ölçünün ne olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan sonra bilginlerin, “o ilmi öğrenmenin faydası, onu bilmemenin zararı yoktur” sözünü de zikrederek gerekli bilginin, öğrenildiğinde fayda veren öğrenilmediğinde ise zararı olmayan bilgi olduğunu belirtir.

14. EĞİTİMİN ZEKANIN GELİŞMESİNE ETKİSİ

Eğitimin en önemli amaçlarından birisi de çocuğa sağlıklı bir zihin gelişimi sağlamaktır.¹ İbn Haldun’a göre eğitim bunu, meslek öğretimi, yazı, matematik ve her türlü bilgi öğrenmenin akli kullanmaya yöneltilmesiyle gerçekleştirir. İbn Haldun bunu şu sözlerle ifade etmektedir: *“Her çeşit bilgi ve nazar, yani delilden medlûlüne intikale alışma, nefsi nâtıkanın (zihnin) idrak ve taakkulumun inkişafına yardım eder. Sanat ve sanayide çalışmalar ve sanayide melekedden dahi, daima ilmî bir kaide ve kanun elde edilmesi nefsi nâtıkanın idrakinin tekamülüne hizmet eder; bundan dolayı sanatlarda tecrübe ve meleke edinmek, akıl ve içtimaî hayatın tekamülü de aklın inkişafına yardım eder.”*²

İbn Haldun’un bu sözleri eğitim psikolojisi alanında yapılan çalışmaların sonuçlarıyla paralellik arz etmektedir. Bu araştırmalara göre zekâ, esas olarak kalıtıma bağlı olmakla birlikte bunda eğitim etkileri de önemli bir yer tutmaktadır. Zeka işletilirse, onun öğeleri olan çeşitli yeti ve yetenekler de, en son sınırına kadar kolayca gelişme olanağı bulur. Duyu organları ya da genel olarak beden gelişimi bakımından yeter durumda olmayan kimselerin zekası da normal bir düzeye çıkamaz. Bundan zeka gelişiminde iki önemli etkenin olduğu anlaşılır. Birincisi, bedensel gelişimin normal olması ve iyi beslenme; ikincisi de, zekanın gelişmeye elverişli bir yöntemle çalıştırılmasıdır ki bu da, çevre ve eğitim etkileridir.³

¹ Binbaşıoğlu, Eğitim Psikolojisi, s.83

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.438

³ Binbaşıoğlu, Eğitim Psikolojisi, s.,135..

İbn Haldun, günümüzde yapılan araştırmalardan¹ ortaya çıkan sonuçlara yakın ifadeleri kullanarak bunu şu şekilde açıklar: *“İlim ve sanayi doğuda o derece ilerlemiştir ki, ilim tahsili için oralara giden Batılılar, Doğuluların yaratılış ve tabiatları ile diğerlerine nispetle daha yüksek zeka ve istidat sahibi oldukları hayaline bile kapılırlar. Batılıların bu vehme kapılmaları Doğuluların ilim ve sanayideki maharet ve uzmanlıklarını görmelerinden ileri gelmektedir. Halbuki Batılıların bu fikirleri tamamıyla yanlıştır. Doğu ahalisi ile Batılılar arasında zeka , ilim ve sanat kavrayışı bakımından olan fark, medeniyet ve kültürün Doğuluların akıllarını aydınlatması ve geliştirmesi nispetinde nefsi nâtikalarının zekâ nurlarıyla nurlanmış olmasından ileri gelmiştir.”*² Eğitim, bilgi öğrenmeye devam etmekle oluştuğundan, her bilgi öğrenmede fikri bir gayret gerektirmekte bunun sonucunda da bilinenlerden bilinmeyenlere gitme yeteneği kazanılması zekanın gelişimine neden olmakta ve bunun kullanım sıklığı arasında bir fark göze çarpmaktadır.

İbn Haldun, eğitimin zekanın gelişmesine olan etkilerini yazı ve matematik örnekleriyle açıklamaktadır. Ona göre yazı, zekayı şu nedenlerden dolayı geliştirmektedir: Yazı, hayaldeki sûretlerin şekle dökülmesinden ibaret olduğundan, delillerden anlaşılan mânâ ve sonuçlara ulaşmaya alıştıırır ve bunun sonucunda alışkanlık kazandırır. Bunun sonucu olarak da yazı, düşünmek ve anlamak yeteneği kazandırır ki, bu da aklın anlama kuvvesini artırır.³ Yazı, çocuğun konuşma ve düşünme yetilerine bağlıdır. Güzel yazmanın sadece bazı formülleri beceriyle kullanma olmadığı; öğrencilerin bilgi, yaşantı, deney, izlenim ve duygularını kendi sözcük dağarcıklarıyla bildirmeye yönlendirmeye birlikte düşünülmesi gerekmektedir. Ayrıca

¹ Zekanın gelişmesi ile ilgili bak :J.Piaget, *Epistemoloji ve Psikoloji*,(Çev. Seçkin Cılızoğlu) İstanbul, 1980, s. 57-58 ve Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s. 103

² İbn Haldun, *Mukaddime* , C.2,s. 448-449.

³ İbn Haldun, *Mukaddime* , C.2,s.439.

yazı da, öğrencilerin bireysel yeteneklerinin farklılığının göz önünde bulundurulmasının gerekliliği de yazının zekâya olan etkisini kanıtlamaktadır.¹

İbn Haldun, matematik örneğini de bu şekilde açıklar; bölme ve çarpma gibi işlemlerin yapılmasında akıl ve fikir kullanarak yine delillerden medullere ulaşma melekesi kazanıldığından, bu işlemlerin zihinsel yetenekleri geliştirdiğini belirtir.² Ona göre geometri ilmi de zeka gelişimine aynı şekilde etki etmektedir. İbn Haldun'a göre bu ilimde delillerin düzenli ve açık olmasından dolayı kıyasları da bu şekilde olacağından yanılma payı yok gibidir. Bu kaidelere göre akıl yürütmeye alışmak, insanı yanılmalardan uzaklaştırır ve bu ilmi öğrenenlerin akılları aydınlanır, doğruluktan ayrılmayan bir akla sahip olurlar.³

15. EĞİTİM – EKONOMİ İLİŞKİSİ

Eğitim, sosyal kültürel ve ekonomik kalkınmanın önemli bir faktörüdür. Ülkelerin ekonomik, teknolojik ve sosyal yönden ilerlemesi, nitelikli insan gücü kaynağına bağlıdır. İnsan gücünün oluşturulması da eğitimin işidir. Eğitilmiş insan gücü, ülke ekonomisinin en önemli üretim faktörlerinden biridir ve kalkınmanın temelini oluşturmaktadır. Sermayenin yetersiz olduğu az gelişmiş ülkelerde eğitilmiş insan gücünün hazır olması, diğer üretim faktörlerinden daha önemlidir. Çünkü ülkelerin zenginleşmesinde eğitilmiş insan gücü önemli bir faktördür. Zira eğitim, iş yapanları daha verimli kılmakta ve kalkınmanın istenilen düzeye ulaşmasına yardımcı olmaktadır⁴

İbn Haldun'a göre ekonomik kalkınmanın temeli eğitime dayanmaktadır. İbn Haldun, öğrencilere sert davranmanın zararlı olduğunu söyledikten sonra bunlardan birisinin de dayağın onların iş ve çalışma sevgisini yok etmesi, onları tembelliğe sevk etmesi ve kendilerini korumak bir yana başkalarının korumasına muhtaç duruma

¹ Demirel, a.g.e., s. 59-60.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s. 439.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.585.

⁴ Ayşe Korkmaz, "Eğitim-Ekonomi İlişkisi", Eğitim Bilime Giriş, (Ed.Leyla Küçükahmet), s.79.

düşmeleri olduğunu belirtir.¹ İbn Haldun, öğrencilerin baskı ve dayaja dayalı bir eğitim sürecinden geçmelerinin, üretim ve iktisadî faaliyetlerde bulunmalarını engellediğini belirtmekle eğitimin, ekonomik hayatın işleyişi açısından önemini ifade etmiş olmaktadır. Öğrencinin, eğitim sürecinde karşılaşmış olduğu şartlar onun şahsiyet yapısını ve psikolojik özelliklerini de etkilemektedir. İktisadî gelişmeler de kişilerin şahsiyet yapıları ve psikolojik durumlarından ayrı düşünülemez. Böyle olunca, çocuğa aile içinde veya eğitim-öğretim sürecinde aşırı baskı yapılması, böyle yetişen kişilerden oluşan toplumun iktisadî gelişmesi üzerinde olumsuz etkiler yapacaktır.²

İbn Haldun'un, baba-evlat, öğretmen-öğrenci, usta-çırak ilişkilerinde terbiye ve eğitim amacıyla aşırı şekilde otoriter ve sert davranmaktan, ağır cezalar vermekten kaçınmak üzerinde ısrarla durması hatta öğretmenlerin çocuklara aşırı ceza verip vermediklerini kontrol etmeyi devlet görevleri arasında sayması;³ eğitim ekonomi ilişkisinin temellendirilmesi açısından ne kadar ileri görüşlü ve çağdaş bir düşünce yapısına sahip olduğunu göstermek bakımından önemlidir. İbn Haldun'un bu düşüncesini; çocuklarda başarı güdüsünün 8-10 yaşlarında kazandığı, eğitimcilerin çocuğa karşı otoriter veya ilgisiz kalmayıp onlara yakın ve sıcak ilgi göstermelerinin teşvik edilerek takdirlerin sıcak bir şekilde belli edilmesinin, çocukta başarı güdüsünün oluşmasında etkili olduğu sonucunu ortaya çıkaran bir araştırma da teyit etmektedir. Aynı şekilde bazı iktisatçıların, kişiler üzerinde aileden veya çevreden gelen baskıların yaratıcı faaliyetlerde bulunma, teşebbüs ruhu ve güdüsünü zayıflatarak iktisadî kalkınmayı güçleştirdiği üzerinde birleşmeleri de⁴ onun eğitimcilik yönünün ne kadar güçlü olduğunu gösterir.

İbn Haldun eğitim-ekonomi ilişkisini başka bir yönden daha inceleyerek eğitim ve medeniyetin ekonomik bakımdan gelişmiş olan ülkelerde ilerlemiş olduğunu, ilim ve fenlerde ilerlemenin ülkenin ekonomik ve sosyal durumu ile doğru orantılı olduğunu söyler. İbn Haldun'a göre, ekonomik bakımdan kalkınmış ülkeler eğitim ve medeniyet bakımından da ileri seviyede ulunurken diğer ülkeler bu aşamaların çok gerisinde

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.160.

² Kozak, a.g.e., s.170.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.575.

⁴ Kozak, a.g.e., s.180.

kalmaktadırlar.¹ Onun bu düşüncesini kişi başına düşen millî gelir arttıkça eğitim talebi artar² tesbiti de doğrulamaktadır.

İbn Haldun, bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ifade eder: “*Endülüs Müslümanları, artık ilim namına ancak Arap dili ve edebiyatını öğrenmektedirler. Akli ilimlerin iz ve belgeleri bile kalmamıştır. Bunun bir sebebi de yurt bayındırlığının eksilmesidir. Doğuya gelince, orada arkası kesilmeden öğretim devam etmektedir. Orada ilim revaçta, ilim yurtları bilginlerle dolup taşmaktadır. Bunun sebebi ülkenin çok bayındır olmasıdır.*”³ İbn Haldun, bu konuyla ilgili görüşlerini, “*ilim ve fenlerde ilerlemenin ülkelerin bayındırlığı, ekonomik durumu yerleşik ve sosyal hayatın derecesiyle mütenasip olduğuna dair*”⁴ diyerek açmış olduğu başlıkta da açıklar. İbn Haldun bu konudaki iddialarını daha da ileriye götürerek medeniyetin gerilemesinin ve bayındırlığın azalmasının, ilim ve maarifin çökmesine neden olduğunu söyler.⁵

İbn Haldun; “*Cemiyet fertlerinin emek ve çalışmaları, geçinmeleri için gereken miktardan fazla kazanç temin ederse, o cemiyetin âzaları geçinmelerinden artan vakit ve emeklerini insana mahsus olan ilim, fen ve sanatı öğrenmeye sarfederler*”⁶ diyerek; öğrenim görme, sosyal, kültürel ve sanatsal faaliyetlerde bulunmanın ekonomik gelişmeye bağlı bulunduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde ona göre ilmî kitap ve çalışmaların çok olması, ders araç ve gereçlerinin yaygınlığı, buna bağlı olarak ciltçilik ve kâğıtçılıkla ilgili sanatların gelişmesi de⁷ ekonomik kalkınmışlıkla doğru orantılıdır.

İbn Haldun, medenî hayatın ve ekonomik kalkınmanın bir sonucu olarak şarkıcılık, dans ve enstrumantal çalmayı öğreten öğretmenlerin türediğini⁸ söyledikten sonra; “*Bil ki musikî ve şarkıcılık bir sanat olup ancak ictimâî ve medenî hayatın gelişmiş olduğu bölge ve şehir ahalisi arasında yayılır. Ekonomik halleri bu dereceye gelenler bu sanata ihtiyaç duyarlar*”⁹ şeklindeki bir açıklamayla, ekonomik bakımdan

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.453.

² Korkmaz, a.g.m., s.96.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.452.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.573.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.453.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.419.

⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.370.

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.432.

doyma ulaşmış kimselerin bu tür sanatsal faaliyetlere ilgi ve ihtiyaç duyacaklarını belirtir. Ona göre musikî sanatı, medeni hayatın icaplarından olduğu için bu hayatta en son türeyen sanattır ve ekonomik düzenin bozulmasıyla ortadan kalkacak ilk sanat da odur.¹ Dolayısıyla musikî öğretimi ancak gelişmiş ülkelerde önemli görülmekte ve yaygınlık kazanmaktadır.

Görüldüğü gibi İbn Haldun, ekonomiyi hem eğitimin oluşması ve gelişmesi, hem de sosyal ve kültürel hayatın canlı olmasında temel faktör olarak değerlendirmektedir. Onun düşünce sisteminin temelinde ekonominin bulunması da bu nedene dayanmaktadır.

16. EĞİTİM - SİYASET İLİŞKİSİ

Eğitimle siyaset arasında karşılıklı bir ilişki ve etkileşim bulunmaktadır. Eğitim sistemini belirleme ve yönlendirme açısından politik kurumlar, eğitimin gelişmesine ve değişmesine çeşitli etkilerde bulunmaktadır. Politik kurumlar eğitim kurumlarının gelişmesini sağlarken, eğitim kurumları da toplumdaki bireylerde millet bilincini geliştirerek ve toplumun temel politik ideolojisini benimseyen vatandaşlar yetiştirerek, politik kurumların güçlenmesine yardımcı olurlar.² Eğitim, devlet yönetiminin ihtiyaç duyduğu yönetici ve memur yetiştirme görevini de üstlenmesi yönüyle siyasetle ilişkili bir kurum olmak durumundadır.

İbn Haldun, *“Kılıç ile kalem, yani devletin askerî ve mülkî teşkilat ve memur kadroları, devlet sahibinin devleti idare edebilmesi için bir vasıta ve alettir. O, bu iki kuvvetin yardımıyla devletini idare eder”*³ diyerek, devletin orduyla birlikte eğitilmiş insan gücüne olan gereksinimini anlatır. Ayrıca İbn Haldun devletin, resmî eğitim

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.437.

² Fidan ve Erden, a.g.e., s.83-84.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.1.

kurumları haricindeki aydın kesiminin de yardımına muhtaç olduğunu ve bu kesimin devlet idaresi ve siyasetinin yürütülmesinde etkin bir rol alabileceklerini şu sözlerle ifade eder: *“Sizin irşad ve nasihatlarınızın tesiri ile Tanrı sultanları, tebaalarının maslahat ve menfaatleri için çalışmaya ve yurtlarını imara sevketmektedir. Devlet sizden müstağni değil, yeter derecede kuvveti ancak sizde bulmaktadır. Siz hükümdarlar için işitme vasıtaları olan kulak ve görme vasıtaları olan göz hükümündesiniz.”*¹ Özellikle demokratik toplumlarda yönetilenlerin siyasal bilincinin, yönetenlerin siyasal bilinci kadar önemli olduğu, çünkü yöneticilerin halkın siyasal iradesiyle belirlendiği² göz önünde bulundurulacak olursa, İbn Haldun’un ifadelerinin çok doğru bir tespiti ifade etmekte olduğu anlaşılır.

İbn Haldun, din-siyaset ilişkisine de değinerek, din bilginlerinin politika ve onun yollarından en uzak kimseler olduğunu belirtir.³ Ona göre din adamları aldıkları dinî eğitim gereği herkese aynı şekilde hükümler verirler; şahıs, zümre ve milliyet ayrımı yapmazlar. Bundan başka, din bilginlerinin teorik bilgileri günlük hayata kıyas etmeye alışık olduklarından dolayı hataya düşmelerinin kaçınılmaz olduğunu ve politik işlerde onlara güvenilemeyeceğini belirtir.

17. EĞİTİM – BESLENME İLİŞKİSİ

Beslenme ihtiyacı insanın tabî ve temel ihtiyaçlarından biridir. İnsan, hayatını devam ettirebilmek için gerekli besin maddelerini almak zorundadır. Ancak beslenme alışkanlığı rast gele yiyip-içmeden farklıdır. İbn Haldun, bütün hastalıkların kaynağının yemekler⁴ olduğunu belirtir ve gerek hasta olanlar gerekse sağlıklı olanlar için

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1,s.632.

² Ayşe Demirbolat, “Eğitim-Demokrasi İlişkisi”, *Eğitim Bilime Giriş*, (Ed. Leyla Küçükahmet), s.146

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3,s.164.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.403

hastalıklardan korunmanın ilacının perhiz¹ olduğunu ekler. Böyle olunca beslenme alışkanlığı hem vücut ve hem de zihin sağlığı açısından büyük önem arz etmektedir.

İbn Haldun, çok besin almanın zararlı olduğunu, vücutta kötü artıklar oluşmasına, bunun ise vücut yapısını bozma ve sureti çirkinleştirmeye neden olduğunu söyler. Ayrıca beyne de sirayet ederek zihni ve fikri körleştirdiğini belirtir. Açlığın ise tam tersine vücut ve zihin yapısı açısından faydalı olduğunu ve bunları geliştirdiğini kaydeder. İbn Haldun, bu iki durum arasındaki farkı kıtlık ve bolluk bölgelerindeki hayvanlar arasında oluşan farkı örnek göstererek açıklar. İnsanların halinin de böyle olduğunu kıtlık bölgelerindeki insanların aksine bolluk içinde yaşayanların tenlerinin kaba olmasına rağmen zihin ve fikirlerinin zayıf olduğunu belirtir.²

Beslenme, zihin yapısına etki etmesi açısından önemlidir. Bu nedenle eğitimle dengeli beslenme veya beslenememe arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Öğrencinin bedensel ve zihinsel faaliyetleri bol besin almasını gerektirir ancak beslenme, tıka basa yemek yeme olmadığından bedene gerekli besinlerin alınmamasının bir değeri yoktur. Tek yönlü ve besin değeri düşük gıdalarla beslenme, gizli açlık denilen durumu doğurur ki bu da pek çok rahatsızlığa neden olabilmektedir.³ İbn Haldun, hafif besinlerle beslenen ve besinlerinin çoğunu da koyun ve tavuk etlerinin teşkil ettiğini belirttiği Endülüs ahalisinin, diğer bölge halklarından zekâ, akıl ve öğretimi kabule olan yatkınlıkları ile daha üstün olduğunu söylemektedir.⁴

İbn Haldun, deve eti ve sütüyle beslenenlerin ahlâk ve dayanıklılıklarına bu çeşit beslenmenin tesir ettiğini söyleyerek⁵, bir anlamda alınan gıdaların ahlâk ve eğitimi kabul açısından önemli bir etken olduğunu belirtmektedir. Alınan gıdaların öğrencilerin zekâ ve öğrenim başarıları ile yakından ilişkili olduğunun bilinen bir gerçek olduğu göz önüne alınırsa, İbn Haldun'un konuyu can alıcı noktalarından yakaladığı anlaşılır.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.406.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.209²

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.210

⁴ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s.53

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.214

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDUN'UN DİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Bu bölümde İbn Haldun'un din eğitimi ve öğretimi kavramlarını hangi anlamlarda ele aldığı, din eğitiminin gerekliliği, önemi, amacı konularında neler söylemiş olduğu, örgün ve yaygın din eğitimi ile ilgili değerlendirmelerinin nasıl olduğu, din eğitimcilerinin vasıfları hakkındaki görüşleri ele alınacaktır. Ayrıca İbn Haldun'un din eğitimini Umran sistemi içerisinde nereye yerleştirmiş olduğu açıklanmış ve dinî ilimler hakkında vermiş olduğu bilgiler tek tek ele alınarak öğretimleri konusundaki görüşleri ile birlikte verilmiştir.

İbn Haldun, Mukaddimesinde eğitim öğretim konularına geniş yer ayırmakla birlikte esas olarak bundan din eğitimi ve öğretimini kastetmektedir. Onun yaşadığı dönemde eğitim denildiğinde din eğitimi anlaşıldığından ve uygulama daha çok bu noktada yoğunlaştığından, bunu o dönemin normal eğilimi olarak değerlendirmek gerekmektedir. İbn Haldun Mukaddimenin ikinci cildinde, "*Çağımızda medenî ülkelerde okunan ilimlerin çeşitleri*" başlığını açtıktan sonra burada, Kur'an ilimlerinden Tefsir ve Kıraat, Hadis, Fıkıh ve Ferâiz, Kelam, Tasavvuf ve Düş Tabirini zikreder. Bundan sonra diğer bilimlere "*Aklî İlimler ve Kısımları*" başlığı altında yer verir.

Bu tespiti yaptıktan sonra İbn Haldun'un; din eğitimi ve öğretimi anlayış, din eğitiminin gerekliliği, amaç ve önemi hususundaki düşünceleri, din eğitiminin yapıldığı kurumlar ve din ilimlerinin öğretimleri konusundaki görüşlerinin değerlendirilmesine geçebiliriz.

1.İBN HALDUN'A GÖRE DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ KAVRAMLARI

Önceki bölümde İbn Haldun'a göre eğitim ve öğretim kavramlarının anlamları verilmişti. İbn Haldun, öğretimi bilgileri nakletmek ve anlatmak suretiyle öğrenmeyi sağlama etkinliği olarak tanımlamaktaydı. Eğitimden ise, öğretim yoluyla edinilen bilgilerin davranışlara yansıtılmasını, bunlardan yeni bir takım bilgilere ukaşılmasını ve fikrî bakımdan sürekli olarak ileriye gidişi anlamaktaydı.

Din eğitimi ve öğretimi ile ilgili yapılan tanımlar da bu genel tanımların dinî eğitime uyarlanmış şeklini ifade etmektedir. Buna göre, din öğretimi denilince dinin itikat, ibadet, muamelât ve ahlâk konularının neler olduğu, helal, haram, farz, vacip ve sünnet hakkında dinin hangi kuralları koyduğunu öğretmek akla gelir. Dinin öğrettiği esaslara inanmak, kabul etmek, o şekilde yaşamak, emirlerine uymak, yasaklarından kaçınmak suretiyle davranışları ona göre tanzim etmek için yapılan çalışmaya ise din eğitimi denilir.¹ Daha özet bir ifadeyle din öğretimi, dinle ilgili bilgileri kişiye öğretmek; din eğitimi ise öğretilen bu bilgilerin davranışlara yansımını sağlamaktır.² Yani din eğitimi, iyi bir insan meydana getirmektir ki bundan kasıt da aranılan niteliklerin kazandırılması ve bunun maddî ve manevî hayatı kuşatmasıdır. Kısaca İslâm'da eğitimin amacında temel öğe edebin aşılması (te'dip) dir³ denilebilir.

İbn Haldun, “*Öğretim, şeriat sahibinden işitilenleri nakil ve rivayet etmekten ve tebliğ (eriştirmek ve anlatmak) suretiyle dinin bilinmeyen cihetlerini öğretmekten ibaret idi. Şerefli nesep sahipleri ve milletin idaresi başında bulunan başkanlar, Tanrı'nın Kitabını ve elçisinin hadis ve sünnetlerini tebliğ suretiyle öğretirlerdi*”⁴ sözleriyle din öğretiminin dinle ilgili bilgileri öğretmek olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda İbn Haldun, din öğretimini genel kültürün çok önemli bir unsuru olarak görmekte ve aydın kimselerin bu alanda mutlaka bilgi sahibi olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Onun,

¹ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul, 1997, s.56

² Hüseyin Peker, *Din ve Ahlâk Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*, Samsun, 1991, s.14

³ Nakıb el Atlas, *İslamî Eğitim*, (Çev. Ali Aksu), İstanbul, 1991, s.19

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.70

“Ey yazarlar sınıfı! Edep ve edebiyatın her alanında çalışınız. Din ve hükümlerini hakkıyla öğrenerek dinî ilimlerde uzman olunuz. Yüce Tanrı'nın Kitabını ve farzları öğrenmekle işe başlayınız”¹ sözleri din öğretiminin bu konudaki önemine işaret etmektedir.

İbn Haldun, din öğretimini dinî konularda bilgi sahibi olmak olarak tanımlamakla ve onu genel kültürün önemli bir ögesi olarak görmekle birlikte, dinî alanda teorik ve pratik ayrımı yapmamaktadır. Bilindiği gibi önce bilgi gerekli olmakta, sonra da öğrenilenlerin tatbik edilmesi gelmektedir. Ne yapacağını öğrenmeden, bilmeden fiiliyata geçmek mümkün değildir.² İbn Haldun teori-pratik birlikteliğini Tevhit (Allah'ın Birliği) örneğiyle izah eder. Ona göre Tevhitten maksat, inanmış olduğumuza hükmetmek değil nefiste melemeden (alışkanlık) ibaret olan bir keyfiyetin meydana gelmesidir. Yani ibadet ve amellerle Tanrı'nın emirlerine boyun eğerek onları yerine getirmeye tamamıyla alışmak ve kalbi, Tanrı ve O'na imanla meşgul ederek O'ndan başka her nesneyi kalpten çıkarmaktır. Bu açıklamalardan sonra İbn Haldun, “akîde (inanç) ve imanda hâl (davranış) ile bilgi arasındaki fark, bil fiil o işi işlemekle söz ile söylemek arasındaki fark gibidir”³ demektedir.

İbn Haldun din eğitimi ve öğretimi arasındaki farkı yetim ve yoksulları esirgeme konusundaki iki tür davranışla açıklamaktadır. İbn Haldun, bir çok kimsenin yetim ve yoksulları esirgemenin Yüce Tanrı'ya yakınlık vesilesi ve dince övülmüş bir iş olduğunu bildiğini, bunu da ağızlarıyla söyleyerek bunun dindeki yerini anlattıklarını ancak; bir yoksul ve yetim gördüklerinde bunlara yardım etmek bir yana onlardan kaçtıklarını, onlarla temasa gelmekten bile sakındıklarını anlatır. Bazı kimselerin ise yetim ve yoksulları esirgemenin sevaplı bir iş olduğunu bilmekle birlikte, bir yetim gördüklerinde hemen yanına gelip onları okşadığını, şefkat gösterdiğini ve elinden geldiği kadar sadaka verdiklerini anlatarak bunların bilgi ve davranışı birleştirmiş

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.633.

² Hasan Küçük, “Din Eğitim ve Öğretiminde Genel Esaslar”, *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*, Ankara, 1981, s.216.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.522.

olduklarını belirtir.¹ Buradan hareketle İbn Haldun, “*Sen tevhidî, Tanrı birdir diye bilmenle bil fiil tevhitte vasıflanman yani bil amel vahdaniyeci (Birleyici) olma halinde böyledir. Bilamel vahdaniyecilikten husule gelen ilim, bil amel vahdaniyeci olmaktan önceki bilgiden kuvvetlidir. Bil amel vahdaniyecilikle vasıflanmak için yalnız bilgi kâfi değildir, amel şarttır*” der ve “*Matlup olan bilgi, meleke ve ibadet yoluyla husule gelen amelî bilgidir*” şeklindeki bir hükümle esas görüşünü de ortaya koyar.

İbn Haldun, din eğitimi ile öğretimi arasındaki farkı ortaya koyan başka bir örnek daha verir. İmanın birkaç dereceye bölündüğünü, kalple tasdik ve dille tanıklık etmenin imanın alt dereceleri olduğunu söyleyen İbn Haldun, kalple inandıktan sonra bunu takip eden amel ve ibadetlerin bir sonucu olarak kişinin bütün işlerinde bu imana tâbi olduğunu, günah işlemediğini ve günahlı işlere yaklaşmadığını belirterek bunu imanın en yüksek derecesi olarak değerlendirir. İbn Haldun, “*H. Peygamber’in ‘zina eden kimse mü’min olduğu halde zina edemez’ hadisinin manâsı budur*”² diyerek, din eğitiminin anlamını günah olan bir davranışı yapmaktan kaçınmak, günah olduğunu bildiği halde onu yapmayı da dinin öğretimde kalması olarak açıklamış olmaktadır. İbn Haldun din eğitimi tanımlı yapmamakla birlikte, vermiş olduğu örneklerden onun din eğitimi kavramından ne anladığını çıkarmak mümkündür. Bu örneklere göre İbn Haldun, din eğitiminden öğrenilen dini bilgilerin davranışa yansıtılmasını yani onlarla amel edilmesini anlamaktadır.

1.1 Din Eğitiminin Gerekliği

Din duygusu insana doğuştan birlikte verilmiş, hayatın hiçbir döneminde kendisinden ayrılmayacak olan devamlı ve motivasyonel bir duygudur. Bu özelliğiyle din, ferdî realiteyi aşan ve bütün insanlarda ortaklaşa bulunan kutsal bir duygudur. İnsan hayatında son derece önemli olan böyle bir duygunun tarih boyunca olduğu gibi yeni nesillere eğitim yoluyla verilmesi, çağdaş anlayış açısından da pedagojik bir zaruret

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.525

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.522-523.

olarak görülmektedir.¹ Çünkü kişinin, yaşadığı çevre ve toplumla ters düşmeyen, inandığı değerleri ve inançlarının olması gerekmektedir. Hiç kimse toplumun törelerini, geleneklerini, değer yargılarını ve ahlâk kurallarını tümünden yadsıyamaz,yada kendini onların dışında veya üstünde göremez.²

İbn Haldun da din eğitimi verilmesinin zarurî olduğu kanaatindedir. Bu görüşünü şu sözlerle dile getirir: *“Bir peygamber gelip geçtikten sonra o kavme o şeriatın dinî hüküm ve kaidelerini öğretecek ve onları amele sevk edecek bir zatın bulunması gerektir. Bu zât o peygamberin o kavim arasında halifesi yerini tutar.”*³ İbn Haldun, din eğitiminin gerekliliğini o kadar inanmaktadır ki, insanlara bu eğitimi verecek, onları dinî bilgileri tatbik etmeye sevk edecek kişiyi Hz. Peygamberin o toplumdaki vekili olarak nitelemektedir.

İnsanlardaki inanç ve vicdanın harekete geçirilmesi bakımından din eğitimine gerek duyulmaktadır.İbn Haldun,Kur'an' da zina , adam öldürme ve şarap içmenin cezalarının anıldığını ancak zulmetmenin cezasının yer almadığını belirterek şöyle demektedir: *“Nitekim herkes tarafından işlendiği taktirde, işlenen günahlarıanarkan cezalarını da anlatmıştır.Fakat zulüm ancak kudret sahipleri,sultan ve hükümdarlar tarafından yapılabildiği için, şeriat zulmü son derece takbih etmiş ve tehditleri tekrarlamış ise de cezalarını anmamış;bu tehdit ve tekrardan maksad da zulmetmek kudretinde olanın kalbinde, tanrı korkusu husule getirerek zulümden el çektirmektir.”*⁴Bu sözleriyle İbn Haldun, kötülükleri engellenemeyecek ve kendilerine karşı herhangi bir yaptırım uygulanamayacak durumda olanlara karşı, Allah kokusu ile korkutarak yaptıkları kötülükten vazgeçirmekten başka bir çarenin olmadığını vurgulamaktadır. İbn Haldun, kişilere dinî bilgi verilmesini ve din duygusunun aşılmasını yani din eğitiminin gerekli bulmaktadır.

İbn Haldun, öğrenim görmekte olan öğrencileri bu alanda çalışmanın üstün bir nitelik sahibi olma nedeni olduğunu vurgulayarak din eğitiminin gerekliliğine motive

¹ Küçük a.g.m.,s.218.

² Yörükoğlu,a.g.e.,s.15.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.587.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.81.

etmeye çalışmaktadır. İbn Haldun, *“Fıkıh ilmini öğren, bu ilme ve bu ilmin mensuplarına, din ehline ve din ilmi bilginlerine, Tanrı'nın Kitabını bilenlere ve Tanrı'nın Kitabı ile iş yürütenlere saygı göster, onları kendine yaklaştır, çünkü insan için en büyük ziynet ve meziyet din ilminde uzman olmak, ilim istemek, ilme teşvik etmek ve Tanrı'ya yaklaşmak için vesile olan şeyleri bilmektir.”*¹ sözleriyle, din ilimleriyle uğraşanlara saygı göstermenin, bu ilimlerde uzmanlaşmanın ve bu alanda yoğunlaşmanın önemli olduğunu belirtmekte ve din eğitiminin gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

1.2 Din Eğitiminin Önemi

Fert ve toplumların maddî ve manevî alanda yükselmeleri ve ilerlemeleri ancak sağlam ve kaliteli bir eğitim-öğretim ile mümkündür.² İbn Haldun da, din eğitiminin iyi bir insan yetiştirme ve bunun sonucunda da iyi bir toplumun oluşturulması açısından oldukça önemli olduğu görüşündedir.

İbn Haldun, din eğitiminin çocukluk çağından itibaren verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu düşüncesini, Hz. Peygamber'in her çocuğun İslâm fıtrati üzere doğacağı yönündeki hadisini zikrettikten sonra şu sözlerle ifade etmektedir: *“Çocuk iyi ve kötü şeylerden hangisiyle daha önce karşılaşır ise onu kabul eder ve öbüründen uzaklaşır, uzaklaştığı bu işi kabul etmek nefse ağır gelir...”*³ İbn Haldun, bu sözleriyle çocukların anne babalarından görecekları dinî tutum ve davranışlar yoluyla hayatlarını şekillendireceklerini ve hangi yönde bir dinî tutum ve davranış kazanırlarsa bunun böyle devam edeceğini ifade etmektedir. Bundan, çocuklukta din eğitiminin oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Haldun, din eğitiminin fertlerin yetiştirilmesindeki önemini daha önce toplumsal hayat yaşamaktan uzak olan Arapları örnek göstererek izah eder. O, bu

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.122

² Fahri KAYADİBİ, *Yaygın Din Eğitiminde Cami ve Görevlileri*, Ankara, 2000, s.22

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.309.

konuda, “Araplar ancak din ve inan tesiri ile tabiatlarında değişiklik husûle geldikten, dinin öğretimleri onları bu kötü tabiatlarını giderdikten sonra, bu dinî eğitimin bir sonucu olarak, onlar kendi kendilerinin hakimi olmuşlardır.” Sözlerini söyledikten sonra, Kadîsiye savaşı esnasında İran Kralı Rüstem’in Müslümanların namaz kılmak üzere toplandıklarını gördüğünde, “Ömer, köpeklere edep öğretmek suretiyle ciğerimi yedi”¹ dediğini de kaydederek din eğitiminin insanı hangi aşamalardan alıp yücelttiğini göstermektedir. Araplar’ın din eğitimi sayesinde tabiatlarını düzelttiklerini ve kötü huylarından vazgeçtiklerini anlatan İbn Haldun, din eğitiminin insan tabiatına yaptığı olumlu etkiye ve onun önemine değinmiş bulunmaktadır. Zaten insanları doğru istikamette tutmak, iyi karakter ve şahsiyete sahip olmalarını sağlamak iyi bir din eğitimi almalarıyla sağlanır.² Din eğitiminin amaçlarından biri de doğru yoldan sapmayacak karakter ve şahsiyet yapısına sahip insanlar yetiştirmektir.³

İbn Haldun, insan tabiatının kötülüğe meyilli olduğunu, bunu ıslah etmenin yolunun ise dini örnek almak ve kalbini terbiye etmekle mümkün olacağını belirterek şöyle demektedir: “Bil ki her eksiklikten uzak olan Tanrı insanların tabiatlarını hem iyilik hem kötülük üzere yaratmıştır. İnsanın tabiatında şehvet ve kötülüğe meyil arzusu kuvvetlidir. Ayette anlatıldığı gibi insan, itiyatlarının otlaklarında otlayarak dini kendisine örnek ve kalbini terbiye edip iyilik yoluna girmezse, kalbi hayırdan ziyade kötülüğe meyleder. İnsanların çoğunluğu işte böyledir. Ancak Tanrı’nın kendisini hayırlı yola girmeye muvaffak ettiği kimseler bundan müstesnadır.”⁴ Bir insanın dini kendisine örnek alması ve kalbini terbiye etmesi kendi başına olacak bir iş değildir. Bu ancak din eğitimiyle mümkün olabilir. Bu nedenle din eğitimi bu noktada önemli bir etkidir.

İbn Haldun, Allah’ın insanları hem iyiliğe hem de kötülüğe meyilli olarak yarattığını ve insanların dini örnek edinip hayır yoluna girmesi gerektiğini belirtmekle, eğitimin insan üzerindeki etkisine inanan iyimser görüşü benimsemiş olduğunu göstermektedir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.387

² Kayadibi, a.g.e., s.23

³ H. Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul, 1983, s.46

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.320.

İbn Haldun, din eğitiminin ferdin yetiştirilmesi açısından önemine değindikten sonra, onun toplum hayatı açısından önemine de değinmektedir. Ona göre, dine inanma ve boyun eğme asabiyet sahibi olanlar arasındaki çekişmeleri ve kıskanmaları durdurmakta ve sona erdirmektedir.¹ Bu nedenle İbn Haldun burada, din eğitiminin topluma moral desteği sağlayarak uyumlu ahenkli ve nazik bir toplum oluşturulmasına yardımcı olma² işlevine işaret etmiş olmaktadır.

1.3 Din Eğitiminin Amacı

İbn Haldun, din eğitiminin fert ve toplum açısından öneminin neler olduğunu belirttikten sonra bunlar kadar önemli olan ve din eğitiminin amacını teşkil eden başka bir konuya daha temas etmektedir: Ahiret saadetinin elde edilmesi. İbn Haldun, “*Biz sizi boşuna ve faydasız mı yarattık sanıyorsunuz?*” ayetini zikrettikten sonra şöyle der: “*insanları yaratmaktan maksat onları âhiret saadetine götüren din ile amel ettirmektir.*”³ İbn Haldun, Allah’ın insanlara ibadet ve muamelelerindeki bütün hallerinde, hatta devlet işlerinde dahi amel edilmesi gerekli hükümleri indirdiğini belirtir. Ona göre, Allah insanların gözleriyle görmedikleri, akıllarıyla bilemedikleri ve âhirette de onların faydalarına olan şeyleri bilmektedir. Yani Allah’ın maksadı insanların ahiret saadetini kazanmalarınıdır. İbn Haldun, bu konudaki görüşlerinin şu sözlerle bağlar: “*İşte bundan dolayı bütün insanları gerek dünyevî ve gerek ahiret işlerinde şeriata (dine) uygun olarak iş görmeye sevk etmek vaciptir. Bu vazife kendilerine şeriat indirilmiş olan peygamberlere onlardan sonra da onların yerine geçenlere, yani halifelere yükletilmektedir.*”⁴ Kısaca ona göre din eğitiminin amacı insanı dünya ve ahirette saadet ve huzura kavuşturmadır.

Dinin amaçlarından biri de insanların ahlâklı olmalarını sağlamaktır. Ahlâk eğitimine önem verilmezse pek çok kötü huy ve davranışların ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. İbn Haldun da din eğitiminin amaçlarından birisi olan ahlâk

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.403

² Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, s.72

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.479.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1,s.480-481.

eğitimine önem vermektedir. O, ahlâk eğitiminin temeline inerek insanların ahlâklı olmaları veya ahlâksızlığa düşmelerinin nedeni üzerinde durmaktadır.İbn Haldun, insanların ekonomik durumları düzeldikten sonra yani refah seviyeleri yükseldiğinde lüks yaşamaya alışacaklarını söyleyerek bunun dünya ve ahiret açısından faydalı olmadığını şöyle ifade etmektedir: *“Halbuki bunlar,insanın dünya hayatını düzenlemeye ve ıslahına yardım etmediği gibi ahireti içinde bunların lüzumu yoktur.Bu itiyatların dine uygun olmaması, muhkem bir surette kalplere yerleştikten sonra kalplerden çekip çıkarmanın zor olmasından ileri gelmektedir.”*¹ Yani İbn Haldun, dünya sevgisinin kalbe girmesinin dünya ve ahiret hayatı için zararlı olduğunu ifade etmektedir.

İbn Haldun’a göre günah işlemenin ve birçok kötü alışkanlığayakalanmanın temelinde de bu lüks ve refah içinde yaşama hırsı yatmaktadır.O bunu şöyle anlatmaktadır: *“Bunun tesiri ile fışk ve fücür artar, meşru ve gayri meşru yollarla geçinme vasıtalarını elde etmek üzere türlü çarelere başvurulur.Fikirler bunu düşünmekle meşgul olur,bunun vasıta ve hilelerini arar.Bunun bir sonucu olarak yalancılık, kumar, aldatma, hırsızlık, yalandan and içme ve ihtikâr hüküm sürer.Bu ahlâksızlık ve onun namus ve şerefe dokunan kötülükleri herkesin gözü önünde açık bir surette işlenir.”*² Görüldüğü gibi İbn Haldun, insanların dünya hayatında mutsuz olmalarındaki en büyük etkeni fikir ve düşüncelerini refah içinde yaşama üzerinde yoğunlaştırmaları olarak görmektedir.Bunun sonucu olarak da onların ahiretteki mutsuzluklarına neden olacak pek çok kötü ve günah olan işler yapılmaktadır.Dolayısıyla İbn Haldun’a göre din eğitiminin amacı olan dünya ve ahiret saadetinin elde edilmesi güzel ahlâka, o da dünya sevgisini kalbe sokmamaya dayanmaktadır.

İbn Haldun, dinin bütün maksat ve emirlerinde riayet edilmesi gereken beş temel olduğunu belirterek bunları şu şekilde sıralamaktadır: *“Bu beş temelin birincisi dini, ikincisi nefsi ve şahsı, üçüncüsü aklı, dördüncüsü nesli,beşincisi mal ve serveti korumaktır.”*³ Dinin amaçlarını beş madde içinde özetleyen İbn Haldun, burada hem

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2,s.297.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.299.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.81.

dinî ve hem de dünyevî hayatın korunması ile ilgili ilkelerin neler olduğunu belirtmektedir. Din eğitiminin amacı aynı zamanda dinin amacı olduğu için, bu ilkelere insanları dünya ve ahiret saadetine götürecektir ilkelerdir.

1. 4 Örgün ve Yaygın Din Eğitimi

İbn Haldun'un eğitimle ilgili görüşlerinin incelendiği bölümde örgün eğitim, belli amaçlara göre hazırlanmış eğitim programıyla, okul çatısı altında düzenli olarak bilgi aktarılması ve öğrenmenin gerçekleştirilmesi için yapılan çalışmaların tümü olarak; yaygın eğitim ise okul, okuma-yazma, ders araç gereçleri ile ve bunların dışında aile veya bir çevre içinde, kişisel yetiştirme vs. yollarıyla yapılan öğretme, bilgi aktarma, beceri kazandırma çalışmalarının tümünü kapsayan çalışmalar olarak tanımlanmıştır. Bu bölümde örgün ve yaygın din eğitimi konuları ele alınacaktır.

1. 4. 1. Örgün Din Eğitimi

Örgün din eğitimi okul çatısı altında verilen dinî eğitim ve öğretimi kapsamaktadır ki¹, anaokulu, ilköğretim, lise ve yüksek öğretim kurumlarında yapılan din eğitimi bu kısma girmektedir.

İbn Haldun, “*öğretim görevini görmek ve halk arasında ilmi yaymak için müderrisin mescitte oturması şarttır*”² sözleriyle, İslâmiyet'in ilk yıllarından itibaren örgün eğitim kurumu işlevi gören mescitlerde yapılan din eğitimine işaret etmektedir.

¹ Kayadibi, a.g.e., s.28.

Onun burada mescidi özellikle vurgulaması, bu mekanların o dönemde din eğitiminin bir plan ve program doğrultusunda gerçekleştirilmesine ev sahipliği yapmasından kaynaklanmaktadır. İbn Haldun'un ifadesini, bilgiyi öğretmenden öğrenmenin, göz ile görme ve aletlerle bizzat işleyerek öğrenmenin daha faydalı olacağı³ yönündeki kanaatinin bir tezahürü olarak yorumlamak mümkün olduğu gibi, din eğitiminin davranışlara yansması gerektiği hususundaki görüşlerine dayandırmak da mümkündür. Bilindiği gibi İbn Haldun'un döneminde mescitlerin dışında medrese gibi eğitim kurumları oluşmuş ve bu gibi kurumlarda da eğitim faaliyetleri yürütülmekteydi. Din eğitimi konuları arasında önemli yeri olan abdest, teyemmüm, namaz gibi konular ise böyle bir öğretime ihtiyaç duymaktadır. Böyle olunca da İbn Haldun, örgün din eğitiminin mescitte yapılmasını hoş görmese bile en azından pratik yapma ihtiyacına cevap verecek şekilde düzenlenmiş mekanlardan faydalanılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

Eğitimi, öğrenilen bilgilerin insanda bir meleke(alışkanlık) haline gelmesi olarak algılayan İbn Haldun, din eğitiminde de davranışa yansıyan bilgiyi temel almaktadır. İbn Haldun, *"Tanrı tarafından kendine ve kendi cinsinden olanlara farzedilmiş olan hüküm ve emirleri mükellef (dinin emir ve yasaklarından sorumlu) olan mü'minin bilmesi ve öğrenmesi vaciptir"*¹ diyerek, dinin temel bilgilerinin kazandırılmasını sağlayacak olan din öğretimini merkez almaktadır. İbn Haldun, *"Çocuklara bilgi vermek metoduna ve İslâm yurtlarında öğretim metodlarının çeşitli oluşuna dair"*² başlığı altında çeşitli İslâm ülkelerindeki din eğitimi uygulamalarını anlatmaktadır. Burada, kimi yerlerde yalnızca Kur'an öğretildiği, hadis, fıkıh ve edbiyat gibi dinî bilgilerin öğretilmediğini, kimi yerlerde ise din öğretimının daha teferruatlı verildiğini anlatarak, kendi dönemindeki örgün din eğitimi faaliyetleri hakkında da bilgi vermektedir.

Konu din olunca İbn Haldun öğretimi yeterli görmemekte, bu bilgilerin pratiğe aktarılması gerektiğini de belirtmektedir. Buradaki en büyük görevi de din

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.456.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.154-159.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.367.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.456.

eğitmcilerine yüklemektedir. Yukarıda da geçtiği gibi İbn Haldun, müftî ve müderrislerin yani din eğitimcilerinin ilimleriyle amel eden kimseler olmasını şart koşmaktaydı. Başka bir yerde ise, *“Bir peygamber gelip geçtikten sonra o kavme o şeriatın dinî hüküm ve kaidelerini öğretecek ve onları amele sevk edecek bir zâtın bulunması gerektir. Bu zât o peygamberin o kavim arasında halifesi yerini tutar. Dinin hüküm ve emirlerini onlara öğretir”*¹ diyerek, din eğitim ve öğretiminin birlikte yürütülmesini sağlayacak olan eğitimcileri, Hz. Peygamberin vekili olarak nitelendirmektedir. İbn Haldun’un bu düşünceleri, örgün din eğitimini kuru ve teorik bir özellik taşımadan kurtarıp daha sıcak ve samimi bir yapıya kavuşturma teklifi olarak değerlendirilebilir. Kutub da²; *“özelde İslâmî eğitimin amacı Müslüman bir erkek veya kadın meydana getirmektir. Ezberlenecek ve öğretim yılının sonunda sorulacak birbirinden kopuk bir kaç dinî bilgi parçasıyla bu hedefe varılamaz”* sözleriyle örgün din eğitiminin bu yöndeki muhtemel sakıncalarına işaret etmektedir.

1. 4. 2. Yaygın Din Eğitimi

Örgün eğitim yanında veya dışında düzenlenen eğitim faaliyetlerinin tümünü kapsayan, yaygın eğitimin önemli faaliyetlerinden biri olan yaygın din eğitimini; *“Halka dinî bilgi veren, hayatı yorumlama becerisini kazandıran, dinî ve millî değerleri aşılardan; kardeşlik, fedakârlık, hoşgörü gibi meziyetleri kazandıran, ibadetlerin usulüne uygun yerine getirilmesine yardımcı olan ama sonuçta kişiye dinî bir meslek kazandırmayan, bu alanda bir görev alabilme hakkına sahip kalmayan eğitim olarak tanımlayabiliriz.”*³ İbn Haldun; *“ Öğretim işleri İslâmiyetin ilk günlerinde, Emevi ve Abbasi Devletleri çağında böyle bir meslek değildi, öğretim şeriat sahibinden işitilenleri nakil ve rivayet etmekten ve tebliğ suretiyle dinin bilinmeyen cihetlerini öğretmekten ibaret idi”* dedikten sonra, Hz. Peygamberin en yakın arkadaşlarını İslâmiyeti öğretmek için çeşitli bölgelere gönderdiğini ve onların da herhangi bir kibir

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.587

² Muhammed Kutub, “Eğitimde Dinin Rolü”, S.M. Nakib el-Attas, İslâmî Eğitim, s.91.

³ Kayadibi, a.g.e., s.29.

ve gurur duymaksızın bu görevi seve seve yerine getirdiklerini¹ belirterek, yaygın din eğitiminin ne anlama geldiğini belirtmektedir.

Yaygın din eğitimi, her yaş ve eğitim düzeyindeki bireye hayat boyu sunulan bir eğitimidir. Bu nedenle bu tür eğitimin faaliyet alanı, camilerdeki hutbe ve vaazlardan dinî yayınlara kadar oldukça geniştir.² Bununla birlikte yaygın din eğitiminin geleneksel yeri olarak değerlendirilebilecek olan câmiler, bu hizmetin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır.³ Câmilerdeki vaaz ve hutbeler ve dinî yayınlar haricinde aile ortamında çocuğa verilen eğitim de yaygın din eğitimi açısından büyük önem arz etmektedir. İbn Haldun, Hz. Peygamberin; *“Her çocuk İslâm fıtratı üzerine doğar. Ancak anne ve babaları onları ya Yahudî ya Hıristiyan ya da Mecusî yaparlar”* hadisini naklettikten sonra, çocukların iyi veya kötü şeylerden hangisiyle önce karşılaşılırsa onu kabul edeceklerini belirtir.⁴ Çocukların eğitimine Kur’an okutularak başlanmasını da terbiye edilmeye müsait olduğu çağdan çıktıktan sonra, gençliğin heves ve arzularının onları uygun olmayan yollara sevk edebileceğine bağlayan⁵ İbn Haldun, çocuğun aile ortamında alacağı din eğitiminin ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.

İbn Haldun, yaygın din eğitimi faaliyetleri içerisinde değerlendirilebilecek olan “Tasavvûfî eğitim” üzerinde de durmaktadır. Bununla ilgili olarak ibadet, zikir, riyazet, gaybî bigilere ulaşma gibi konular hakkında açıklamalar yapmaktadır. İbn Haldun, *“Nefisle bu çekişmelerin ve halvete çekilerek ibadet ve zikirle meşgul olmanın bir sonucu olarak, çok defa duyguların perdeleri kalkar, maddî olan bu perdelerin kalkmasıyla duygu sahibinin hiç birini idrak edemeyeceği emri ilahîden olan gaybî âlemlere ulaşarak o âlemlerin hallerini anlamak imkânı hâsıl olur, ruh o âlemdeki halleri anlar.”*⁶ sözleriyle tasavvufun bir yaygın eğitim aracı olduğunu ifade etmektedir.

İbn Haldun, tasavvuf eğitiminde uygulanacak çeşitli öğretim metotları bulunduğunu belirterek, yaygın din eğitiminde de çeşitli yöntemlerle faydalanılması

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.70.

² Kayadibi, a.g.e., s.29.

³ Beyza Bilgin ve Mualla Selçuk, a.g.e., s.190

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.309

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.159

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.545.

gerektiğini ifade etmektedir. Bu konuda şöyle demektedir: *“Bunlar, perhiz ve riyazet yolunu seçtiler. Bunların perhiz ve riyazet hususundaki öğretileri çeşitli olduğundan, perhiz ve riyazetleri de çeşitlidir. Bunlar, hissî olan kuvvelerini öldürmek ve idrak eden ruhu zikirle beslemek yolunu seçtiler.”*¹ İbn Haldun, bu şekilde tasavvufî öğretim metodlarının çeşitli olduğunu ve zikrin önemini vurguladıktan sonra hangi tür sezgisel bilgilerin muteber olacağını da belirtmektedir. O, şöyle demektedir: *“Tasavvuf mensuplarına göre bu keşifler ancak istikamet, yani şeriat hükümlerine uygun olarak çalışma somucunda husule gelirse doğru ve sahih sayılır.”* Bu sözlerden yaygın din eğitiminde temel dinî bilgilerin esas olduğu ve manevî eğitimin (tasavvuf) bu esaslar doğrultusunda yapılması halinde doğru ve etkili olacağı anlaşılmaktadır.

1. 4. 2. 1 Câmi Ortamındaki Vaaz ve Hutbeler

Câmiler, ibadet yeri olma özelliği yanında, din eğitiminin temel konuları olan; iman, ibadet, ahlâk açısından insanın ruhen ve bedenen işlendiği, bir bakıma halk eğitiminin en geniş biçimde yapıldığı toplu eğitim merkezlerinin başında gelmektedir. Müslüman halkın, başta Cuma günleri olmak üzere haftanın belirli günlerinde koşarak geldiği câmilerimizde eğitilmesi, dinî kültürle birlikte, yaşadıkları dönemin ilim anlayışının çeşitli örneklerini dinlemesi, millî bütünleşme ve kalkınmaya da büyük katkılar sağlamaktadır.² Câmilerdeki eğitim genellikle vaaz, hutbe, Kur'an öğretimi ve dinî bilgiler kursu şeklinde olmaktadır.

1. 4. 2. 1. 1 Vaazlar

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 2, s.547.

² Recai Doğan, “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, D.A.D., Eylül-Aralık, 1998, s.5

Vaaz kavramı, bir eğitim terimi ve faaliyeti olarak iyiye ve güzele yönelme, doğruyu gösterme açısından nasihat, öğüt ve irşad kavramlarını ve bu kavramların ifade ettikleri işlevleri kapsamaktadır.¹ Bu görevi yerine getiren kimseye ise “vaiz” denmektedir. Vaizlik hizmetinin yürütülmesinde genel olarak vaizler, müftüler, imam hatipler ve Kur’an kursu öğretmenleri görev almaktadır. İbn Haldun, “*Ey yazarlar sınıfı*” diye başlamış olduğu sözün devamında; “*sizden biriniz bir kimse ile arkadaşlık ederse, onun huy ve karakterini sınısın. Arkadaşının güzel ve çirkin huylarını öğrendikten sonra, onun güzel ahlak ve karakter sahibi olmasına yardım etsin. En güzel hile(yol) ve çarelere başvurarak arkadaşını çirkin arzularından vazgeçirsin*”² diyerek bir anlamda “yazarlar sınıfı” ile iyiye ve güzele yönelten, doğruyu göstermek için nasihat ve öğütte bulunan vaizleri yani vaaz hizmetini yürütmekte olan din görevlilerini kastetmektedir. İbn Haldun burada vaizlerin nasihatları sırasında muhataplarının durumlarına uygun olan metodları kullanmalarını istemekte, bunun devamında ise vaizlerin sözlerini uzatmayıp yeter derecede konuşmalarını, sözlerini kısa ve açık bir şekilde anlatmaya dikkat etmelerini³ istemektedir. İbn Haldun’un tavsiye ettiği bu üslup; “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et”⁴ mealindeki Kur’an âyetine de uygunluk arz etmektedir.

İbn Haldun, halka doğruyu gösterme ve nasihat etmekle yükümlü bulunan din adamlarının eğitim düzeylerinin yüksek olması gerektiği kanaatinde. Vaizlerin eğitilmelerinin zorunluluğu ile ilgili olarak şöyle demektedir; “*Yazar, ilmin her dalında bilgi kazanmış ve mükemmel bir surette her şeyi kavramış olmalıdır. İmin bütün dallarını bilmiyor ise, kendisi için gereken miktarda öğrenmelidir ki olgun olan akli, güzel edebi, tecrübesinin fazileti ve meziyeti ile karşılaşacağı olayları vukua gelmeden önce anlasın ve takdir edebilsin.*”⁵ Bundan başka İbn Haldun, vaizlerin din ilimlerinde uzman olmalarını istemekle birlikte edebiyat, şiir, tarih, güzel yazı, sosyoloji vb. alanlarda da bilgi sahibi olmalarını istemektedir.

¹ İlhan Yıldız, “Ahmet Hamdi Akseki’ye Göre Câmi Ortamında Din Eğitimi”, *DEAD*, 1998, sy.5, s.155

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.636

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.638

⁴ Nahl Suresi, 125

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.633

İbn Haldun, bilgisiyle amel etmenin en çok vaizler için gerekli olduğu düşüncesindedir. Vaaz etme görevini yapanların bilgileriyle amel eden dindar kimseler olması şarttır; yoksa kendilerinden faydalanmak isteyenleri de yanlış yola sevk edeceklerini söylemekle¹ birlikte; “Ey yazarlar sınıfı! Biliniz ki ayıp ve kusurlar herkesten ziyade size sirayet eder, herkesten ziyade sizi ve mesleğinizi bozar”² diyerek söz ve davranış uyumsuzluğunun en çok bu meslek sahiplerine zarar vereceğini belirtir. İbn Haldun, sözleriyle amel etmenin, kitabının temel ve hedefini teşkil ettiğini söyledikten sonra vaaz etme görevini üstlenenlere Allah’ın yardım ve muvaffakiyet vermesini dileyerek sözlerini dua ile bitirmektedir.³

İbn Haldun, vaizlerin zayıf ve aşağılık işlerden sakınmaları gerektiğini söyledikten sonra siyasetten de kaçınmalarını tavsiye etmektedir.⁴ Ancak İbn Haldun, vaizlerin millî birlik ve beraberliği sağlama açısından devlet için önemli olduğunu da belirterek; “Sizin irşad ve nasihatlerinizin tesiri ile Tanrı sultanları tebaalarının maslahat ve menfaatleri için çalışmaya ve yurtlarını imara sevk etmektedir. Devlet sizden müstağni değil, yeteri derecede kuvveti ancak sizde bulmaktadır”⁵ sözleriyle onların günlük siyasetten uzak durmalarını kastettiğini göstermektedir. Ona göre vaizlerin önemli görev ve amaçlarından biride toplumun menfaatleri doğrultusunda gerçekleşecek işler hususunda devlet görevlilerine ve yöneticilerine faydalı olmaktır.

1. 4. 2. 1. 2. Hutbeler

Vaazlardan başka câmilerdeki önemli eğitim faaliyetlerinden birisi de Cuma ve Bayram namazlarında okunan “hutbeler” dir. Terim olarak hutbe hatibin Cuma günleri Cuma namazlarından önce ve Bayram sabahları Bayram namazlarından sonra, minberde cemaate yaptığı dini konuşmadır. İbadetin bir parçası olarak ise hutbe, Allah’a hamd,

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.560

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.635

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.640

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.634

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.632

Hz. Muhammed'e salâvat, cemaate vaaz, nasihat ve duadan ibarettir. Hutbenin amacı ise, Müslümanlara vaaz ve nasihat etmek suretiyle onları bilgilendirmek, iyiliğe yöneltmek, dinî duygularını geliştirmek ve onları kötülüklerden caydırmaktır.¹ Camilerin millî bütünleşme ve kalkınmaya büyük katkılar sağlamasına neden olan esas unsur da Cuma ve Bayram namazlarını diğerlerinden farklı kılan hutbelerdir. Bu özelliğiyle orantılı olarak hutbeler, tarih boyunca toplumların yönlendirilmesinde önemli bir fonksiyona sahip olmuştur.²

İbn Haldun, dil açısından sözlerin nazım ve nesir olmak üzere ikiye ayrıldığını söyledikten sonra, nesrin bir dalının mürsel adını taşıdığını ve bunun da parçalara bölünmeden, kafiyeli olmak gibi kaygılara bağlı olmadan söz söylemek olduğunu belirtir. Hutbeyi bu kısma dahil eden İbn Haldun, hutbenin de vaazlar, dualar ve halkı bir işe teşvik etmek üzere söylenen sözler gibi olduğunu belirtmektedir.³ Bu sözlerden, müslümanlara vaaz ve nasihat etmek suretiyle onları bilgilendirmek, iyiliğe yöneltmek, dinî duygularını geliştirmek ve onları kötülüklerden caydırmak açısından hutbenin önemli bir yaygın din eğitimi aracı olduğu anlaşılmaktadır. Hutbelerin millî birlik ve beraberlik açısından önemine de değinen İbn Haldun, hutbelerde halifeye dua edilmesini halifeliğin alâmetlerinden birisi olarak değerlendirmektedir. Hutbe okunmasıyla ilgili olarak; *"hatip, uhuluyarak ve adını anarak halifeye dua eder ve Yüce Tanrının dünyanın maslahat ve menfaatini onun şahsında topladığını söyler, hutbe söylerken halifeye dua ederdi. Üstelik, 'Bir kimsenin duası Tanrı katında makbul ve müstecap ise o kimse sultana dua etsin' şeklinde sultana hayır duada bulunmaya teşvik eden ve seleflerden kalma sözler naklederdi"*⁴ şeklinde bilgiler vererek o zamanki uygulamaları tasvip ettiğini ve bu işlevi dolayısıyla da hutbeleri önemli bulduğunu göstermektedir.

¹ Doğan, a.g.m.,s.6.

² Ahmet Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, DİB, Ankara, 1995, C.1, s.145

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.221

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.32-35

1. 4. 2. 2 Dinî Yayınlar Yoluyla Eğitim

Günümüzde ailede, Kuran Kurslarında ve camilerdeki hutbe ve vaazlar yoluyla yapılan yaygın din eğitimi faaliyetlerine paralel olarak, diğer kitle iletişim araçlarından da faydalanılması büyük önem kazanmıştır. Çünkü günümüz insanı, mabedlerde anlatılanlardan başka yollarla sunulan dinî mesajların etkisinde kalabilmektedir.¹ Bu nedenle yaygın din eğitiminde televizyon, radyo, video ve teyp kasetleri vb. sesli ve görüntülü yayınlardan; gazete, dergi, ansiklopedi, mektup vb. yazılı yayınlardan; konferans, panel, seminer, dinî gün ve gecelerle ilgili programlar ve anma törenleri gibi toplantılardan faydalanılması büyük önem arz etmektedir.

İbn Haldun'un yaşadığı dönemde yukarıda sayılan yayınlardan pek çoğunun bulunmadığı bilinen bir durumdur. Ancak İbn Haldun'un, din görevlilerini kastederek söylediği; *"Sizden biriniz bir kimseyle arkadaşlık ederse, onun huy ve karakterini sinasın. Arkadaşının güzel ve çirkin huylarını öğrendikten sonra onu güzel ahlâk ve karakter sahibi olmasına yardım etsin. En güzel hile (yol) ve çarelere başvurarak arkadaşını çirkin arzularından vazgeçirsin"*² sözlerini, mevcut şartlar içerisinde başvurulacak etkili vasıtalarından faydalanmak olarak yorumlamakta mümkün olduğundan, iletişim araçlarıyla yapılacak din eğitimini kastetmiş olduğu söylenebilir. Mesela İbn Haldun, içerisinde ibadeti, iyilik yapmayı, adaletli olmayı, ilim öğrenmeyi ve ilim adamlarına saygılı olmayı, güzel ahlâkı tavsiye eden, devlet adamları için gereken siyasî bilgileri bildiren vb. konuların yer aldığı uzun bir mektuba yer verir.³ Bu mektubun nüshalarının çoğaltılarak yayıldıktan sonra, Abbasi halifesi Me'mun'un da mektubu okuduğunu ve çoğalttırıp valilerine gönderdiğini kaydeden İbn Haldun, bununla bir bakıma gazete, dergi ve çeşitli yazılı yayınlar yoluyla yapılabilecek din eğitimine de işaret etmektedir.

İbn Haldun'un, en güzel yol ve çarelere başvurarak iyiliğe teşvik ve kötülükten men etme anlamındaki sözlerini, birden çok duyu organına hitap edecek şekilde yapılan

¹ Kayadibi, a.g.e., s.30.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s. 636.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.120-137.

eğitimin daha faydalı olacağı yönündeki¹ sözleriyle birleştirdiğimizde, yaygın din eğitiminde işitsel ve görsel iletişim araçlarının kullanılması görüşünde olduğu sonucuna varırız. Aynı şekilde onun irşad ve nasihattan bahseden sözlerini, konferans, panel, seminer vb. yollarla yapılan yaygın din eğitimine benzetmek mümkündür.

1.5 Din Eğitimcilerinin Vasıfları

Örnek olma konusu din eğitimi öğretmeninde bulunması gereken vasıfların en önemlilerinden biridir. Çünkü bu konu, ilahi eğitimin de temel ilkesidir. Zira Allah, Hz. Peygamberi sadece İslam'ı tebliğ için değil, aynı zamanda insanlara davranışlarıyla örnek olmak üzere göndermiştir.² Öğretmenin sözü ile davranışı arasında ilgi ve uygunluk olmalıdır. İnsan için sözden çok davranış etkilidir. Bunun içindir ki İbn Haldun, *"Müfti ve müderrislerin her birinin salah ehlinden, ilimleriyle amel eden aif ve diyanetli kimseler olmaları şarttır. Yoksa fetva ve bilgilerinden istifade etmek isteyenleri idlal ederler"*³ diyerek din eğitimcilerinin, iyi bir eğitim yapmaları için bu vasıflara sahip olmaları gerektiğini belirtir. İbn Haldun, bu noktaya ne kadar büyük bir önem verdiğini şu sözlerle daha açık bir şekilde ifade etmektedir: *" Ben diyorum ki: 'Başkalarına nasihat etmekle ödevli olan kimse ilk önce kendisi o sözleriyle amel etmelidir' yolundaki darb'ı mesel benim bu kitabımın temel ve hedefini teşkil eder."*⁴ İbn Haldun'un bu ifadeleri onun din eğitimi konusunda Kuran'ın *"Ey iman edenler! Yapmadığımız şeyleri niçin söylersiniz"*⁵ ve *" İnsanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz..."*⁶ ayetlerini temel aldığını göstermektedir. O, Hz. Peygamberin *"Âlimler, Peygamberlerin vârisleridir"* hadisini de, bilgileriyle amel edenlerdir⁷ şeklinde yukarıdaki ayetlere uygun bir şekilde yorumlamaktadır.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s. 367.

² Bayraktar, a.g.e., s.158.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.560.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.640.

⁵ Saf Suresi, 2.

⁶ Bakara Suresi, 44.

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.571.

İbn Haldun, özellikle çocuk yaşta olanların hangisiyle daha önce karşılaşırlarsa onu kabul edip öbüründen uzaklaşacakları düşüncesinde olmasından dolayı bu çağdaki çocuklara iyi örnek olunmasını istemektedir. Kur'an'ın, günah ve takva olmak üzere iki yol göstermiş olduğu ve nefsinı temizleyenlerin kurtuluşa ereceği, günaha dalanlarınsa hüsrana uğrayacağı mealindeki ayetlerini de bu yönde yorumlamaktadır.¹ Ona göre insan, dini kendisine örnek edinip iyilik yoluna girmezse kalbi kötülüğe meyleder ki; dinin örnek alınmasından kasıt onu öğretmekle görevli bulunan kimselerin örnek alınması suretiyle iyilik yoluna girmektir.

İbn Haldun, din eğitiminin sevgi esasına dayandırılması gerektiğini anlatmaktadır. Hz. Peygamberin bir öğretmen olduğunu söyledikten sonra Onun hem korku hem de sevgi ayetlerini okumuş olduğunu belirtir. Ancak, daha sonraki dönemlerde din duygusunun zayıflamasıyla birlikte öğretimin sevgi esasına dayalı din öğretim usulüyle değil, korku ve şiddete dayalı sünî bir usulle yapılmaya başlandığını kaydeder.² İbn Haldun'un bu anlatımından, din eğitimcilerinin sahip olmaları gereken önemli bir vasıflarının daha bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre din eğitimcileri, öğrencilere, Hz. Peygamber'in sahabeye dini sevdirek benimsetmesini örnek almalı, bilgili olmaları ve bununla amel etmelerinin yanı sıra aynı zamanda iyi bir pedagoğ da olmalıdırlar.

2. UMRAN'DA DİN EĞİTİMİNİN YERİ

İbn Haldun, umrandaki ilim ve öğretim olayını bir bütün olarak ele almaktadır. O, "*Çağımızda medenî ülkelerde okunan ilimlerin çeşitleri*"³ başlığı altında, ilimlerin çeşitleri ve mahiyetleri hakkında bilgiler vermektedir. İbn Haldun, ilimleri aklî ve naklî olarak ikiye ayırırken bunlar arasında bir ayırım yapmayıp naklî ilimler kadar aklî, tecrübî, edebî ve lisânî ilimler üzerinde de durmaktadır. Uludağ'a göre⁴, İbn

¹İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.320.

²İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.318-319.

³İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.445.

⁴Uludağ, a.g.e., s.115.

Haldun için önemli olan umranda görülen ilimlerdir. Bu ilimlerin dinî olup olmaması ayrı bir olaydır. Onun, ilimlerden bahsettiği bölümdeki amacı İslâmî ilimleri anlatmak değil, umranda var olduğunu gözlemlediği tüm ilimleri açıklamaktır.

İbn Haldun, aklî ve naklî ilimlerin birbirinden tamamen ayrılamayacağını naklî ilimleri açıklarken şu sözlerle ifade etmektedir: *“İkinci kısmı, naklî ilimler olup bu ilimlerin her biri şeriatı vaz’edenden nakil ve rivayet edilen haberlere dayanır. Bu ilimlerin esas ve usulleri öğrenilirken akla dayanılmaz, ancak meselelerin dal ve budaklarını asıllara bağlamak hususunda aklın yardımına başvurulur.”*¹ Burada İbn Haldun, dinî ilimlerin temelini nakle dayandığını söylemekle birlikte akla da ihtiyaç duyulduğunu belirterek, aklî ve naklî ilimleri birlikte ele almaktadır. İbn Haldun’un, *“Çocuklara bilgi vermek metoduna ve İslâm yurtlarında öğretim metodlarının çeşitli oluşuna dair”*² başlığı altında, Kur’an öğrenmeden önce yazı, dil ve hesap öğrenilmesinin doğru olduğunu söylemesi de dinî ilimleri aklî ilimlerden ayrı olarak ele almadığını göstermektedir.

İbn Haldun, bilgilerin yazı sayesinde öğrenileceği ve yazının öğretimi kolaylaştırdığı görüşündedir.³ Aynı zamanda yazı, matematik ve bunun dalları olan aritmetik ve geometrinin akli geliştireceğini ve bunları öğrenenlerin karakterlerinin düzelerek dürüstlüğe alışacaklarını da söylemektedir.⁴ Onun, feraiz ilminden bahsederken bunun hesap ilmine muhtaç olduğunu söylemesi de⁵ dinî ve aklî ilimler arasında bir ilişki kurulmasını zorunlu kılmaktadır. Namaz vakitlerinin tayini, Ay’ın çeşitli durumlarına bağlı olayların saptanması ve zekâtın toplanmasında matematik ilimleriyle ilgili olması da⁶ din eğitiminin, eğitimin bir parçası olmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla İbn Haldun’a göre din eğitiminin umrandaki eğitim olayıyla birlikte ele alınması gerekmektedir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.455.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.154-159.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.409-410.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.438-440 ve 585.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.498-501.

⁶ Dağ ve Öymen, a.g.e., s.100.

3. İBN HALDUN'A GÖRE DİNİ İLİMLER VE ÖĞRETİMLERİ

Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamberin hadisleri İslamî ilimlerin temelini teşkil etmektedir. Hz. Peygamberden sonra bu iki temel dayanağa bağlı olarak çeşitli ilim dalları oluşmuş ve günümüze kadar öğretimleri yapıla gelmiştir. Bu iki temel ilmi ve bunları açıklamak üzere oluşmuş olan ilimleri dinî ilimler olarak niteleyen İbn Haldun, başta Kuran olmak üzere “ *dinî ilimlerde uzman olunuz*” diyerek bu alanlarda çalışma yapmaya teşvik etmektedir.

İbn Haldun, din ilimlerini öğrenmeye vasıta olan Arapçayı da bunlar arasına almış ve bu ilimlerin neler olduğunu saydıktan sonra tanımlarını yapmış, bu konuda özlü bilgiler vermiştir. İbn Haldun'un ele aldığı dinî ilimler şunlardır: 1. Arapça, 2. Kıraat ve Tefsir İlmi, 3. Hadis, 4.Fıkıh ve Fıkıh Usulü, 5. Kelam, 6. Tasavvuf ve Düş Tabiri.

3. 1 Dinî İlimlerin Temeli Olarak Arapça ve Öğretimi

İbn Haldun'a göre dinî ilimlerin temel ve dayanağı Kur'an'ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetidir.¹ Din ilimlerinin temeli olan bu iki kaynak Arapça olduğundan, dinî ilimlerin temeli Arapça bilgisine dayanmaktadır. Bu konudaki görüşlerini açık bir şekilde dile getiren İbn Haldun şöyle demektedir: “*Arap dili dört temele dayanır: Biri lügat, ikincisi gramer ve sentaks, (sarf ve nahiv), üçüncüsü beyan, dördüncüsü edebiyattır. Kur'an ve hadisler bu dil ile açıklanmış olduğu ve şer'i hükümler çıkarmak bu bilgileri bilmeye dayandığı, bunları nakleden sahabe ve tâbiler de Arap olduğu için İslâm şeriatını öğrenmek isteyenler bu bilgileri öğrenmek zorundadırlar.*”²

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.456

² İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.173

Bu zorunluluğu Araplar ve Arapça açısından Tanrı'nın bir lütfu olarak gören İbn Haldun; *"Müslimanlar, dinin kaynağı olan Kur'an ve hadis ilimlerine önem vermemiş olsalardı, Arap dili büsbütün kaybolma tehlikesine maruz kalmış olurdu."*¹ diyerek, Arapça'nın dinî ilimler açısından önemini başka bir şekilde ifade etmiş olmaktadır.

İbn Haldun, din ilimlerinin tam ve iyi bir şekilde öğrenilmesi ve anlaşılabilmesi için, Kur'an okumayı öğrenmenin veya Arap olmayanlar için meallerinden öğrenmenin yeterli olmadığını bunun için Arapçayı öğrenmenin şart olduğunu Mukaddimesine aldığı şöyle bir nakille ifade etmektedir: *"Şu bizim yurdun ahalisinin gafletine bak ki onar çocuklara ilk önce Kur'an okutarak anlamadıkları şeyleri öğretiyorlar. Önemli şeyler öğrenilecek vakitlerini başka nesnelere harcıyorlar."*² Önemli olan şeyin, konuşulan sözlerin zihindeki anlamlarına delaletini bilmek olduğunu ve bu amaca ulaşmak için önce dille ilgili bu engellerin kaldırılması gerektiğini söyleyen İbn Haldun,³ *"Bilhasssa Arap dilini iyi bilmeyen ve belağatına vakıf olamayan kimsenin zihni, lafız ve kelimelere bağlanır"*⁴ diyerek iyi bir dinî eğitim için iyi bir Arapça bilgisine sahip olmanın gerekliliğini ifade etmektedir.

İyi bir dinî eğitim almak için Arapça bilmenin gerekli olduğunu bu şekilde vurgulayan İbn Haldun, konunun önemine binaen Arapça öğretiminin nasıl yapılması gerektiği hususunda da çarpıcı fikirler ileri sürmektedir. İbn Haldun'a göre Arapça öğretiminde ilk önce bilinmesi gereken husus, bu dilde meleke kazanmanın, dilin kurallarını öğrenmekle elde edilemeyeceğidir. İbn Haldun böyle bir öğretimi sanat ve hünelerden birini pratik olarak değil de ancak teorik olarak öğrenmeye benzeterek şöyle demektedir: *"Arap dilini bu usule göre öğrenmek isteyen kimsenin hali bir hüner ve sanatı fiilen iyice bilmeyen kimsenin mesela terzilik işini iyice bilmeyen bir kimsenin haline benzer. O, dikiş işlerinin çeşitlerini anlatır... Fakat ondan bunlardan birini kendi eliyle yapması ve işlemesi istenildiği taktirde o, bunlardan hiç birini adam akıllı yapamaz."*⁵ Arapçadaki sıkıntısını meclislerde öğretilen bir takım kanun ve kuralları ezberlemeye veren ve hafızasının bunlarla dolmasından dolayı ifadedeki yeteneğini kaybetmesini de buna bağlayan bir kişinin sözlerini⁶ bu duruma delil olarak gösteren

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.317

² İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.158

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.149

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.151

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.206

⁶ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.250

İbn Haldun; Arap topluluğu içinde yetişen bir çocuğun dil öğrenmesini, belağat şekillerini kavramasını ve gayelerini anlamasını da örnek göstererek şöyle der: *“Bu çocuk bu bilgileri hiçbir kural ve kanun yardımıyla öğrenmiş değildir. Bu ancak dilde ve konuşmada husule gelen bir alışkanlıktır.”*¹ İbn Haldun, dil öğretiminde kaide ve kurallara fazla önem vermenin, gramerle ilgili bilgilerin dal ve budaklara ayrılmasına; bunun ise öğrenim süresinin uzamasına neden olacağını da söyleyerek² bu ağırlıktaki öğretimin sakıncalarını ortaya koymaktadır.

İbn Haldun, dil öğrenmenin öğretim yoluyla elde edilen bir zanaat ve meleke olduğu görüşündedir.³ Kendi dillerini iyi bir şekilde öğrenenlerin ise, ikinci bir dili öğrenmelerinin ana dilleri derecesinde olamayacağını söyleyerek bunu bir sanatta meleke sahibi olan bir kimsenin başka sanatları mükemmel olarak öğrenmesinin görülmemiş gibi olduğunu söyleyerek açıklamaktadır.⁴ Bununla birlikte iyi bir Arapça öğretimi için çeşitli ilkeler de belirleyerek eğitimci kişiliğini ortaya koymaktadır.

İbn Haldun’un Arapça öğretimi ile ilgili olarak belirlemiş olduğu ilkeler şunlardır:

1.Arapça öğretiminde çocuklara konuşma imkanı verilmeli ve kelimelere karşı kulak alışkanlığı sağlamak için dinleme alışkanlığı kazandırılmalıdır. İbn Haldun, bu görüşleri şu sözleriyle dile getirmektedir: *“Dil melekesi tekrar işitmek ve kelime ve terkiplerini çok kullanmakla elde edildiği için...”*⁵ *“Çünkü işitmek, dilde melekenin asıl ve temelidir.”*⁶

2.Arapça öğretiminde kelime ve cümle kalıbı ezberleme önemlidir: *“Arap dilini öğrenmek isteyen kimsenin ezberlemeye çok ihtiyacı olduğunu ve ezberlediği maddelerin cinsine göre... Ezberlenen madde ve sözlerin cins ve derecesinin yükselmesiyle elde edilen meleke de yükselmeye devam eder. Çünkü istidat ve tabiat,*

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.213

² İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.177

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.194

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.226

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.228

⁶ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.175

ezberlenen bu maddelere göre cümleler kurar."¹

3.Arapça öğretiminde edebiyattan faydalanılmalı; öğrenciye Kur'an, hadis, şiir, ata sözleri vb. metinler okutulmalı ve ezberletilmelidir: *"Bu melekeyi elde etmek isteyen kimseler Arapların eski üslupları ile inen Kur'an ve o üslupla söylenen hadis, geçmişte yaşayan uluların sözlerini ve Arap edip ve büyüklerinin secî ve şiirlerinde kullandıkları tabirleri ve Müvelledûn tabakasından olan şair ve ediplerin şiir ve sözlerini ezberlemek zorundadır."*²

İbn Haldun'un belirlemiş olduğu ilkeler, Demirel'in³ belirtmiş olduğu ilkelerden pek çoğu ile benzerlik göstermektedir. Bu ilkelerde de; dinleme ve konuşma becerilerinin geliştirilmesi, temel cümle kalıplarının ezberlenmesi, öğrenciye kullanma imkanının tanınması, örnekler verilmesi vb. hususlar göze çarpmaktadır. İbn Haldun'un dil öğretimi ile ve özellikle de Arapça öğretimi ile ilgili görüşlerinin çağdaş öğretim esasları ile paralellik arz ettiği görülmektedir.

3.2 Kıraat İlimi

İbn Haldun Kıraat ilmini, Hz. Peygamberden rivayet edilen bilgiler çerçevesinde hafızların Kur'an'ı Arap lehçelerine göre okumalarına dair olan rivayetlerin bilinmesi yani Kur'an'ı Kerimin nasıl kıraat edilmesi (okunması) gerektiğini öğreten bir ilim olarak tanımlamaktadır.⁴ Kur'an'ı, Allah'ın kendi Elçisine indirdiği ve Mushaf'ın iki cildi arasında yazılı olan sözler olarak tanımlayan İbn Haldun, bu sözlerin Hz. Peygamberin ümmeti arasında yalan nisbet edilmeleri mümkün olmayacak derecede sayıları çok, söz ve rivayetlerine güvenilen kimseler tarafından nakil ve rivayet edilmiş olduğunu belirtir. Ancak sahabenin bazı kelimeleri ve bazı harflerin söylenişinin farklı şekillerde rivayet etmelerinden ve bu kıraat şekillerinin hepsinin meşhur olmasından dolayı yedi türlü kıraat teşekkül etmiş (Kıraat-ı seb'a) ve

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.247

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.192,205 ve 209

³ Özcan Demirel, *Yabancı Dil Öğretimi, İlkeler, Yöntemler, Teknikler*, Ankara, 1990, s.26-27

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.457

bunlar kıraat şekillerinin asıl ve temeli olmuşlardır.¹ İbn Haldun, kıraat ilmine “Fenn-i resim” yani mushafta yazılı olan harflerin resim ve şekillerini bildiren bir ilmin ilave edildiği zamanların da olduğunu söylemektedir.²

İbn Haldun, çocuklara Kur’an öğretilmesini oldukça önemli bularak şöyle demektedir: *“Bil ki çocuklara Kur’an öğretmek dinin belgilerindedir. Çünkü Kur’an öğrenmek çocukların kalplerinde iman ve inancın yerleşip kalmasına sebep olduğundan, Müslümanlar her yerde çocuklarına Kur’an ve Hadisten bazı metinleri öğretmeyi bir ödev kabul etmişlerdir. Böylece Kur’an bundan sonra öğrenilecek bilgilerde meleke edinmenin bir temeli olmuştur. Müslümanların bu yolu seçmelerinin sebebi, küçük yaşta öğretilen bilginin kalplerde yerleşip kalmasıdır.”*³ Dodurgalı da⁴ şu sözlerle İbn Haldun’un görüşlerini teyit etmektedir. *“Kur’an okumak da, okuduğunu anlamak da ayrı birer ibadettir. Onun manasındaki güzellik, lafızlarında da mevcuttur. Bundan dolayı, Kur’an okumak manasını anlamasa bile okuyana bir rahatlık, bir vecd kazandırdığı gibi ibadet etme açısından da bir tatmin uyandırmaktadır. Bu sebeple asırlardır Müslüman toplumlar Kur’an okumayı öğrenmişler, çocukluk döneminin en önemli din eğitimi faaliyeti olarak da Kur’an okumayı öğrenmenin üzerinde durmuşlar hatta diğer din eğitimi faaliyetlerini bu merkezin etrafında yürütmüşlerdir.”*

İbn Haldun, çocukları Kur’an okutmakla derse başlatmanın başka bir sebebini de Kur’an ile kutlanmak, sevap ve ecir ummak, bir takım hal ve âfetlerin çocuğu Kur’an öğrenmesine engel olmasından sakınmak⁵ olarak açıklayarak, anne-babalara da bu konuda sorumluluk yüklemiş olmakta ve Kur’an öğrenmenin manevi gelişim açısından önemli olduğunu da ifade etmektedir. Bu çağda Kur’an okumayı öğrenmeyenlerin kendilerine yüklemesi gereken ilk vazifelerden birisinin de Kur’an’ı kâide ve usulüne göre okumayı öğrenmek olduğunu belirten İbn Haldun⁶ bu konuya ne kadar önem verdiğini de göstermektedir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.460.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.462.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.154.

⁴ Dodurgalı, a.g.e., s.312.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.159.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.121.

İbn Haldun, kendi döneminde İslâm ülkelerinde öğretim metodlarının çeşitlilik arz ettiğini kimi yerde yalnızca Kur'an öğretmekle yetinildiğini, kimi yerde ise Kur'an'la birlikte hadis, şiir ve yazı gibi bilgilerin de öğretildiğini belirterek, Kur'an'dan önce Arapça, şiir ve hesap öğretilmesi gerektiği yönündeki görüşü doğru bulmaktadır.¹ Ancak İbn Haldun burada, konuyu Arap çocukları açısından ele almaktadır. Kur'an okuma, ana dili Arapça olan bir çocuk için aynı zamanda okuma-yazma öğretimi olarak düşünülebilir. Fakat ana dili Arapça olmayanlar için mahiyeti farklı bir çalışmadır. Çünkü ana dili Türkçe olan çocuklar, Arap dilinde yazılmış kelimeleri okuyacaklardır. Okumanın anlama unsuru bu çalışmada eksik kalmaktadır. Yani çocuk, anlamadan okuyacaktır.² Manası anlaşılmasa bile Kur'an okumanın rahatlık vereceğinden dolayı İbn Haldun'un çocukluk çağında Kur'an öğrenmenin kalplerdeki iman ve inancın yerleşip kalmasına neden olacağı yönündeki sözler, Türk çocukları açısından daha uygun bir görüş olarak değerlendirilmelidir.

İbn Haldun, Kur'an okuma usulüne de değinerek makam ile Kur'an okumanın dinleyenlere zevk verdiğini söylemekle birlikte, Kur'an'ın musikî kurallarına göre okunmasını hoş görmez ve tecvit kâidelerine göre okunması gerektiğini belirtir. Musikî kuralları ile kıraat ilmi kuralları birbirine uymadığı takdirde kıraat kâideleri tercih olunur görüşündedir. İbn Haldun'un Kur'an okumanın amacı ve usulü ile ilgili görüşlerini şu sözleri açık bir şekilde dile getirmektedir: *"Kur'an, ölümü ve ölümden sonraki halleri hatırlattığı için onu huşu ile okumak lazımdır. Kur'an, güzel sesler işitmek ve idrak etmek suretiyle zevklenmek için okunmaz."*³

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.3, s.155-158.

² Dodurgalı, a.g.e., s.314.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.430-431.

3.3 Tefsir İlmî

Naklî ilimlerin temel ve dayanağının Kur'an olduğunu söyleyen İbn Haldun, tefsir ilmini, Kur'an'ın ifade ve cümlelerinin incelenmesi ve açıklanması olarak tanımlamaktadır.¹ Kur'an'ın, ayet ayet veya sure sure inmiş olduğunu anlatan İbn Haldun, o çağdaki Arapların Kur'an'ı anlayabildiklerini, Hz Peygamberin de ayetler hakkında çeşitli açıklamalarda bulunduğunu yani Kur'an'ı ilk tefsir eden kişinin Hz Peygamber olduğunu belirterek o çağda yaşayanların nakil, rivayet ve kitaplara ihtiyaç duymadıklarını söylemektedir.² Bu rivayetlerin unutulduğu için daha sonraki dönemlerde Kur'an'ın kitaplar yardımıyla öğrenilmiş olduğunu söyleyen İbn Haldun, din ilimlerini öğrenmek için Arapçanın bilinmesi gerektiği yönündeki görüşünü özelleştirerek, Kur'an'ın Arap dili ile inmesinden dolayı onu tefsir etmek isteyenlerin Arapça bilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.³

İbn Haldun, tefsir ilminden bahsettiği bölümde ve eserinin muhtelif yerlerinde Kur'an-ı Kerim tefsiri ile alakası olan çeşitli ilimlerden bahsetmektedir. Tarih ilmi ile meşgul olanların toplumda cereyan eden olgu ve olayları toplumun yaşayışına etki eden pek çok şeyi bilmeleri gerektiği, yani usul bilgisinin gerekliliği konusundaki görüşünden⁴ yola çıkılarak İbn Haldun'un, tefsir ilminin öğretilmesi için önce tefsir usulünün öğretilmesini istediğini anlamak mümkündür. İbn Haldun, Nüzul Sebepleri, Nasih ve Mensuh ayetler, Mekkî ve Medenî ayet ve sureler, Kur'an'ın yedi harf üzere nâzil olması, tefsir çeşitleri, tefsirde İsrâiliyyat ve çeşitli tefsir kitaplarından bahsederek tefsir usulü bilgilerine yer vermiştir.⁵ Bundan başka İbn Haldun, Mukaddimenin pek

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.456.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.464.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.466.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.65.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.464-469.

çok yerinde zikretmiş olduğu ayetlere çeşitli açıklamalar getirerek kendisi de Kur'an'ı tefsir etme yoluna gitmektedir.¹

Hz Peygamber'in tefsir ilminde önemli bir yeri bulunmaktadır, onun tefsir ilmindeki yerini Cerrahoğlu² şöyle açıklamaktadır: “*Kur'an-ı Kerim Arap dili ile nâzil olmuş, muhatapları onu kendi kültür seviyeleri nisbetinde anlayabilmişler, anlayamadıkları kısımları bu hususta en salahiyetli zat olan Hz Peygambere sormuşlardır. Derin akaid meseleleri üzerinde düşünmeye lüzum görmemişler, sağlam bir iman onları bu gibi tekellüsten kurtarmıştı. Hz Peygamberi Kur'an tefsirine sevk eden en mühim âmil, İslamîyet'in kendisinden olan emridir. Bu Peygamberlik vazifesinin iktizasıdır. O tebyin (açıklama) ve tebliğ ile (ulaştırma) mükellefti.*” İbn Haldun da, Hz Peygamberin ayetleri açıkladığını, nâsihleri ve mensuhları (önce inen ayetlerdeki hükümleri değiştirmek üzere sonradan inen âyetler) ve âyetlerin nüzul (iniş) sebeplerini bildirdiğini belirterek onun tefsir ilmindeki yerine işaret etmektedir. Kıraat ilmi bahsinde de görüldüğü gibi Kur'an'ın okunuşu ile ilgili farklılıklar yani Kıraat-ı Seb'a ilmi de Hz Peygamberden yapılan farklı rivayetlerden kaynaklanmaktadır.

İbn Haldun, Mekkî ve Medenî âyet ve surelerden (Mekke'de ve Medine'de inen âyetler ve sureler) bahsederek, Mekkî âyetlerin Medenî âyetlere nispetle daha kısa olduğunu ve bunu açıklamasından maksadının Mekke'de inen sure ve âyetlerle Medine'de inen âyet ve sureler arasındaki alâmeti anlayıp buna dikkati çekmek olduğunu³ belirtmektedir. Mekkî âyetlerin kısa olmasının nedeni, milletin ve ferdin terbiyesi için geçmiş milletlerden ve Peygamberlerden örnekler vererek, tedricî olarak ıslah yolunu seçme, inanç bozukluğunu giderme ve doğru yola davet etmektir. Medenî âyetlerin uzun olması ise dinin tatbik edilmesine, ibadet ve sosyal hayat için gerekli olan durumlardan bahsetmesine dayanmaktadır.⁴ Tefsir Usulünün konuları arasında yer alan bu ilmin faydası ise insanlara dînin anlatılması ve benimsetilmesindeki metodu göstermesidir ki İbn Haldun'un bu konuya yer vermesindeki amacı da bundan kaynaklanmış olabilir.

¹ Örneğin; İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.28-31, s. 320 ve C.2, s.300, s. 320...

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara, 1993, s231.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.242-243.

⁴ Cerrahoğlu, a.g.e., s.61-62.

İbn Haldun, tefsir çeşitlerinden de bahsederek iki çeşit tefsir olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birisi, seleflerden (sahabeler ve ilk dönemlerdeki din bilginleri) nakledilen rivayet ve haberlere dayanan naklî tefsirdir ki¹ Hz Peygamberin hadisleri bu çeşit tefsirin en önemli malzemesidir. Diğeri ise, rivayetler ihmal edilmemekle birlikte mânâ ve maksatları anlatmak hususunda lugat, belağat ve usul göz önünde bulundurularak yazılmış olan lugavî tefsirdir. İbn Haldun'un naklî ve lugavî olarak adlandırdığı tefsir çeşitleri, yaptığı tariflere de bakıldığında rivayet ve dirayet tefsirleri olarak yapılan tanımlamaları karşılamaktadır.² Bazı âyetlerin beyan ve tafsil etmek için, yine Kur'an'daki başka âyetlerle, Hz Peygamberin, sahabenin sözleriyle açıklanır şekline rivayet tefsiri; rivayetlere de yer vermekle birlikte dil, edebiyat, din ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsire de dirayet tefsiri denilmektedir. İbn Haldun, naklî tefsirlerde yapılan bir takım usul hataları ve bunların sonuçları üzerinde geniş bir biçimde durmaktadır. İbn Haldun, bu tefsirlerde zayıf, doğru, makbul olan ve reddedilen haber ve rivayetlerin birbirinden ayırt edilmeden yer almış olduğunu; Arapların göçebe ve cahilce yaşamalarından ve semâvî kitapları olmayan bir kavim olmalarından dolayı merak ettikleri konuları Yahudilere ve Hıristiyanlara sorup öğrendiklerini, bunlardan Müslüman olanları ise Müslüman olduktan sonra da eski bilgilerini muhafaza ettiğini belirtmektedir. Tefsir kitaplarının dinî hükümlerle âlakası olmayan bu gibi madde ve haberlerle doldurulmasını da buna bağlamaktadır.³ İbn Haldun, bu haberlerle amel edilmesinin veya bunların reddedilmesinin dinî hükümlerle alakası olmadığını da belirterek bu haber ve rivayetleri olduğu gibi kabul edilmesini de yanlış bulmakta ve bunun kaynağını Müslüman olduktan sonra cahil Araplar arasında büyük derece ve mevkî sahibi olan, şan ve şöhret kazanan Yahudî asıllı bilginlere dayandırmaktadır.⁴

İbn Haldun'un üzerinde önemle durduğu husus "İsrâiliyyât" olarak adlandırılmaktadır. İsrâiliyyât, Yahudî kelimesi ile yakın irtibatı olan bir kavramdır. Cerrahoğlu⁵ bu kavramı şöyle açıklamaktadır: "*Her ne kadar tefsirde İsrâiliyyât lafzından, Yahudi kültür ve medeniyetinden, tefsire aktarılan rivayetler ve tesirler*

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.366.

² Cerrahoğlu a.g.e.,s. 228-230.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.466-467.

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.468.

⁵ Cerrahoğlu a.g.e.,s.244.

anlaşırsa da biz bu kelimeyi daha geniş manâda kullanarak Yahudî, Hıristiyan ve diğer kültürlerden İslâmiyete giren rivayetler olarak ele alacağız.” İbn Haldun bu konuda Yahudilerden çok bahsetmekle birlikte İsrailiyyatı geniş anlamı ile ele almaktadır. Fecr suresinin tefsir edilmesinde tefsir bilginlerinin aslı olmayan pek çok rivayete yer vermelerini eleştirip; “Ayeti bu yolda uzak manalara hamledip, Kur’an’ı aslı olmayan hikaye ve kıssalarla tefsir ederek zayıf rivayetlere boğmak zarureti yoktur.”¹ diyerek bu terimi geniş anlamda kullandığını göstermektedir.

İbn Haldun’un İsrâiliyyât konusu üzerinde önemle durmasından tefsir ve tefsir usulü öğretiminde, rivayetlerin iyi değerlendirilmesini ve bunların dinin ve aklın süzgecinden geçirilmesini istediğini anlayabiliriz.

İbn Haldun, çeşitli tefsir kitaplarından da bahsetmekte ve lügavî (dirayet) tefsirlerin en güzelinin, Zemahşerî’nin “Keşşaf” isimli tefsiri olduğunu söylemektedir. Ancak onun, Mutezile mezhebinden olduğunu ve bu yönüyle ehli sünnet alimlerinden ayrıldığını söyleyen İbn Haldun, din eğitiminde dikkat edilmesi gereken bir hususa işaret ederek şöyle demektedir: “*Onun dil ve belağat hususunda uzman olduğu bilginler tarafından itiraf edilmekte ise de, onun bu eserinden gizlenen Mutezile Mezhebi fikirlerine kaymaları ihtimali göz önünde bulundurularak halka onun bu tefsirini okumaktan sakınmak tavsiye olunmaktadır. Onun tefsirini okuyacak kimse ehli sünnet mezheb, akidelerini ve delillerini iyice kavramış ve şüphesiz olarak Mutezililik âdetlerinden sakınabilecek seviyede ise, dili ile ilgili olan bir çok kıymetli ve nefis olan bilgileri içine aldığı için bu tefsiri okumayı ganimet bilmelidir.*”² Şüphesiz ki İbn Haldun’un, Mutezilî görüşleri olan bu tefsir kitabının okunması konusunda görmüş olduğu sakıncalar ehli sünnet görüşleri dışındaki tüm dinî eserlerin okunmasını da kapsamaktadır. Çünkü okunmasında sakınca olan bir görüşün özelliklerinin tüm alanlara yansımaları kaçınılmaz olacaktır. Bu yönüyle İbn Haldun, ehli sünnet bağlısı bir din âlimi olarak değerlendirilmelidir. O, din eğitiminin verilmiş şekli yönünden önemli bir noktaya temas ederek farklılığını da ortaya koymuş olmaktadır. Ancak İbn Haldun’un, içinde faydalı olan bilgilerin bulunduğu eserleri okumayı tavsiye ettiği noktası da göz ardı edilmemelidir. Bu yöndeki sözlerini İslâm’ı sağlam bir şekilde

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.28-31

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.469

öğrendikten sonra farklı din ve kültürlerle ilgili eserleri okumanın faydalı olacağı şeklinde de anlamak mümkündür. Onun, duyulan bir şeyin hemen inkar edilmeyip üzerinde düşünülmesini ve imkan dahilinde olanı kabul, aklî imkansızlığına hükmedilen şeyin ise reddedilmesi yönündeki¹ sözleri de konunun bu şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir.

3.4 Hadis İlimi

İbn Haldun, Hadis ilmini, Hz Peygambere nisbet edilen sözlerin, rivayet edenlerin ahlâk ve adaletlerinin incelenmesi yoluyla bu sözlerin ona ait olup olmadığının tesbit edilmesini sağlayan ilim² olarak tanımlamaktadır. Bu ilmin tanımını yaptıktan sonra, Kur'an ve Hadisin İslâm dininin aslı ve temeli olduğunu söyleyerek³ hadislerin İslâm dinindeki önemine işaret etmektedir. Başka bir yerde de dinî hükümlerin kaynaklarının Kur'an ve hadisler olduğunu söyledikten⁴ sonra, bu hükümlerin ancak Kur'an'dan ve çoğunlukla Kur'an'ı tefsir ve açıklamaktan ibaret olan hadislerden öğrenildiğini belirterek, hadislerin dinin öğrenilmesi ve Kur'an'ın açıklanması hususundaki önemini de dile getirmektedir. Bu sözlerin devamında Hz Peygamberin, *"Ben size iki şey bıraktım. Bu iki şey ile amel edip, bunlardan ayrılmadığınız müddetçe doğru yoldan ayrılmazdınız. Bu iki şeyden biri Allah'ın Kitabı ikincisi sünnetlerimdir."* hadisine yer vererek konunun önemini bir kere de Hz Peygamberin ağzından dile getirmektedir.

İbn Haldun, Arapların bilgileri ezberden naklettiklerini, Harun Reşit dönemine kadar eğitim eserleri yazmanın ve bilgileri derlemenin ne olduğunu bilmedikleri gibi buna ihtiyaçta duymadıklarını söyledikten sonra, hadis rivayetinin ve bunların senetlerinin (rivayet edenlerinin) artmasından sonra Kur'an ayetlerini açıklamak üzere ve zayî olmasından korkarak hadisleri yazı ile tespit etmek zaruretinin hâsıl olduğunu belirtmektedir. Hadislerin yazı ile tespit edilmesinden sonra Hadis ilminin oluştuğunu

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.459.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.457.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.199.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.168.

kaydeden İbn Haldun, bu ilmin en büyük faydasının hadislerin kısımlarının yazılması sebebiyle sahih, zayıf, uydurma vb. derecelerinin ayırt edilmesini ve hadis ilimlerinin öğrenilmesi olduğunu söylemektedir.¹

İbn Haldun, Hadis ilminden bahsettiği bölümde²; hadis ilimleri, hadislerin dereceleri, hadis imamları ve eserleri, hadis rivayet edenler vb. konulardan bahsetmekle birlikte, Mukaddimenin başka yerlerinde de bu konulara değinmekte ve pek çok hadise yer vererek bunlar hakkında yorumlarda bulunmaktadır.

İbn Haldun, *“Hadislerin nâsihlerini mensuhlarından ayırmak bu ilimlerden birini teşkil eder.”* der ve hadis usulünün bölümlerinden biri olduğunu şöyle açıklar: *“Biri bir işi ve hükmü ispat, diğeri o hükmü nefyetmek suretiyle iki haber bir birine aykırı olan iki hükmü anlatır ve bu iki haberi tevil yoluyla telif etmek imkanın bulunmazsa, hangisinin diğerdinden önce söylenmiş olduğu belli olursa sonradan söylenmiş olan hadis bundan önce söylenmiş olanın hükmünü neshetmiş sayılır.”*³ İbn Haldun, nâsihleri mensuhlardan ayırt etmenin hadis ilminin en önemli ve öğrenilmesi zor olan bir dalı olduğunu da belirttikten sonra kendi görüşünü destekler mahiyetteki, bu ilmin fakihleri yorup âciz hale getirdiğini dile getiren hadis alimi Zührî'nin sözlerine yer verir ve İmam Şafi'nin bu hususta uzman olduğunu kaydeder.

Bundan donra hadislerin senetlerinin incelenmesi yani hadisleri rivayet eden râvîlerin hallerini bilmek, hadis rivayet etmek için gereken şartları taşıyıp taşımadıklarını tespit etmek ve bunun sonucunda da hangi hadisle amel edilebileceği yahut hangisinin terk edilmesi gerektiğini inceleyen ilimden bahsetmektedir. İbn Haldun, Hz Peygamberin söylediğinin tespit edilmesi durumunda o hadisle amel etmenin gerekli olduğunu aksi taktirde hadisin kabul edilmeyeceğini söyleyerek bunun, râvîlerin adaletli (güvenilir) olup olmadıklarının ve hadisleri iyi zaptettiklerine (hafızalarının iyi olması) tanıklık edilmesiyle bilinebileceğini belirtir.⁴ Râvîlerin adalet ve zabt yönünden durumlarını inceleyen ilme hadis usulünde “Cerh ve Tadîl” ilmi denilmektedir ki İbn Haldun'un, sözleri de bunu açıklamaktadır.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.420-421.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.470-483.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.470.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.471.

İbn Haldun, sahabe ve tabiinden hadis rivayet edenlerin halleri ve derecelerinin bir bir inceleneyeceğini senet ve isnatların derecelerinin, rivayetlerinin o hadisi rivayet eden zata ulaşıp ulaşmamasına göre de senetlerin kuvvetinin değişeceğini belirterek bunu hadis rivayetinde bulunanın hadisi naklettiğini söylediği kimseyi görmemiş ve hadisin senedini hazfetmiş (gizlemiş) olabileceğine bağlamaktadır.¹ İbn Haldun, hadislerin senetlerinin kuvveti bakımından durumlarını şöyle değerlendirmektedir: *“Senetlerden bazısı, kendisini zaafa uğratan sebeplerden korunmuş, bazılarında zaafı icap ettirecek sebepler bulunur ve bu surette zayıf ve kuvvetli olmak bakımından senetler bir birinden ayrılır. Senetleri yüksek derecede olanları kabul, dîn (aşağı) derecedekileri reddedilir. Orta dereceli olanları hakkında yüksek derecedeki din bilginlerinden nakledilen sözlere göre hükümleri çeşitli olur.”*² Bundan sonra hadislerin derecelerine göre sahih, hasen, zayıf, muttasıl, münkatî, mu'zaîl, müşkîl, muallal, şâs, garib ve mevkuf gibi isimler aldıklarını belirtir.

Hadis âlimlerinin hadisleri, râvîlerin rivayet edenlerden bizzat kendilerinin işitmesi veyahut üstatlarının huzurunda okuması veya üstadının rivayetini yazması vb. şekillerde almalarına göre de değerlendirdiklerini söyledikten sonra Hicaz ahalisinin senet ve isnatlarının diğer bölgelerde yaşayanlara göre daha kuvvetli sayıldığını kaydeder.³ İbn Haldun, *“Çağımızda hadislerin sıhhat dereceleri, zaafı icap ettiren başka cihetleri ve malülleri tamamıyla açıklanmış bir haldedir. Hadis ilminin üstat ve ileri gelen bilginleri, hadislerin bu gibi bütün hallerini incelemişler ve açıklamışlardır. Bu sebeple bundan önce tashih edilmeyen hadisleri tashih etmek yolları tamamıyla kapanmıştır.”*⁴ diyerek isnat ve senetleri değerlendirme ilmi konusundaki çalışmaların son bulduğunu belirtmektedir.

İbn Haldun, haberlere ve rivayet edilen sözlere yalan karışabileceği ve yalan karışmasının nedenlerinden bahsettikten sonra bu duruma çeşitli örnekler verir.⁵ O bununla her türlü bilgide yalnızca rivayet edenlerin değerlendirilmesinin yeterli olmadığını bununla birlikte anlatılan olayın da değerlendirilmesi gerektiğini anlatmaya

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.471

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.473

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.472-473

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.479

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.82-87

çalışmaktadır. İbn Haldun, nakledilen olay ve sözlerin doğruluğunun, toplumsal kanunların ve buna etki eden nedenlerin bilinmesinden geçtiğini söyleyerek, böyle bir incelemenin en doğru inceleme usulü ve en güvenilen metot olduğunu belirtir. Sözlerini, *“Bu usül, râvîlerin adaletini araştırmak suretiyle haber ve hadisleri inceleme usulünden önce gelir. Haber verilen bir şey, haddi zaatında mümkün olup olmadığı bu usul ile bilinir. Vukuu mümkün olmadığı takdirde, râvîlerinin adaletli olup olmadığı ve aranılan şartlar bulunmadığı takdirde râvîsini cerh etmek (eleştirmek) suretiyle incelemeye lüzum kalmaz. Râvide rivayetin bütün şartları bulunsa bile haberin yalan olduğuna hükmedilir.”*¹ diyerek sürdüren İbn Haldun olayları bu usul ile incelemenin, râvînin adaletini araştırmak suretiyle incelemekten daha kuvvetli olduğunu belirtir. Ancak İbn Haldun, hadisler konusunda ileri sürdüğü yöntemi bu kadar kesin bir dille savunmayarak, dinî meselelerde râvîlerin cerh ve tadile tabî tutulmalarının haberin doğruluğunu ispat için delil teşkil edeceğini de belirtir.

İbn Haldun, hadisler konusunda râvîlerin cerh ve tadile tabî tutulmalarının dinî meselelerde delil teşkil edeceğini söylemekte ise de bunu olayların değerlendirilmesinin bundan önce geleceği yönündeki görüşüyle uzlaştırmak mümkündür. Şöyle ki, kişi eleştirisi diyebileceğimiz cerh ve tadil yönteminde hadis rivayet eden şahısların İbn Haldun’un, haberlere yalan karışmasının sebepleri arasında zikrettiği; fikir ve mezheplere taraftarlık etmek, maksatları unutmak, olayları karşılaştırma keyfiyetini bilmemek, toplumun durumunu bilmemek vb.² kusurlara düşmesi de mümkündür. Bu nedenle kişi eleştirisi yönteminin hadis rivayetlerinde olay eleştirisi yöntemiyle birleştirilerek değerlendirilmesi, İbn Haldun’un genel anlayışına daha uygun düşmektedir. Onun, Ebu Hanifenin kasten hadis rivayetini terk ederek az sayıda rivayette bulunmuş olduğu yönündeki iddiaları reddederek, Ebu Hanifeyi bundan tenzîh ederiz demesi ve *“İmam Ebu Hanîfenin az sayıda hadis rivayet etmiş olması onun hadisin sıhhati ve hadis nakil ve rivayet edebilmek için ağır ve çok şartlar kabul etmiş olmasından ileri gelmiştir. İmam Ebu Hanîfe bu şartlara üstelik olarak, hadis olduklarında şüphe bulunmayan hadisleri bile akli delilere aykırı olduğu takdirde kabul*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.88-89

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.83-84

etmez.”¹ sözleriyle, Ebu Hanîfenin hadisleri akıl süzgecinden geçirme yönündeki görüşlerini tasvip etmesi de bunu göstermektedir.

İbn Haldun’un, hadislerin değerlendirilmesinde kişi eleştirisi ve olay eleştirisi yöntemlerini uzlaştırmış olduğunu tespit ettikten sonra onun, hadis ilminin öğretiminde usul bilgisine önem verdiğini söylemek de mümkün olmaktadır. Ebu Hanîfenin hadisleri akıl süzgecinden geçirme yönünde ileriye sürmüş olduğu şartlar şunlardır: 1- Hadisler, Kur’an’ın zahirine, 2- Akli selîme, 3- Din’in kolaylık ilkesine, 4- İslâm’ın insana verdiği değere, 5- Sahih örfe aykırı olmama, 6- Hadislerde Hz Peygamberin lafızlarından çok gayeyi ön planda tutma, 7- Hz Peygamberin yaşadığı dönemle bizim yaşadığımız dönemin farklı olduğunu bilmektir.² İbn Haldun da bu şartları tasvip ederek, bir anlamda hadis ilminin öğretiminde kişi eleştirisi ile beraber metin tenkidi de denilen olay eleştirisi yöntemi üzerinde durulmasını, Hz Peygamberin hadis ve sünnetlerinin bu bağlamda değerlendirilmesinin sağlanmasını istemektedir. Bu yönüyle İbn Haldun, hadis ilmi ve usulü açısından bu gün dahi sıkıntıların bulunduğu bu konuda, asırlar öncesinden oldukça önemli görüşleri dile getiren bir din alimi olarak değerlendirilmelidir.

İbn Haldun, hadislerin senet tenkîdi yöntemiyle belirlenen dereceleri hakkında da bilgi vererek; en yüksek derecede ve makbul olanının “sahih” hadisler olduğunu, bundan sonra “hasen” hadislerin geldiğini ve bu ikisinin dışındakilerin “zayıf” olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Daha sonra da İmam Malik, Şafî ve Ahmet b. Hanbel gibi hadis alimlerinin yetişmiş olduğunu ve İmam Malik’in fıkıh ilmi tertibine göre yazmış olduğu “Muvatta” adlı eserinin bulunduğunu söyleyerek³ hadis ilminin temel kitapları ve müellifleri hakkındaki bilgilere geçmektedir.

İbn Haldun, Kütüb-i Sitte (Altı kitap) adıyla anılan ve hadis ilminin temel ve en meşhur kaynakları olan eserlerden bahsetmekte ve bu eserler hakkındaki değerlendirmelere de yer vermektedir. Ancak İbn Haldun, İbn Mâce ve eserini bunlar

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.481.

² İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara, 1994, s.117.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.474.

arasında göstermeyip diğer beş eserden bahsetmektedir.¹ İmam Buharî ve Müslim'in "Sahih" leri ile Ebu Davut, Tirmizî ve Nesâî'nin "Sünen" leri hakkında bilgiler veren İbn Haldun, bunlardan Buharî ve Müslim'in eserlerinin en çok kabul edilenler olduğunu söylemekle birlikte bu beş eserin hadis öğrenmek için birinci derecede önemli kaynaklar olduğunu belirtmektedir. Sünen kitaplarının fıkıh bilgileri için en kıymetli kaynaklar olduğunu bildiren İbn Haldun, daha sonraki dönemlerde yetişen İbn Salah ve Muhyiddin Nevevî gibi alimlerden ve temel hadis kitaplarına yapılan şerhlerden de bahsetmektedir.

Hadis ilmini konu aldığı bu bölümde, hadis usulü ve ilimlerinden, hadis mecmualarından, hadislerin değerlendirilmesinden ve hadis alimlerinden bahseden İbn Haldun bu bölümü hadis alimleri hakkındaki şu sözlerle bitirmektedir: *"Bu zatlar herkesten ziyade haklarında hüsnü zanda bulunmaya ve haklarındaki şüpheleri defetmek üzere münasip ve doğru olan çare ve yollar araştırmaya layık olan zatlardır."*² Konuyu bu sözlerle bitirerek, İslam'ın iki temel kaynağından birisi olan hadis ilmiyle uğraşanları yüceltmekte ve bu ilim ehline duyduğu saygıyı dile getirmektedir.

3.5 Fıkıh İlimi

İbn Haldun, fıkıhı, *"Tanrı'nın teklif sahibi olan kullarının iş ve amelleri ile ilgili olan vacip, haram, müstehap, mekruh ve mübah gibi hükümlerden bahseden ve bunları öğreten bir ilimdir. Bu hükümlerin hepsi de Kur'an ve hadise ve şâriin bu hükümleri bildirmek için vaz' ve tâyin ettiği şer'î delillere dayanır. İşte bu şer'î delillerden çıkarılan hükümlere "Fıkıh" adı verilir."*³ diyerek tamamlamaktadır. Onun bu tanımı, *"Fıkıh, şer'î-amelî hükümleri, tafsilî (ayrı ayrı) delillerine dayanarak bilmektir."*⁴ şeklinde yapılan tanımın biraz daha ayrıntılı şekli olarak görülmektedir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.474-482.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.483.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.483, s.505.

⁴ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, (Çev: Abdul Kadir Şener), Ankara, 1994, s.18.

İbn Haldun, fıkıh mezheplerinin doğuş nedenine değinerek Hz Peygamberin vefatından sonraki asırlarda, bu dinî hükümlerin şer'î delillerden çıkarılması hususunda alimler arasında zarurî olarak ihtilafların çıktığını, bu ihtilafların nedenini de Kur'an ve hadisin Arapça olmasına yani Arapça olan kelime ve lafızların delâlet ettiği manaların farklı olmasına bağlamaktadır.¹ Kelimelerin birden çok manaya delalet etmeleri nedeniyle birisini tercih etmenin zorunlu olduğunu vurgulayan İbn Haldun, yeni hadiselerin çıkması nedeniyle nasların her olayı içine almadığını dolayısıyla bunların benzerleri ile kıyas edilmelerinin gerekliliğinin doğduğunu belirtmektedir. Bu konuda herkesin görüşüne başvurulmadığını ancak Kur'an'ı ve Kur'an ilimlerini bilenlerin fetva verebildiğini de belirterek, ilk dönemde bu kimselerin Kurra (Kur'an okuyanlar) adıyla anıldığını; okuma-yazma bilenlerin sayılarının artması nedeni ile (alimleri kastediyor), Kur'an ve hadislerden hüküm çıkarmak işinin ilerlediğini ve fıkıh ilminin gelişmesine bağlı olarak fakihliğin bir meslek haline geldiğini anlatmaktadır.²

İbn Haldun, bu gelişmelerin sonucunda fıkıhta aklî delilleri ve kıyası şer'î bir delil olarak kabul eden yani dinî meselelerde akla ve fikre önem veren "rey ehli" ve bunları delil olarak kabul etmeyip nakle önem veren "ehl-i hadis" adıyla anılan iki ekolün oluştuğunu bildirmektedir. Birinci zümrenin başında Ebu Hanife bulunuyorken, diğer zümrenin önderleri önce İmam Malik ve daha sonra da İmam Şafii idi. Burada kıyası kabul etmeyip ümmetin icmaasını delil alan başka bir ekolün (Zahiriye) daha doğduğunu belirten İbn Haldun³ bu üç mezhebin ümmet arasında yayılan mezhepler olduğunu söylemektedir. Daha sonra Şiiilerin ayrı bir mezheb olarak kendi mezheplerine uygun bir fıkıh oluşturduklarını söyleyen İbn Haldun, bunların Hz Ali'yi halife seçmedikleri için diğer sahabeyi kötüler ve imamların günahsız olduğu yönündeki görüşlerini asılsız ve çürük sözler olarak değerlendirmektedir.⁴ Bundan da İbn Haldun'un şiiilerin görüşünü kabul etmediği anlaşılmaktadır.

İbn Haldun, Zahirî mezhebinin ortadan kalktığını söyledikten sonra Irak'ta Ebu Hanifenin mezhebinin yerleştiği ve onun fıkıhta (İslam Hukuku) uzman olmasının şüphe götürmez bir gerçek olduğunu belirtmektedir. Hicazda ise İmam Malik'in

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.483.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.484-485.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.485.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.486.

görüşlerinin yayıldığını ve onun Medine örfünü şer'î bir delil olarak kabul ettiğini anlatan İbn Haldun¹ bundan sonra İmam Şafii ve Ahmet b. Hanbel'in yetiştiğini anlatır. İslam ülkelerinin bu dört imamı kendilerine örnek ve önder edindiklerini bu nedenle müçtehitlik derecesine yükselmenin âdetâ imkansız hale geldiğini belirten İbn Haldun, içtihadın ehliyesiz din âlimlerine kalmasından korktukları için halkın dinî işlerde ihtilaf ve ihtilafa götüren yolları kapattığını da söylemektedir. Kendisi de bu görüşe katılarak şöyle demektedir: *“Çağımızda içtihat dava edenin iddiası reddedilir ve ona kimse tâbiyyet etmez. Bundan ötürü bütün Müslümanlar bu dört imamın mezhebindedirler.”*² Bu ifadelerden onun fıkıhta dört mezhepten başkasını kabul etmediği ve bu usuller dışında ortaya atılan görüşlerin dinî birliği bozacağı düşüncesinden hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Mezhepler hakkında geniş bilgiler veren ve nerelerde yayılmış olduklarını da anlatan İbn Haldun, Hanefî ve Şafii mezhebi alimleri arasında münazara ve münakaşa toplantılarının tertip edildiğini de belirterek fıkıh ilminin önemli bir öğretim metoduna değinmektedir. İlmî münakaşalarda delil getirme, ihtilafların kaynaklarını ve içtihatların yerlerini açıklama ilmi olan “Hilafiyat” tan bahsederken; *“Başımın sağlığına and içerek bu ilmin şerefli ve imamların fikirlerinin kaynaklarını ve delillerini öğrenmek için pek faydalı bir ilim olduğunu teyit ederim. Bu ilim bahis ve istidlalde (delil getirme) maharet ve meleke kazanmak için son derece istifadeli bir ilimdir.”*³ diyerek, fıkıh konularının öğretiminde münazara ve münakaşa metodlarının kullanılmasını önermektedir. İbn Haldun, hâdiselerin doğurduğu yeni meseleleri benzerleriyle karşılaştırabilmek için meleke sahibi olmanın gerektiğini ve fıkıh ilminin de bu melekedden ibaret olduğunu söylerken⁴ herhalde yine tartışma metoduyla meleke kazanmaktan bahsetmektedir. İbn Haldun, bundan başka, fıkıhta meleke kazanmanın fıkıh bilgisinde usulüne göre bu alanda tetkiklerde bulunmaya alışmak ve fıkıh meselelerini benzerlerine kıyas ile delillerden istidlâl etmek yollarını öğrenmeye bağlı olduğunu söyleyerek⁵ tartışmaya geçmeden önce usul bilgisinin öğrenilmesi, çeşitli meselelerde tetkiklerde bulunulması ve araştırılması ayrıca benzer olayların çözümü

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.488.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.490-491.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.512.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.494.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.248.

için kafa yorulması gerektiğini salık vermektedir. Böylece onun fıkhıta uzmanlaşabilmek için araştırma ve tartışma yöntemlerinin birlikte kullanılmasını faydalı bulduğu anlaşılmış olmaktadır.

İbn Haldun, fıkıh ilminin önemli konularından birisi olan “Feraiz” i ayrı bir başlık altında incelemiştir böyle bir usul takip etmesi, bu ilmin fıkıh konuları arasında ayrı bir önem arz etmesi nedenine dayanmış olabilir.

3.5.1 Feraiz İlimi

İbn Haldun, konuya Feraiz ilminin tanımını yaparak başlamakta ve bu ilmi, *“Ölünün arkasından bıraktığı mülk ve servetinden vârislerinin hisselerinin miktarını bildiren bir ilim olup, gerek asıl hak sahiplerinin ve gerek munasehe (Ölünün arkasından bıraktığı mallar varisler arasında bölünmeden önce vârislerden bir veya birkaçının ölmesi durumu) halinde vârislerin hakkı olan hisseleri tayine yardım eden ilim”*¹ olarak tanımlamaktadır. Miras taksimi konusunun hesaba muhtaç olduğunu ve bu ilmin yardımı olmaksızın hisselerin taksim edilemeyeceğini belirten İbn Haldun, bu nedenle âlimlerin Feraiz ilmini müstakil bir ilim sayarak bir çok eserler yazdıklarını söyler ve bazı örnekler verir.²

İbn Haldun, miras taksiminde çeşitli zorluklarla karşılaşabileceğini bu nedenle hisselerin tâyin ve bölünmesini temin ettiği için feraizin şerefli bir ilim olduğunu söyleyerek, her ne kadar taksim edilmesi zor olan olaylarla pek fazla karşılaşılmamış olsa da bu ilmin; cebir, mukabele ve kesir gibi bir takım bilgilere ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir.³ Onun belirtmiş olduğu bu noktadan hareket ederek, din eğitiminin matematik ve fen bilimlerinden tamamen yoksun bırakılamayacağını söyleyebiliriz. Geometrinin akli aydınlattığı, fikirleri doğru bir yola sevk ettiği ve yönelttiği yönündeki

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.498 ve 581.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.499.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.500.

sözlerini¹ ve Kur'an öğretilmeden önce dil ve hesap öğretmeyi ön gören eğitim metodunu daha doğru bulmasını² da bu şekilde değerlendirmek mümkündür.

İbn Haldun, Ebu Hureyre'nin rivayet etmiş olduğu; "*Feraiz, ilmin üçte biridir ve en önce umutulan bir ilimdir.*" Hadisinin, miras taksiminden bahsettiği şeklinde yorumlandığını ancak feraizden bu mananın kastedilmesinin uzak bir ihtimal olduğunu söylemektedir. Ona göre buradaki feraizden kasıt, şeriatın asıl ve temeli olan tüm farzları kapsamaktadır.³

3.6. Usul-ü Fıkıh

Usul-ü fıkıhın şeriat ilimlerinin en önemli ve en şerefliyelerinden biri olduğunu söyleyen İbn Haldun, Usul-ü Fıkıhı, "*Hükümler çıkarmak ve şeriatın teklifleri kendisinden alınmak bakımından şer'î delilleri inceleyen bir ilimdir.*"⁴ şeklinde tanımlayarak, İslam hukukçuları ve müçtehitlerinin şer'î delillerden hükümler çıkarabilmek için bir takım kâide ve kanunlara ihtiyaç duyduklarını, bunun sonucunda konulan kâide ve kanunların ayrı bir ilim şeklini aldığını ve buna "usul-ü fıkıh" adının verildiğini kaydetmektedir.⁵ Kemalüddin b. El-Hümmam'ın, "*Fikhî hükümleri çıkarmaya ulaştıran kaideleri bilmedir.*"⁶ şeklinde yapmış olduğu tanımla İbn Haldun'un tanımı aynı doğrultudadır.

İbn Haldun, şer'î delillerin başında Kur'an ve Hz Peygamberin hadis ve sünnetlerinin geldiğini ve bunların delil olmasında şüphe bulunmadığını söyleyerek bu ikisinden üçüncü bir şer'î delil doğduğunu belirtmektedir. İcmâ'nın teşekkülünü sahabenin kendilerine muhalefet edenlerin muhalefetini reddetmeleri ve bu husustaki ittifaklarını şer'an sabit olmuş bir delile dayandırdıklarını söyleyerek ayrıca Hz

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.585.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.158.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.500-501.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.501.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.507.

⁶ Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s.18.

Peygamberin bir hadisini kastederek, İslam ümmetinin hata ve yanlışla düşmekten korunmuş olduğunun kabulüne dayandırmaktadır. Kıyasın delil olarak teşekkül etmesini de, bir çok hükmün Kur'an ve hadislerde belirtilmemiş olması nedeniyle zarurete binaen sahabe ve seleflerin yeni olayları nass ile sabit olan hükümlere katarak, iki benzer olay arasında eşitlik bulunması durumunda her ikisinde de ilahî hükmün bir olduğu kanaatinin oluşmasına dayandırarak açıklamaktadır. İslâm âlimlerinden bazılarının muhalefet etmesine rağmen, çoğunluğun bu dört delili temel olarak kabul etmiş olduklarını bildirerek¹ kendi görüşünü de ortaya koymuş olmaktadır. Bundan sonra fıkıh usulünün diğer konularını sayarak isnad ilminin (cerh ve tadil), nasih ve mensuh ilminin ve lafız ve kelimelerin manalara delaletlerini incelemenin de bunlar arasında yer aldığını belirtmektedir.

İbn Haldun, kıyası incelemenin fıkıh usulünün en önemli kaidelerinden birisi olduğunu ve bu ilmin Müslümanlar arasından sonradan ihdas edilen yeni bir ilim olduğunu belirtir.² Bu sözleri söyledikten sonra Hanefi ve Şâfi mezhebi alimlerinin bu alanda yazmış olduğu eserlerden genişçe bahsederek, fıkıh usulüne ve temel eserlerine verdiği önemi göstermektedir. İbn Haldun'un fıkıh usulünde esas önem verdiği konu da kıyastır. Çünkü bu konu Müslümanların temel fikhî sorunlarının çözümünde en çok ihtiyaç duydukları bir konudur.

İbn Haldun, fıkıh usulü kaidelerini belirleyen alimlerin, şer'î ilimler açısından çok önemli kişiler olduklarını, Müslümanların bunlara büyük bir sevgiyle bağlandıklarını ve kendilerine örnek ve önder edindiklerini söyleyerek; bunların sevgisine ulaşmanın zor olması nedeniyle içtihatların arkasının da kesildiğini ve Müslümanların bu imamlardan birisine tâbii olduklarını belirtmektedir. Bunun sonucunda da şer'î ihtilafların kapısının kapatılarak bu mezheplerden başkasına uyulmasının yasaklandığını anlatmaktadır.³ Daha sonraki dönemlerde gelen din bilginlerinin, bu imamların belirlediği usuller çerçevesinde, delillerinin sağlamlığı hususunda tartışmalara girdiğini belirten İbn Haldun, bu tartışmaların bilginlerin kendi mezheplerini müdafaa etme ve muhaliflerinin çürüttüğü şer'î delillerden çıkardıkları

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.502-504.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.506-507.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.512.

hükümlerin doğruluğunu ispat etmeye dayandığını da ifade etmektedir. “Hilafiyat İlmî” adıyla anılan bu ilmin, şerefli ve faydalı bir ilim olduğunu söyleyen İbn Haldun, böylece usul konularında tartışma ve müzakerelerde bulunmanın önemine işaret etmiş olmaktadır.

İbn Haldun, son olarak fıkıh usulü ilimlerinden olan “Cedel” ilmine değinerek bu ilmin fıkıh ve başka ilimlerde cereyan eden ilmî münakaşa ve münazaraların edep ve kaidelerini bildiren bir ilim olduğunu belirtmektedir.¹ Günümüzde de dinî olsun veya olmasın yapılan tartışmalarda, tartışma adabıyla ilgili bilgi ve görgü kurallarına ihtiyaç duyulduğu müşahede edilmektedir. İbn Haldun’un tartışma adabından bahseden bu ilmi, fıkıh usulünün konuları arasında ele alması Hz Peygamberin, “*Beni Rabbim terbiye etti, terbiyemi ne güzel verdi.*” hadisinin Müslümanların en çok riayet etmeye çalıştığı düsturlardan birisi olmasının ispatı olarak gösterilebilir. İbn Haldun’un öğretmenlere ve din alimlerine saygı gösterilmesi yönündeki sözleri de din eğitiminde ilim ve edep birlikteliğine verdiği önemi göstermektedir.

3.7 Kelâm İlmî

İbn Haldun, Kelâm İlminden bahsettiği bölümün hemen başında bu ilmin tanımını yapmaktadır. Kelâmı, iman ve inançla ilgili meseleleri aklî delillerle ispat eden, ilk Müslümanların (Sahabeler) ve ehl-i sünnetin yolundan sapanların fikirlerini reddeden bir ilim olarak tanımlayan İbn Haldun; imandan ve inançtan maksadın Tanrı’nın birliğine (Tevhit) inanmak olduğunu da ifade etmektedir.² Bu tanımda İbn Haldun’un İslâm dininin inanç esaslarının korunmasına ve bu esaslar çerçevesinde Ehl-i sünnet mezhebinin belirlediği ölçülerin dışına çıkılmamasına büyük önem verdiği görülmektedir. İbn Haldun, bid’at olan fikir ve inançlarla mücadele ve münazaraların

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.513

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.515

sırf sözden ibaret olmasından ve amel ile ilgili olmasından dolayı, imânî konuların bütün meselelerinden bahseden bu ilme “Kelâm” dendiğini belirtmektedir.¹

Kelâm’ın bir ilim olarak ortaya çıkışını açıklayan İbn Haldun, bid’atlerin (dinden olmayan ama dindenmiş gibi görülen şeyler) çoğalması nedeniyle inanç esaslarının korunmasının gerekliliğinin ortaya çıkması ve bu bilgilerin öğrenmeye ihtiyaç duymasından dolayı ilim haline geldiğini belirtmektedir.² Bir başka yerde ise, iman esaslarının İslâm’ın ilk dönemlerinde Kur’an ve hadislerde geçen delillerle ispat edildiğini ancak daha sonraki dönemlerde, anlaşılması zor olan ayetlerin anlamlarının açıklanmasında bir takım ihtilaflar oluştuğunu, münakaşaların meydana geldiğini ve bu münakaşalar esnasında ayet ve hadislerden çok aklî deliller ileri sürüldüğünü, bunun sonucu olarak da Kelâm ilminin oluştuğunu belirtmektedir.³ Kelâm’ın bir ilim olarak ortaya çıkışını bu şekilde açıklayan İbn Haldun, iman ve inançla ilgili meseleleri akli delillerle ispat eden bu ilmin önemini de vurgulamış olmaktadır. Çünkü o, ehl-i sünnetin görüşlerini esas almakta ve bu doğrultuda inanılması gerektiğini düşünmektedir. İmanın sahih olması açısından ehl-i sünnetin görüşlerinin benimsenmesi, bunun içinde Kelâm ilminin öğrenilmesi gerekmektedir.

Ehli sünnet inancı doğrultusunda bir inanca sahip olmanın gerekliliği üzerinde önemle duran İbn Haldun, Cüneyd-i Bağdadi’nin, varlığı konusunda şüphe bulunmayan, her türlü ayıp ve kusurdan uzak bulunan Yüce Tanrı’nın varlığını aklî delillerle ispata çalışmanın bizzat kendisinin ayıp ve kusur olduğu yönündeki sözlerini nakletmekle birlikte, bu konudaki kendi görüşlerini şöyle dile getirmektedir: *“Bununla birlikte, âdi kişiler ve ilim öğrenen öğrenciler için bu ilmin önemli derecede faydaları vardır. Çünkü, sünnetleri bilenler için iman akidelerini nazarî ve aklî olan delilleri ile bilmemek iyi bir şey değildir.”*⁴ Koca karı imanı olarak adlandırılan ve herhangi bir delile ihtiyaç duymaksızın meydana gelen sağlam imanı ifade eden bu türlü bir imanı yeterli görmekle birlikte İbn Haldun, aklî delillerle desteklenmeyen imana sahip olmayı da iyi görmemektedir. Bu nedenle de Kelâmı çok faydalı bir ilim olarak değerlendirmektedir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.535

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.169

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.529

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.540

Kelâm'ın faydasına inanmakla birlikte İbn Haldun, kendi dönemi açısından bu ilmin öğrenilmesini zaruri olarak görmemektedir. Bu düşüncesini ve nedenini şu şekilde açıklamaktadır: *“Bilinmesi gereken bir noktada Kelâm ilminin, çağımızın talebesi için öğrenilmesi zarurî olan ilimlerden olmamasıdır. Çünkü, dinden sapanlarla peygamber, sahabe ve tâbiîler çağında bulunmayan akideleri ihdas edenler yok olup gitmiştir. Ehli sünnetten olan imamların verdikleri bilgiler sayesinde buna ihtiyaç da yoktur.”*¹ Burada İbn Haldun'un konuya oldukça dar bir çerçeveden baktığı anlaşılmaktadır. Çünkü, bir düşünceyi ortaya atanların yok olup gitmesi, ne böyle düşünceleri ortaya atanların bir daha olmayacağı ne de bu düşüncelerin bir daha ortaya atılmayacağı anlamına gelir. Bilakis, imâni konuların aklî delillerle ispatına günümüzde daha çok ihtiyaç duyulmaktadır.

İbn Haldun, kelâm alimlerinin imâni konuları akli delillerle ispat etmek için mantık ilminden faydalandıklarını belirtmektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde aklî ilimlerin gelişmemiş olduğunu, hatta kelâmcıların mantık gibi aklî ilimleri felsefe ilimlerinden sayarak dine aykırıdır diyerek öğrenmediklerini ve bunlara önem vermeyerek öğrenmeyi ihmal ettiklerini anlatmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise ehli sünnete aykırı olan fikirlerin reddedilmesinde mantıktan faydalanmanın yaygınlaştığını, felsefecilerin imâni konulardaki aykırı görüşlerinin reddedilmesinin kelâm ilminin konuları arasına alındığını hatta felsefî ilimlere büyük önem verilmesinden dolayı kelâm ile felsefenin konularının birbirinden ayırt edilmeyecek duruma geldiğini söylemektedir. Bu konudaki kendi görüşünü ise, *“Gerçekte ise bu iki ilmin konusu birbirinden başkadır.”*² sözleriyle ortaya koymaktadır. Düşünceye ve akla büyük önem veren İbn Haldun, ilimler tasnifinde de görüldüğü gibi mantık ve felsefeyi, vasıta ilimler arasında ele almaktaydı. Burada da görüldüğü gibi tasnifine sadık kalarak Kelâm ile bu ilimlerin birbirine karıştırılmasına karşı çıkmakta ve kelâmî konuların, amacından saptırılmadan ele alınmasını istemektedir. İbn Haldun'un bu düşüncesini Kelâm öğretiminde dikkat edilmesi gereken bir nokta olarak değerlendirmek gerekmektedir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.539.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.536-539.

İbn Haldun, kelâm ve felsefenin konularının birbirine karıştırılmaması konusunu İlahiyat ilmi bölümünde de genişçe ele almaktadır.¹ Burada İbn Haldun, bu iki ilmin konularının birbirine benzemesinden dolayı bir karışma meydana geldiğini belirtmekle birlikte, bu iki ilmin konularının karıştırılmasını doğru bulmadığını söyleyerek aralarındaki farkları açıklamaktadır. Ona göre Kelâm ilminin meseleleri imânî konular olup kaynağı şeriatıdır ve nakledildiği gibi inanılması gerekmektedir. Bu konularda akla başvurulmaz. Kelâmcılar, aklî delillere dinî inançları kuvvetlendirmek ve bid'at ehlinin aklî delillere dayanan fikir ve şüphelerini çürütmek için başvurmuşlardır. Felsefecilerin bundaki amaçları ise bilgi elde etmektir. Bu iki kesim arasındaki bir diğer fark da, kelâmcıların dinî inançların doğruluğunu kabul ettikten ve onlara inandıktan sonra aklî deliller aramalarıdır. Bu nedenle İbn Haldun, kelâm ilmiyle uğraşanların ancak inançlarını kuvvetlendirmek ve bu konularda insanları şüpheye düşürmek isteyenleri bertaraf etmek amacıyla bu ilmi öğrenmelerini istemiş olmaktadır.

İbn Haldun, imanın ilk derecesinin kalble tasdik ve dil ile tanıklık etmek olduğunu söyledikten sonra; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kaza ve kadere iman olmak üzere altı esası saymakta ve Kelâm ilminde bu esaslardan bahsedildiğini belirtmektedir.² İbn Haldun, Allah'ın sıfatlarının neler olduğunu saydıktan ve bunları açıkladıktan sonra îman esaslarından olan âhirete ve peygamberlere îmandan bahsetmektedir.³ İnsanın boşu boşuna yaratılmadığını belirterek mü'min olabilmek için ahirete inanmanın şart olduğunu söyler ve insanlara doğru yolu göstermek için gönderilen peygamberlere îman etmenin de emredilmiş olduğunu bildirir.

İnsan aklının her şeyi anlamaktan âciz olduğunu belirten İbn Haldun, "*Bundan dolayı biz, sebepleri nispetsiz bir surette araştırmaktan vazgeçerek bütün sebeplerin hakikî sebebi olan Yüce Tanrı'ya yönelmekle memuruz. Çünkü, bütün bu sebepleri yaratan ve icat eden odur.*"⁴ diyerek, Allah'a tam bir teslimiyetle bağlanması ve inanılması gerektiğini ifade etmektedir. Allah'tan başka bir yaratıcı arayanların küfre düşeceklerini söyleyen İbn Haldun; Allah'ın kendisinin bir olduğuna ve ortağı

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.605-609.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.527.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.528-529.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.518.

bulunmadığına iman etmeyi emrettiğini belirtmektedir.¹ Allah'ın emirlerine îman ve bunlarla amel etmeyi, îmanın korunmasına önem vermeyi ve faydalı olan şeyleri öğrenmeyi tavsiye eden İbn Haldun, Allah'ın varlığına ve birliğine iman etmenin (Tevhit) anlamının da inanmak ve inandıkları ile amel etmek olduğunu da belirtmektedir.² İbn Haldun, imanın zayıf ve güçlü olabileceğini ve bunun da yapılan amel ve hayırlı işlerle meydana geleceğini söyleyerek³ ehli sünnete olan bağlılığını da yansıtmış olmaktadır.

İbn Haldun, Kelâm ilminden bahsettiği bölümden Ehli sünnete aykırı görüşler ileri süren mezheplerden ve onların bazı görüşlerinden de bahsetmektedir. O, bu mezheplerin görüşlerini değerlendirirken ve eleştirirken Ehli sünnet düşüncesine olan bağlılığını ve görüşlerin doğruluğuna olan inancını da ortaya koymaktadır. Din eğitimi alanların Kelâm ilmi vasıtasıyla, doğru bir inanca kavuşturulması ve ehli sünnetin dışındaki yanlış anlayışların etkilerinden uzaklaştırılmasını da istemiş olmaktadır. İbn Haldun, Allah'ı mahluklara (yaratılmış olanlara) benzeterak eli ve ayağı olduğunu söyleyen ve olan mekan isnad eden mezheplerin bu görüşlerini reddetmektedir.⁴ Mûtezilenin, Allah'ın Kelâm (konuşma) sıfatıyla ilgili görüşünü ele alan İbn Haldun, onların Kur'an'ın mahluk olduğu şeklindeki görüşlerini de reddederek, ehli sünnet alimlerinin yani kelmacılarının bu görüşleri reddetmek üzere harekete geçtiklerini ve aklî delillere başvurduklarını söylemektedir.⁵

İbn Haldun, ehli sünnete mensup kelâm âlimlerinden de bahsetmekte ve Ebu Hasan Eş'arî'nin, orta bir yolu seçerek itikâdî meseleleri bu yönde ispat ettiğini anlatmaktadır. Bundan başka Eş'arî'nin talebesi İbn Mücahit ve onun talebesi Ebû Bekir Bâkillânî'den de bahsetmektedir. İmâmet (halifelik) meselesinin, Şiiilerin bu konuyu îman esaslarından birisi olarak görmelerinden dolayı kelâm ilmi konularına dâhil edildiğini belirten İbn Haldun, onların bu görüşlerinin de yanlış olduğunu ve imâmet meselesinin îman konusu olmadığını kaydetmektedir.⁶ İbn Haldun'un ehli

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.519.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.520-522.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.526.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.531-532.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.534.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.534-536.

sünnet kelâmcılarından ve mezheplerinden bahsederken İmam Maturîdî'den bahsetmemesi dikkat çekmektedir ki bundan onun itikadî konularda Eş'arî mezhebinden olduğu anlaşılmaktadır.

3.8 Tasavvuf İlimi

İbn Haldun, Tasavvuf ilminin Müslümanlar arasında sonradan türemiş olan bir ilim olduğunu söylemektedir. Ona göre tasavvuf ilmi, dünyanın süs ve ziynetlerinden yüz çevirip devamlı ibadet etmekten, halkın meylettği zevk, mal ve şereflere rağbet etmeyerek ibadetle meşgul olmak amacıyla bir kenara çekilmekten ibarettir.¹ Bu tanımdan İbn Haldun'un, tasavvufu, ahlakî yönden ele alarak açıkladığı sonucu çıkmaktadır. Tasavvufu ahlâk şeklinde tarif edenlere göre, onu ahlâkî olgunluğu ve kemâl sıfatlarını gerçekleştirmeyi esas alan İslâmî bir ilim olarak düşünmek gerekmektedir. Zira tasavvuf, insanın iç dünyasını imara ve kötü duygularını tashîhe çalışan ahlâkî bir sistemdir.²

Tasavvuf kelimesinin menşei üzerinden duran İbn Haldun, bu tabirin "safâ" veya "safvet" kelimelerinden alınarak yapıldığını söyleyenlere katılmamaktadır. Ona göre tasavvuf, "yün" anlamına gelen "sûf"tan alınarak yapılmıştır. Bunun nedeninide, bu ilim mensuplarının genellikle kaba çuhadan dikilmiş giysiler giymeleri ve bu suretle onların diğer insanlardan ayrılmaları olarak açıklamaktadır.³ Türer de ⁴ tabirin, "yün" anlamına gelen kelimedenden alınarak yapılmasını hakkında; "*Doğru olan görüş de budur. Bunların doğruluğunda ekseriyet birleşmiştir*" diyerek, İbn Haldun'un görüşünün doğruluğunu teyit etmektedir.

Tasavvuf, İslâm'ın ruh hayatı ve İslâm Peygamberinin şahsında temsil ettiği mânevî otoritenin, müesseseleşmiş ve günümüze kadar yaygınlaşarak gelmiş şeklidir.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.540.

² H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1997, s.17.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.541.

⁴ Osman Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1995, s. 32.

Mânevî otoriteden kastedilen, Hz. Peygamberin “Üsve-i Hasene” şeklinde ifade edilen örnek kişiliğidir. Bu ilim, İslâmî ilimlerin zirve noktası, zübdesi ve özü olarak ifade edilmiştir. Tasavvufun “hâl” olarak adlandırılan “mânevî tecrübe” yönü, bu işin zevk ve haz tarafıdır.¹ İbn Haldun da tasavvuf ilminin bu özelliği üzerinde önemle durarak şöyle demektedir: *“Bu meslek ehlinden olmayıp da ibadetle meşgul olanlar, ancak fıkıh ilmi kaidelerine göre ihlâsla ibadet ederler. Bu meslek mensupları ise ibadetlerinin kusurlu olup olmadığını anlamak için zevk ve vecd ile olan ibadetlerin sonucunu incelerler.”*² Görüldüğü gibi İbn Haldun dinin özünü yaşayanların ve zevk yönüyle İslâm’a bağlananların bu ilim mensupları olduğu kanaatindeydi.

İbn Haldun, bilginin amele dönüşmesi konusuna büyük önem vermektedir. Bunu, Mukaddime’nin genelinde görmek mümkün olduğu gibi, tasavvuftan hareket ederek din ilimlerini ayrı bir tasnife tâbi tutmasından da anlayabiliriz. O, tasavvuftan hareket ederek şöyle bir tasnif yapmaktadır: *“Bunun bir sonucu olarak, şeriat ehlinden olan diğer sınıflarda bulunmayan başka bir ilim husule gelmiş ve bu suretle şeriat ilmi iki kısma bölünmüştür. Biri, fakih ve fetva ehline mahsus olan fıkıh ilmi olup bu ilim bütün Müslümanlar için bilinmesi zarûrî olan ibadetler, âdetler ve muameleler gibi genel hükümleri içine alır. Şeriat ilminin diğer kısmı ise, tasavvuf ehline mahsus olan nefisle çekişme, bu çekişmelerde nefsi sorumlu tutmak yolunu gösteren ve mücahedelerin sonuçlarında husule gelen zevk, vecd, hâlet ve keyfiyetlerden bahseden ve bu meslek mensupları arasında kullanılan kaide, edep ve terimleri açıklayan ilimdir.”*³ Burda İbn Haldun, ilimleri, bütün Müslümanların bilmesi gerektiğini düşünerek fıkıh ve kendi istekleri doğrultusunda özel gayret gösterdikleri tasavvuf olarak iki yönüyle ele almaktadır.

İbn Haldun, tasavvufun bir ilim haline gelmesini açıklamaktadır. O, fıkıhçıların, kelâmcıların ve tefsircilerin mensup oldukları ilim dallarına dair eserler yazdıkları gibi, tasavvuf ehlinin de kendi alanlarıyla ilgili eserler meydana getirdiklerini belirtir. Bunlara, Kuşerî’nin (Risale, Sühreverdi’nin “Avârifü’l Maarif” ve Gazalî’nin “İhyâ”sı gibi tasavvuf klasikleri arasında yer alan eserleri örnek olarak gösterdikten sonra,

¹ Yılmaz, a.g.e, s.17.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s. 543.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s. 544.

“Tasavvuf ilk önce ibadet ve taatten ibaret olup, şerhler ve üstatlar ağzından nakledilmek suretiyle öğrenilen bir ilimken bu çalışmaların bir sonucu olarak, tefsir, hadis ve fıkıh , ilimleri gibi İslâmlar arasında teşekkül etmiş bir ilim oldu.”¹ diyerek tasavvufun ilim haline gelişini anlatmaktadır. İbn Haldun, tasavvuf ehlinin kendilerine mahsus olan kaide, edep ve kendi aralarında kullandıkları terimlerin olduğunu; bu terimlerin belli olan durumları ve kavramları açıklamak için konulduğunu da belirterek,² bu ilmin kendisine mahsus âdâbı ve terminolojisi olduğunu ifade etmektedir.

Tasavvuf ilminin özelliklerinden birisi de, tasavvufî bilginin elde edilmesinde metodun kalp tasfiyesi olmasıdır. Burada bilgi, kitap okumaya ve metin ezberlemeye dayanmaz. Yani nazarî değil tecrübîdir. Bu özelliğinden dolayı, “tasavvuf kâl (söz) ilmi değil, hâl ilmidir” denmektedir. “Tatmayan bilmez” sözü de buna işaret etmektedir. Kalbi tasfiye etmenin yolu ise tam bir ihlâsla amel ve ibadete sarılıp, dinin emirlerini yerine getirip yasaklardan sakınmaktır.³ İbn Haldun da müritlerin (tasavvuf yoluna girmişlerin) mücahede ve ibadetlerindeki hallerinin böyle olduğunu söyledikten sonra, bu ilim mensuplarının çalışma ve sonuca ulaşmalarını şu sözlerle ifade etmektedir. “Müridin nefsiyle olan her mücahedesinin bir sonucu olarak onda bir hâl ve hâletin doğması zarûrîdir; bu hâlet ya bir nevi ibadet olup, bu ibadetten husule gelen zevk müridin kalbinde yerleşir ve sabit kalarak mürit için bir derece ve makamdan diğer derece ve makama yükselerek gayesine ve saadetten ibaret olan tevhit ve marifet derecesine erişir.”⁴

İbn Haldun, tasavvuf ehlinin nefisle mücadele ve halvete çekilerek ibadet ve zikirle meşgul olmalarının sonucunda fizik alemin ötesindeki bilgilere ve o alemdeki hâlleri anlama imkanına sahip olabileceklerini söyleyerek bunu şu şekilde açıklamaktadır: “Bu keşfin sebebi şudur: Ruh zâhiri olan duygulardan sıyrılarak içe çekilirse; duyguların his ve idrakleri zayıflar ruhun kuvveti artar, kudreti genişler, türeyip gelişmesi tazelenir, ruhun bu gelişmesine zikir ve tespihler yardım eder çünkü zikir ruhun gelişmesi için bir gıda hükmündedir.”⁵ İbn Haldun, burada ruh ve

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.545.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.544.

³ Türer, a.g.e., s.41.

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.542.

⁵ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.545.

duyguların kuvvetlendirilmesi için zikrin önemli olduğunu, hatta bunun ruhun gıdası olduğunu belirtmektedir. Bu sözlerden onun, din eğitiminde manevî yönün geliştirilmesine önem verdiğini anlamak mümkündür. Çünkü zikir ve tespihler, insanın iç dünyasının ve manevî hayatının zenginleşmesine yardımcı olan unsurlardır. Bu düşüncesi tasavvuf eğitiminde riyâzete (perhiz) verdiği önemden ve “*Çünkü kalp ve nefis zikir ve ibadette beslenirse kalp o nispette tanrısal marifete yaklaşır, zikirten hâlî kalırsa riyazetler şeytanî olur.*”¹ sözlerinden daha iyi anlaşılacaktır.

İbn Haldun, tasavvuf ehlinin riyazet yolunu seçtikleri ve öğretimde bunun gibi çeşitli yöntemler kullandıklarını söylemektedir. Bunu şu sözlerle ifade etmektedir: “*Bunların riyazet hususundaki öğretimleri çeşitli olduğundan riyazetleri de çeşitlidir. Bunlar, hissî olan kuvvetleri öldürmek ve idrak eden ruhu zikirle beslemek yolunu seçtiler ki maksatları ruhun gelişme, tekâmül ve gıdalaşmasını tamamlamak suretiyle nefiste zâtî olan idraki yaratmaktır.*”² İbn Haldun, tasavvufta meleke kazanmanın, ibadetlerle, zikirlerle, halvetle (halktan ayrılarak bir tarafa çekilip ibadet etmekle), zâhirî duyguların sezîş kuvvetlerini âtil bırakmaya alışmak suretiyle ve batinî hisler ve ruha dönerek kazanılacağını belirtmektedir.³

İbn Haldun, tasavvuf ehlinin nefisle mücadele etmek suretiyle çeşitli gaybî sırlara vakıf olabileceklerine yani keramete inanmaktadır.⁴ Ancak tasavvufta esas olanın keramet değil istikamet olduğunu, bu ilmin büyüklerinin de kerametlere önem vermediklerini belirtmektedir. Bu düşüncelerini şu sözlerle ifade etmektedir: “*Bunlar, kendilerinden başkasının idrak edemediği hakikatleri idrak ettikleri gibi bir çok olay ve hadiseleri de vukuundan önce bilirler. Himmet ve nefislerinin kuvvetiyle bu dünyamızdaki bir takım varlıklar üzerinde tasarruf ederler, o varlıklar onların iradelerine tabî olurlar. Tasavvuf mensuplarının uluları bu keşiflere itibar etmezler, memur olmadıkları takdirde hiçbir nesnenin hakikatini anlatmazlar. Ansızın husûle gelen bu keşif ve tasarrufları, mihnet ve sinama sayarak bundan dolayı Tanrı'ya sığınurlar.*”⁵ O, tasavvuf ehlinin başkasının onların vecd ve zevklerini anlayamadığı,

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.271.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.547.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.248.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.3, s.557.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.546.

bu nedenle bazılarının kerameti inkar ettiklerini belirterek bunu ret veya kabul etmenin bir faydası olmadığını çünkü bunun vicdânî bir hâl olduğunu söylemektedir.¹

İbn Haldun, mutasavvıfların, riyâzeti birtakım gaybî bilgilere sahip olmak için değil, Tanrıyı bilmek ve gerçek surette tevhit inancı elde etmek, tamamen Tanrıya yönelmek üzere himmet sarf etmek maksadıyla yaptıklarını, bunun için de riyâzetlerini zikir ve ibadetle beslediklerini belirtir. Bunların riyâzetlerinin dinî olduğunu ve gaybî bilgilere sahip olmak gibi kötü maksatlardan uzak olduğunu söylemektedir.² Onun bu sözleri mistisizmin, ruhun cesede hakimiyetini sağlama ameliyesi olduğu; tasavvufun ise ruhun arıtılıp Allah'a vuslata erdirilmesi olduğu şeklindeki tasavvuf-mistisizm farklılığını ifade etmektedir.³ İbn Haldun bu konuyu daha geniş olarak şu şekilde açıklamaktadır: *“Tasavvuf mensuplarına göre bu keşifler ancak istikamet yani şeriat hükümlerine uygun olarak çalışma somucunda husûle gelirse doğru ve sahih sayılır. Çünkü sâhirler (sihirbazlar), Hıristiyanlar ve başkaları da riyâzet ve halvete çekilmek suretiyle bu gibi keşiflerde bulunabilirler. Bizim burada andığımız keşiften maksat, istikâmet (İslâm'a doğru olarak tâbi olma) yoluyla husûle gelen keşiflerdir.”*⁴ İbn Haldun bu sözlerle tasavvufun gayesinin Allah'ın rızasını kazanmak olduğunu ifade etmekte ve bunun da İslâm'a aykırı olmayan çalışmalarla kazanılacağını belirtmektedir. Bu sözler, günümüzde tasavvuf üzerinde yapılan çeşitli istismarların kaynağını da göstermekte; bunun dine aykırı olan işleri yapmaktan ve bunları yapanlara tabii olmaktan kaynaklandığını gözler önüne sermektedir.

İbn Haldun, tarihî seyir içerisinde tasavvuf ehlinden bir kitlenin, bütün varlıkların bir varlıktan ibaret olduğu şeklinde ifade edilen Vahdet-i Vücut anlayışına inandıklarını belirterek, bu inancın oldukça garip olduğunu ifade etmektedir.⁵ Bu inanca bağlı olarak tasavvuf ehli arasında çeşitli makamların olduğu düşüncesinin doğruluğunu anlatan İbn Haldun, bunlar hakkında bilgiler verdikten sonra hulûl (ruhların diğer bedenlere intikali) inancının da tasavvufa girdiğini ve tasavvufçular arasında “kutub”

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.548.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s.271.

³ Yılmaz, a.g.e. , s.14.

⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.547.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.550.

inancının da doğmuş olduğunu anlatır.¹ İbn Haldun, tasavvufun ilim haline gelmesinden sonraki devirlerde bazı sûfilerin, tarikatlarının ve hayallerinin temellerini Hz Ali'ye ulaştırmak amacıyla düşüncelerini ona isnat ettiklerini söyledikten sonra, Hz Ali'nin kendine mahsus bir tarikatının ve farklı amellerinin olmadığını, aynı şekilde Hz Peygamberden sonra insanların en dindarı olan Hz Ebu Bekir ve Hz Ömer'in de bu şekilde bir farklılıklarının olmadığını ifade etmektedir. Bu anlayışların tasavvufa nasıl girmiş olduğunu ise şu sözlerle açıklamaktadır: *"Sonradan yetişen sûfiler ise bu insanları Şiilerden ve Rafızîlerden ve onların mezhepleri hakkında yazmış oldukları eserlerinden almışlardır."*² İbn Haldun, bu sözleriyle tasavvufun Şiilikten ve diğer bazı akımlarda etkilendiğini belirterek bu ilmin yanlış anlayışlardan korunmasının gerekliliğini anlatmaktadır.

İbn Haldun, *"Bil ki, Kuşeyrî'nin Risâlesinde tarif edilen sûfilerden olanlar, yukarıda işaret ettiğimiz gibi İslâmların ulularındandır. Bunlar duyularını öldürerek ulvî âlemlerin sırlarını keşfetmeyi ve bu gibi şeyleri anlamayı kastetmiş değildirler. Bunların maksatları, şariat hükümlerine uyararak ellerinden geldiği kadar ibadet etmektir"*³ diyerek; bozuk bir tasavvuf anlayışından uzak olanları ve dinin emirlerine uyararak ibadet etmeyi esas alanları hakikî Müslümanlar olarak nitelemektedir. Onun bu nitelemesi, tasavvuf ilmini din eğitimi açısından ne kadar önemli bulduğunu göstermesi bakımından tek başına yeterli bir sebeptir.

İbn Haldun'un tasavvuf hakkında yazmış olduğu ve Süleyman Uludağ tarafından Tasavvufun Mahiyeti adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş müstakil bir eseri de bulunmaktadır. Uludağ,⁴ bu eser için hazırlamış olduğu giriş bölümünde, İbn Haldun'un Mukaddime ve Şifau's-Sâil eserlerindeki tasavvuf hakkındaki görüşlerinin mukayese edildiği zaman ana hatları itibariyle aynı olduğunun görüldüğünü ancak bazı konularda farklılıkların bulunduğunu da söylemektedir. İbn Haldun'un tasavvuf konusundaki görüşlerinin ve etkisinin önemini anlamak açısından Uludağ'ın, onun hakkındaki şu sözlerinin zikredilmesinde yarar vardır: *"Goldziher tasavvuf hakkında iki makale yayımladı bu makalelerinde İslâm rûhânî hayatını; a) asketizm (zühd), b) mistisizm*

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.553-554.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.555.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.559.

⁴ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti, Şifau's-Sâil*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1998, s.26.

(tasavvuf) olmak üzere ikiye ayırdı. Zühdün İslâm ruhuna ve sünnete yakın olduğunu, hâl, vecd, zevk ve marifetle ilgili tasavvufî telâkkilerin Hind ve Yeni Eflatunculuk gibi felsefe ve dinlerden ithal edildiğini savundu. Bu noktada İbn Haldun'dan ilham aldı. Ondan sonra gelen Nicholson ve Massingnon gibi müsteşrikler bu konuda Goldziher'i takip ettiler daha sonra İslâm ruhânî hayatını zühd ve tasavvuf diye ikiye ayırma, zühdü kabul etme, diğerini reddetme Türkiye'de ve Arap memleketlerinde benimsendi ve yaygınlaştı. Tasavvuf tarihi araştırmaları bakımından önemli olan bu kanaatin köklerine de İbn Haldun'da rastlanmaktadır.”¹

3.9 Düş Tabiri İlmi

İbn Haldun, düş tabiri ilmini dinî ilimler arasında saymaktadır. Bu konuda şunları söylemektedir: “Bu dahî şeriat ilimlerinden olup, ilimler bir meslek ve sanat haline geldikten sonra Müslümanlar arasında türemiştir. Düş tabiri son çağlarda olduğu gibi selefler çağında da vardı. Hükümdarlar ve kavimler arasında bundan önce de bu ilmin mevcut olmuş olması mümkündür. Fakat Müslümanlardan olan düş tabircilerinin sözleri ile iktifa edilmiş olduğundan bir ilim halinde bize ulaşmamıştır.”² Bununla birlikte İbn Haldun, bu ilmin gaybî ilimlerden olduğunu da belirtmektedir.³

Arapça bir isim olan “rüya” kelimesinin Türkçe karşılığı “düş” tür.⁴ Tâbir ilmi ise “uykuda görülen hayâlî biçimleri duyulara ait şekillerle yorumlamaya” denmektedir.⁵ İbn Haldun, “Rüya, ruhânî bir şey olup uykuda iken insanî olan ruhun mânâlar âlemine dalması sonucunda gaipten kendisine akseden varlıkların şekil ve suretini bir anda görmesinden ibarettir.”⁶ sözleriyle rüyanın mahiyetini açıklamaktadır.

¹ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti*, Giriş, s.35.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.560.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.561.

⁴ Hasan Avni Yüksel, *Türk-İslâm Tasavvuf Geleneğinde Rüya*, MEB, İstanbul, 1996, s.11.

⁵ İsmail-i Ankaravî, *Muhyiddin İbn el-Arâbî Nakş el-Füsus Şerhi*, (Haz. İ. Kutluer), İstanbul, 1981, s.77-78.

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1, s. 251.

Bundan sonra, *“Ruhun rüyadaki bu iktibası zayıf, birbirine karışık ve benzer bir halde olup hayaldeki misali açık değilse bu benzeyiş ve karışıklığından dolayı rüya yorumlamaya muhtaç olur.”* diyerek düş tabirine hangi sebepten dolayı ihtiyaç duyulduğunu izah etmektedir.

İbn Haldun, Mukaddimedede geniş bir şekilde bahsetmiş olduğu rüya konusunun, İslâm dini açısından önemli olduğunu göstermek için çeşitli hadisler nakletmektedir. Hz Peygamberin rüyayı müjdecilerden saydığını söyledikten sonra, *“Peygamberlik benimle sona ermiştir artık peygamberlikten ancak müjdeciler kalmıştır. Sahabe, ‘Ey Tanrı elçisi! Bu müjdeciler nedir?’ diye sorduklarında Hz Peygamber, ‘Bu müjdeciler doğru olan rüyalardır ki onu salih kimseler görür.”* hadisini nakletmektedir.¹ Bundan başka; *“Doğru ve hayırlı olan düş peygamberliğin kırk altı parçasından birini teşkil eder.”*² hadisine de yer verir ancak, bilginlerin vahyin ilk altı ayda rüya şeklinde indiği, bunun da yirmi üç yıl süren peygamberliğin kırk altıda birini teşkil ettiği yönündeki sözlerini gerçekten uzak bulmaktadır. *“Çünkü bu rüya peygamberin rüyasıdır. Biz peygamber rüyası gibi rüya görmekten çok uzağız. Üstelik diğer peygamberlerin peygamberliği de rüya ile başlamıştır. Bu ise ancak rüyanın peygamberlik çağına olan nispetini anlatır, rüyanın gerçeğinin peygamberliğin mahiyetine olan nispetini anlatmaz.”*³ diyerek kanaatinin nedenini açıklamaktadır.

İbn Haldun, sahih olduğunu belirttiği; *“Düş üç türdür; biri Tanrıdan, diğeri melekten, üçüncüsü de şeytandandır.”* şeklindeki hadisi naklettikten sonra, *“Aşikâr olan düş Tanrıdan olup tevile muhtaç olmaz. Melekten olan düşte her ne kadar doğru bir düş ise de tabire muhtaçtır. Şeytandan olan düş karışık olur.”*⁴ diyerek, düş tabirinin gerekliliği üzerinden durmaktadır. İbn Haldun, Hz Yusuf’un düş tabir etmesinin Kur’an’da anlatıldığını⁵, hadislerde de Hz Peygamberin ve Hz Ebu Bekir’in düş tabir ettiklerinin rivayet edildiğini söyleyerek⁶ bu ilmin dinde önemli bir yeri olduğunu ifade

¹ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.254.

² İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.561.

³ İbn Haldun, Mukaddime, C.1, s.253.

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.564.

⁵ Yusuf Suresi, 36-41. Ayetler.

⁶ İbn Haldun, Mukaddime, C.2, s.560.

etmektedir. Bununla birlikte İbn Haldun, rüya tabirinde çeşitli değişkenliklerin bulunduğunu da anlatmaktadır. Mesela, denizin bir hadisede sultana, diğer bir hâdisede dargınlığa, üçüncü bir hâdisede kaygıya ve işlerin karışmasına; yılanın, bazen düşmana, bazen sır saklamaya ve bazen de hayata delalet ettiğini belirtmektedir.¹ Said Havva da² *“Tabir ilmi din, ahlâk ve tıp ilimleri kadar üstün ve şerefli kabul edilmekle birlikte, ilham gibi Peygamberlerin gördüğü ve tabir ettiği rüyaların dışındaki bütün rüya ve tabirler kesin ilim sayılmamaktadır. Yani bu ilimle bir İslâmî hüküm ispat ve nakzedilemez, onunla amel edilemez. Bilhassa şeriat ehli İslâm âlimleri, amel etme derecesinde rüya ve rüya ilmine verilen öneme karşıdırlar.”* diyerek, bu ilmin İslâmî ilimler arasında nereye oturtulması konusundaki genel kabulü ifade etmektedir.

İbn Haldun, düş tabiri ilminin kesin olarak belirlenmiş kurallara sahip olmamasından ve bu konuyla ilgili farklı kanaatlerin bulunmasından dolayı bu ilmi, din ilimleri arasında zikrederse de diğer ilimlerden farklı olarak bunun gaybî bir ilim olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle düş tabiri konusunda, Kur’an ve hadislerle yapılan tabirler tercih edilmelidir. Bu bakımdan tâbircilerin Kur’an ve hadisleri çok iyi bilmeleri gerekmektedir. Kur’an ve hadislerden bulunacak örnekler en makbul olanlardır.³

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.2, s.565.

² Said Havva, *Ruh Terbiyemiz*, (Terc. İ. Ateş-M. Said Şimşek), İstanbul, 1986, s.311-314.

³ Yüksel, a.g.e., s.103 ve 122-132.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

1. ÖZET

İbn Haldun, sosyoloji ilminin öncüsü ve kurucusu olarak kabul edilmektedir. Kendisi buna “Umran” adını vermiş ve ilk defa böyle bir ilimden kendisinin bahsettiğini söylemiştir. İbn Haldun’un oldukça yoğun ve renkli bir hayat hikayesi vardır. Bir çok ülke gezmiş yüksek düzeyde devlet görevlerinde bulunmuştur. Bu arada, içinde bulunduğu toplumları gözlemlemiş, ilmî inceleme ve araştırmalarda bulunmuş ve bu alanlarda haklı bir üne kavuşarak kendisini kabul ettirmiştir. Çeşitli eserler yazmış, özellikle de “İber” adlı kitabına önsöz olarak yazdığı ve daha sonra “Mukaddime” adıyla anılan kitabıyla birlikte anılır olmuştur. Bu kitabı ve görüşleriyle kendinden sonra gelen pek çok düşünürü de etkilemiştir.

İbn Haldun, Umran İlmi konuları arasında toplumda meydana gelen olgu ve olayların bir çoğunu ele almış ve bu konular içerisinde eğitime de geniş yer ayırmıştır. Ortaçağ İslâm dünyasında Müslümanlar, eğitimi daha çok din eğitimi olarak ele almışlardır. Bu nedenle Mukaddimedede de eğitim ve din eğitimi konularının genellikle birbirleriyle iç içe ele alındığı görülmektedir. Buna rağmen Mukaddime de eğitim ve din eğitimi konuları bir birinden ayrıştırılabilmektedir. Bu da İbn Haldun’un din eğitimini eğitimin bir alt dalı olarak gördüğünü ve bu genel kaidelerden ayrı olarak düşünmeyip onun üzerine bina ettiğini göstermektedir.

İbn Haldun, eğitimi Umran İlminin konuları arasında ele alıp, insanları toplum halinde yaşamalarından dolayı meydana gelen tabii bir durum olarak değerlendirmekte ve toplumsal bir kurum olarak ele alıp incelemektedir. Bu incelemesi esnasında eğitimi,

insanları diğer varlıklardan ayıran düşünce yönüyle öne çıkarmakta ve bu şekilde toplumların oluşumundaki temel öge olarak değerlendirmektedir. Bunu yaparken de bilimin, tek bir topluma ait olamayacağını söyleyerek eğitimin, evrensel bir değer olduğunu vurgulamaktadır. İbn Haldun'un bu düşüncesinin temelinde de İslâm'ın Müslümanları her nerede ve kimde olursa olsun bilginin öğretilmesi ve alınması yönünde teşvik etmesi yatmaktadır.

Eğitim ve öğretim kavramları genellikle birlikte kullanılmakta ve bir birine yakın anlamları ifade etmekle birlikte farklı kavramlardır. İbn Haldun da bunları bu şekilde kullanmakta ve aralarındaki farkları göz önünde bulundurmaktadır. O eğitimi, insanların öğrendikleri bilgiler vasıtasıyla hayatları boyunca kendilerine yön verecek, tutum ve davranışlarına yansıtacak olan temel bir unsur olarak görmektedir. Öğretim ise, bilgilerine ihtiyaç duyulan konularda malumât sahibi olmaktan ibarettir. Bununla birlikte İbn Haldun, öğretim olmadan eğitimin de olmayacağı ve davranışlara yansımayan bir öğretimde faydasız olduğunu düşünmektedir.

Eğitim, kültürün gelecek nesillere aktarılmasında en etkili unsurdur. Yani, kültürlenme sürecinin vazgeçilmez şartıdır. Bu da örgün ve yaygın eğitim şeklinde gerçekleştirilmektedir. İbn Haldun, her ne kadar kendi döneminde böyle açık bir ayırım yapılmadıysa da örgün ve yaygın eğitim olaylarını ele almakta, birbiriyle iç içe olarak da olsa bu eğitim şekillerine değinmektedir. Öğretimin meslek haline gelmesinden bahsetmesi, örgün eğitim kurumlarını kastettiği sonucunu doğurmaktadır. Onun, öğretmenin öğretim vazifesini görmek için mescitte oturmasını şart olarak görmesi, okuma yazma öğrenmeden bahsetmesi, duyu organlarına hitap edilerek yapılan eğitimin daha etkili ve kalıcı olduğunu söylemesi de bu düşüncenin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Ayrıca dil öğrenme konusundan bahsederken, kelime ezberleme, edebi metinlerden yararlanma ve öğrenciye bu alanda deneme-yanılma imkanı verilmesinden bahsetmesi ve ders araç-gereçlerinin kullanılmasının faydalı olmasına değinmesi de bizi bu sonuca götürmektedir.

İbn Haldun, yaygın eğitim konusuna ve kurumlarına da değinmektedir. İbn Haldun, bir konuyu bilen kimsenin bildiğini öğretmesi gerektiğini söylemektedir. Bunun yanında, yetişkin eğitimi olarak da adlandırılan bu eğitim şeklinin

gerçekleşmesinde, toplumda bilgisi ile kendisine yer edinmiş olan aydın kesimine önemli görevler düştüğünü belirtmekte ve bu kimselerin örnek davranışlar sergileyerek toplumun eğitilmesinde üzerlerine düşen görevleri yerine getirmelerinin şart olduğunu ileri sürmektedir. İbn Haldun, bu kesimin toplumun aydınlatılmasında olduğu gibi devlet hayatı açısından da önemli görevler üstlenmiş olduklarını belirtmektedir. O, camide, iş yerinde ve toplumsal hayatın yaşandığı her yerde eğitim faaliyetlerinin yürütülmesinin gerekliliği üzerinde önemle durmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak meslek eğitimi konularına geniş yer ayırmış ve bunların öğretimlerinin pratiğe dayalı olarak yapılmasını tavsiye etmiştir. İbn Haldun, musikî eğitimi konusunu da yaygın eğitim çerçevesinde ele almıştır.

İbn Haldun, ordu ve eğitimi toplumun dayandığı iki temel unsur olarak görmektedir. Bu nedendir ki, insanları eğitme sanatının sanatkarlığı olan öğretmenlere büyük önem verilmektedir. Ona göre öğretmenlik de diğer sanatlar gibi bir sanattır. İnsanların duygu, tutum ve davranışlarının yönlendirilmesinde en büyük etkenin öğretmenler olmasından dolayı İbn Haldun, bu mesleği icra edenlerin hangi vasıflara sahip olması gerektiği konuları üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre öğretmenlerin kendi alanlarından uzman olması gerekmektedir. Bunları tamamlayan üçüncü unsur olarak da yöntem bilgisine sahip olmaları ve eğitim-öğretim sürecince en etkili ve verimli yöntemleri kullanmaları gerekmektedir. Ona göre etkili bir eğitimin yapılmasında öğretmenin davranışlarıyla örnek olması konusu hayati bir önem taşımaktadır. Hatta İbn Haldun bu konuyu kitabının en önemli amacı olarak da göstermektedir.

İbn Haldun, eğitim sürecinde öğretmen ve öğrencilerin birbirleriyle olan münasebetleri konusuna da değinerek bununla ilgili önemli ilkeler ileri sürmektedir. Ona göre öğretmen öğrencisine sevgi ve şefkatle yaklaşmalı, öğrenci de öğretmenine saygıda kusur etmemelidir. Çünkü İslâm dini öğrenmeyi sevaplı bir iş olarak görmekte ve tek bir harf bile olsa herhangi bir şey öğretilene karşı saygılı olmayı emretmektedir. Bundan, İbn Haldun'un eğitimle ilgili görüşlerinde İslâm'ın ilke ve amaçlarından yola çıktığını anlaşılmaktadır.

İbn Haldun, eğitimde çeşitli yöntemlerden faydalanılması gerektiğini söylemekte ve bu konuya büyük önem vermektedir. Bununla ilgili olarak Mukaddimede çeşitli yöntemlere değinmekte ve hangi alanlarda hangi yöntemlerin kullanılabileceği ile ilgili örneklerde vermektedir. İbn Haldun, öğretim yöntemlerinin kültürel seviyenin yüksek olduğu ülkelerde başarıyla uygulandığını söylemekle; bu yöndeki sıkıntıların devam ettiği günümüz eğitim sisteminin önemli problemlerinden birisine de çözüm yolunda bir öneride bulunmaktadır. İbn Haldun'un öğretim esnasında başvurulmasını istediği başlıca yöntemler; takrir, tartışma ve gösterip yaptırma yöntemidir. O, bu yöntemlerin nasıl uygulanması gerektiği ve uygulandığında da ne gibi faydaların elde edileceğini de açıkça belirtmektedir.

İbn Haldun, insanların sergilemiş oldukları tutum ve davranışlarda en önemli etkenin alışkanlıklar olduğunu ve bununda ailede kazanıldığını düşünmektedir. Ona göre insanlar, küçük yaşlarda iyi şeylerle karşılaşır ve bu yönde eğitim alırlarsa iyi, kötü şeylerle karşılaşmaları ve bu şekilde muamele görmeleri durumunda da kötü insan olmaktadır. Dolayısıyla aile eğitimine büyük önem vermekte ve burada alınacak eğitimin insanlar için temel teşkil edeceğini söylemektedir. İbn Haldun, insanların çocukluk çağında iyi bir edep ve terbiye görmeleri gerektiğini belirterek, anne-babaların çocuklarının eğitimleri hususunda titizlik göstermelerinin gerekliliği üzerinde önemle durmaktadır.

İbn Haldun, çocukların eğitiminde anne-babalara ve öğretmenlere önemli görevler düştüğünü belirtmektedir. Onların iyi bir eğitim almaları ve iyi bir geleceğe sahip olmaları için evde anne-babalar ve okulda da öğretmenler bir takım ilkelere titizlikle riayet etmelidirler. İbn Haldun, dayağın çocuğun gelişimini olumsuz yönde etkilediğini söyleyerek onlara sert davranmanın zararlı olduğu ilkesi üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre çocukların ve bu yaşlardaki öğrencilerin eğitimlerinde dikkat edilmesi gereken diğer ilkeler şunlardır: İki bilginin aynı anda öğretilmemesi ve öğretimin bir sıraya göre yapılması, ezbercilikten sakınılması, öğrenmede bireysel farklılıkların göz önünde bulundurulması, küçük yaşlarda daha çok somut konuların öğretimine önem verilmesi, kolaydan zora doğru bir öğretimin yapılması, konuların pekiştirilmesi açısından tekrarlara önem verilmesi ve son olarak da çocuklara gerekli bilginin verilmesi, zihinlerinin gereksiz bilgilerle doldurulmamasıdır.

İbn Haldun, Mukaddime de eğitim ve öğretim kavramlarının içerikleri hakkında geniş açıklamalar yapmakla ve bu süreç içerisinde uygulamada dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili önemli tespit ve önerilerde bulunmakla birlikte, eğitimin fertler üzerinde oldukça etkili bir olgu olduğunun da altını çizmektedir. Bununla ilgili olarak İbn Haldun, eğitimin fertlerin zekâ ve duygusal gelişimleri üzerinde etkili olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmektedir. O, insan zihninin kullanım oranı ve işletilmesi ölçüsünde gelişeceğinin farkındadır. Bu nedenle, yazıyı sırf el becerisi olarak görmemekte ve onun zihinsel bir çabanın ürünü olduğunu söylemektedir. Matematiğinde insanların zekâ yapılarının gelişmelerine etki eden bir faktör olduğunu ileri sürmektedir. İbn Haldun, eğitimin zekâ ile birlikte duygusal gelişimi de etkilediği düşüncesindedir. Bu da öğrencinin eğitim sürecinde karşılaştığı muamelelerle ilgili bir durumdur. Öğrenci sevgi ve şefkat gördüğü takdirde kendine ve çevresine faydalı bir kişi olurken aksi bir durumda duygusal açıdan tüm verimliliğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu noktada İbn Haldun, eğitimin gücünü ve alanını çok iyi bir şekilde tetkik eden bir eğitimci olarak değerlendirilmelidir.

İbn Haldun, eğitimin ferdî etkileriyle birlikte toplumsal alana olan etkilerini de ele almakta ve eğitimin bu alanlarla ilişkileri üzerinde de durmaktadır. Mesela; beslenme alışkanlığının ve iyi beslenme veya beslenmeme durumlarının eğitim üzerinde etkili olmasından dolayı, eğitimle beslenme arasında bir ilişkinin olduğunu söylemektedir. Toplumsal gelişim açısından ekonomiye ayrı bir önem veren İbn Haldun, eğitimin ekonomik kalkınmayı sağlayacak beyinleri yetiştirmesinden ve kaynakların verimli bir şekilde kullanılmasını sağlama bakımından ekonomi ile, ekonominin de eğitim ortamını sağlama ve düzenleme açısından eğitimle yakın ilişkisinin olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde siyaset kurumu da eğitim üzerinde etkisi olan bir kurumdur. Eğitimin de toplumun siyâsî otoriteyi benimseme ve onun görüşlerinin gerçekleştirilmesinde olan etkilerinden dolayı eğitim ve siyaset kurumları arasında da bir ilişki bulunmaktadır. İbn Haldun burada, Umran'ın konuları arasında saydığı ilimlerin birbirleriyle ilişkili olduğunu ve eğitimin de tüm alanlarla ilişki içerisinde bulunduğunu belirtmiş olmaktadır.

İslâm düşünürleri genellikle ilimleri tasnif ederek yoğunlaştıkları alanlarla veya bunların hepsiyle ilgili eserler vermişler ve bu ilimler üzerinde incelemelerde

bulunmuşlardır. İbn Haldun da bu geleneğe uyararak bir ilimler tasnifi yapmıştır. Yalnız onun esas uğraş alanı olan Umran konusunun bütün ilimleri içine alacak kadar geniş olmasından dolayı Mukaddime isimli eserinde hemen bütün ilimlerle ilgili bilgileri bulmak mümkündür. Bu görüşlerin incelenmesi ve günümüz din eğitimcilerinin görüşleriyle mukayese edilebilmesi amacıyla evvelâ İbn Haldun'un din eğitimi ve öğretimi kavramları nasıl ele aldığı üzerinde durulmuştur. Bu kavramlar üzerinde yapılan incelemede görülmüştür ki İbn Haldun din eğitimini, dinî emir, yasak ve önermelerin hayata geçirilmesi olarak görmekte; din öğretimini ise, bunlar hakkında bilgiler verme ve öğretimine kılavuzluk etme olarak ele almaktadır. İbn Haldun din eğitimini, hem genel kültürün önemli sahasını teşkil etmesi yönüyle hem de dinî bilgilerin öğrenildikten sonra tatbik edilmesinin daha doğru olacağı düşüncesiyle gerekli bulmaktadır. Ona göre din eğitimi verilmesi, yanlış dinî anlayışlara sapmayı engellemesi bakımından önemlidir. İslâm dini bu dünyayı bir imtihan aracı olarak göstermektedir. Müslümanların hem bu dünyada ve özellikle de âhirette mutluluğa erişmelerini sağlamak görevi ise din eğitiminin amacını teşkil etmektedir. İbn Haldun, din eğitiminin örgün olan şekliyle veya yaygın şekliyle bu amacı gerçekleştirmeyi hedeflediğini düşünmektedir. Bu hedefin gerçekleştirilmesinde etkin rol oynayabilecek olan din eğitimcilerinin sahip olmaları gereken bilgi ve davranışla ilgili esaslara değinmeyi de ihmal etmemektedir.

İbn Haldun, din eğitimi almak isteyenlerin en evvelâ İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadisleri iyi bilmeleri gerektiğini söylemektedir. Bu iki temel kaynağın da Arapça olmasından din eğitimcilerinin bu kaynaklara inebilmeleri için Arapçayı iyi bilmeleri gerekmektedir. İbn Haldun dil ile ilgili ilimleri, vasıta ilimler olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla dinî ilimler alanında uzmanlaşabilmek için Arapça öğretiminde birtakım kuralların bilinmesi gerekmektedir. Arapça öğretiminde kelime ezberlemeye, kulak alışkanlığının oluşmasına, edebî dinî metinler üzerinde çalışmaya, pratik yapmaya ve öğrenciye bu alanda deneme-yanılma imkânı verilmesine büyük önem veren İbn Haldun, bu şekilde günümüz eğitimcilerinin dil öğretimi ile ilgili görüşleriyle paralellik arz etmiş olmaktadır.

Mukaddime'de dinî ilimleri tek tek ele alarak inceleyen İbn Haldun, tefsir ve kıraat ilimlerine öncelik vermektedir. O, Kuran'ı din ilimlerinin temelinde oturtmakta

ve diğer ilimlerin onu açıklamak ihtiyacından teşekkül etmiş olduğunu bildirmektedir. Kuran'ın anlamının açıklanması üzerinde yapılan çalışmalar gibi, okunmasıyla ilgili kaidelerde ayrı bir ilim dalını teşkil etmektedir. İbn Haldun, "Kıraat" ilmi olarak adlandırılan bu ilimden bahsettikten sonra, tefsir ilmine geçerek onun konularını, önemini, bu ilimle ilgili çeşitli meseleleri açıklamaktadır. Tefsir ilminin öğretimiyle ilgili olarak oldukça dikkat çekici bir noktaya değinen İbn Haldun, Kur'an'ın açıklanmasında ehli sünnet mezhebinin görüşleri doğrultusunda hareket edilmesini sağlamaktadır. Bu durum onun hem ehli sünnet mezhebine olan bağlılığını göstermesi ve hem de tefsirle birlikte din eğitiminin verilmesinde temel bir esasa değinmesi açısından İslâm düşünürleri arasında önemli bir yer edinmeyi hak ettiğini göstermektedir.

İbn Haldun, tefsirden sonra İslâm ilimleri arasında ikinci derecede önemli bir kaynak olan hadis ilmine de değinmektedir. Ona göre, bu ilim dalında uzman olabilmek için de Arapça bilmek şarttır. Çünkü Hadis ilmi, İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'an'ı açıklamak ve Allah'ın herhangi bir hüküm bildirmediği konularda Müslümanları aydınlatmak açısından önemli bir ilim dalıdır. Hz Peygamberin de Arap olması dolayısıyla bu ilmin dili de Arapçadır. İbn Haldun, hadis ilminin konuları ve hadis usulü ilminden geniş bir şekilde bahsetmektedir. Bunun üzerinde durduğu en önemli konu ise hadislerin değerlendirilmesidir. İbn Haldun bu alanla ilgili olarak "İsnat ilmi" üzerinde önemle durmaktadır. Tarihî konuları açıklarken nedensellik ilkesi üzerinde yoğunlaşan İbn Haldun, isnat ilminden bahsederken hadislerin rivayet yollarıyla birlikte ifade ettikleri anlamların üzerinde durulması gerekliliği konusuna büyük önem vermektedir. Günümüzde metin tenkidi olarak adlandırılan bu değerlendirme biçimini ön plana çıkarması, kendi dönemine göre hadis öğretiminde usul açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle İbn Haldun, din eğitiminin bu alanıyla ilgili olarak önemli bir ilkeyi esas almış olmaktadır.

İbn Haldun Fıkıh ilmini ele alırken bu ilmi Kur'an ve hadislerden hüküm çıkarılması açısından oldukça gerekli ve faydalı bir ilim olduğu noktasına değinmektedir. İslâm dininin esaslarının ve dünya hayatıyla ilgili hükümlerin öğrenilmesi açısından fıkıh ilmi, dinî ilimler arasında önemli bir konuma sahiptir. Fıkıh ilminin tarihî gelişimi bu alanda oluşan ekoller ve mezhepler ve fıkıh ilminin ileri

gelenleri hakkında geniş bilgiler veren İbn Haldun, fıkıh usulü ilmine de değinerek dinî hükümler çıkarmada nelere dikkat edilmesi gerektiği ve bu ilmin ilkeleri hakkında da çeşitli açıklamalar yapmaktadır. İbn Haldun, fıkıh ilmine bağlı olarak oluşan ve tartışma âdâbı ile ilgili olan “Cedel” ve “Hilâfiyât” ilimlerine de değinmektedir. Fıkıh öğretimi açısından önemli olan görüşlerini de bunlar vesilesi ile dile getirmektedir. İbn Haldun’a göre fıkıh öğretiminde tartışma yönteminin uygulanması oldukça faydalıdır. Bu yöntem, öğrenilen bilgilerin kalıcı olmasını sağlamakla birlikte muhâkeme kabiliyetini de geliştirmektedir. Onun bu yöntem vesilesi ile dile getirdiği ve yalnızca fıkıhta değil din eğitiminin tüm alanlarında dikkat edilmesi gereken bir hususta, edepli olmaktır. İbn Haldun, bu konu üzerinde yoğunlaşarak ilmin kuru bir bilgi olmadığını ve bir gayeye yönelik olarak elde edilmesi gerektiği gibi önemli bir noktanın altını çizmektedir.

İbn Haldun, Kelam ilminden bahsederken, hem İslâm dinine samimice bağlı bir Müslüman olduğunu göstermekte hem de sağlam bir inanca sahip olunması gerektiği konusunu vurgulamaktadır. Ona göre, Müslümanlar Allah’a tam anlamıyla inanarak teslim olmalıdırlar. Bununla birlikte, İslâm inancı hakkında çeşitli tereddütler oluşturulmasını önlemek amacıyla, Allah’ın varlığı ve îmânî konuların akli delilleriyle ispat edilebilmesi için bu ilmin öğrenilmesini de gerekli görmektedir. Bu yönde bir çaba gösterilirken dikkat edilmesi gereken en önemli husus, ehli sünnet görüşlerinden ayrılmamak ve Kelam ilminin öğretiminde de bu konuya dikkat etmektir. İbn Haldun, Kelam ilminin amacını da bu doğrultuda açıklarken bu amaçtan sapılmaması için kelâmî konuların felsefe ile karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmektedir.

İbn Haldun, din eğitimini dinin emirlerine uyulmasına ve yasaklarından kaçınılması noktasında ele alıp değerlendirdiğinden; bu durumun gerçekleştirilmesi düşüncesine olan yakınlığı nedeniyle “tasavvuf” ilmine büyük önem vermektedir. Dinî emir ve yasakların bilinmesi ve öğrenilmesi dinin öğretimde kalması anlamına gelirken, sözden çok amel etmeyi ifade eden tasavvuf ise din eğitiminin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Yaygın eğitime büyük önem veren İbn Haldun, yetişkin eğitiminin gerçekleştirilmesi açısından dinî ilimler arasında bu alana özel bir yakınlık göstermektedir. Fıkıhî hükümler doğrultusunda İslâm’a bağlılığı daha kuru bulan İbn Haldun, dinin ihlaslı bir şekilde yaşanabilmesi, vecd ve zevkle ibadet edilebilmesi için bu ilmin hükümleri doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak

İbn Haldun, bir takım yanlış uygulamalara ve çeşitli bozuk anlayışlara sapılmasını önlemek için dinî hükümlerin iyi bilinmesi gerektiğini belirterek, din eğitiminin amacından sapmasının önüne geçilmesi yolunda önemli bir noktaya da vurgu yapmaktadır.

İbn Haldun, “düş tâbiri” ilmini de dinî ilimler arasında ele almaktadır. Ancak bu ilmin gaybi bir ilim olduğunu da belirtmeyi ihmal etmemektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki İbn Haldun bu ilmi Kur’an ve hadislerde düş tabirine yer verilmesi nedeniyle dinî ilimler arasına almıştır. Bunu da onun, İslâm’ın temel kaynakları olan Kur’an ve hadislere olan saygısına bağlamak daha doğru olacaktır.

İbn Haldun, eğitim ve öğretim kavramlarının aralarındaki sıkı irtibat ve farkları göz önünde bulundurarak, eğitimin bağımsız bir bilim olarak ele alınması konusunda İslâm Eğitim Tarihinde öncülük yapan düşünürlerden birisi olarak değerlendirilebilir. O, buna bağlı olarak, eğitimin örgün ve yaygın olarak yapılan şekillerinden, eğitim kurumlarından, eğitimcilerin nitelikleriyle ilgili çeşitli meselelerden, öğretim yöntemlerinden, aile ve çocuk eğitiminden ve bunlarla ilgili ilkelere, eğitimin fert üzerindeki çeşitli etkilerinden ve eğitimle ilişkili olan bazı toplumsal kurumlardan da bahsetmiştir. Eğitim denildiğinde din eğitiminin anlaşıldığı bir dönemde yaşamasına rağmen, dinî ilimler ve bunların öğretimleriyle ilgili çeşitli durumlardan söz ederken bile, bu alanı eğitimin bir alt dalı ve dinî alana uygulanmış şekli olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Haldun, din eğitiminin verilme şeklini genel eğitimden ayırmamakta ve bunlar arasında kesin bir çizgi çekmektedir. Bu da İbn Haldun’un günümüz eğitimcileri ve din eğitimcilerine yakın görüşleri olduğunu göstermektedir.

Çok kısa bir ifade ile belirtilmelidir ki İbn Haldun, eğitimi sistematik bir şekilde ele alıp çeşitli alt dallarıyla birlikte sunmuş olmasa ve kız çocuklarının eğitimi, öğretim süresi ve kademeleri vb. gibi konulara değinmemiş veya üzerine yeterince eğilmemiş olsa da, kendi döneminin şartları göz önünde bulundurulduğunda düşünceleri oldukça önemli ve ileri görüşlü olan bir eğitimcidir.

Mukaddime adlı eseri üzerinde yapılan çalışmada görülmüştür ki İbn Haldun, Umran ilminin konuları arasında saydığı “eğitim” konusu üzerinde ciddi bir şekilde durmuş, çeşitli yönleriyle ele alarak incelemiştir. İslâm düşüncesi tarihinde İbn Sahnûn, İbn Cemâa vb. gibi birkaç düşünür ve alim haricinde eğitim hakkında bağımsız çalışma yapanlara son birkaç yüzyıla gelinceye kadar pek rastlanmamaktadır. Bu nedenle İbn Haldun gibi bir düşünürün eğitim hakkındaki görüşlerinin incelenmesi ve Mukaddime gibi bir başyapıtın eğitimci gözüyle gözden geçirilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada; İslâm Eğitim Tarihindeki böyle bir boşluğu doldurması ve bu alandaki çalışmalara katkı sağlaması yönüyle önemli bir adım sayılabilir.

2. ÖNERİLER

İbn Haldun’un Mukaddime adlı eseri, eğitim konusunda araştırma yapmak isteyenler için önemli bir kaynaktır. İbn Haldun’un eğitim ve din eğitimi ile ilgili söylemiş olduğu sözlerden ve toplumsal olgu ve olaylardan bahsederken yaptığı tespitlerden yola çıkılarak şu konularla ilgili çalışmalar yapılabilir:

1. Özellikle İbn Haldun’un ekonomi ve ekonomik faaliyetlere verdiği önem gö önüne alınarak, eğitim ekonomisi alanında,

2. Onun bedevîlik ve haderîlik üzerindeki tespitlerinden yola çıkılarak eğitim psikolojisi alanında araştırmalar yapılmalıdır.

3. İbn Haldun, Mukaddimedede pek çok âyet ve hadise yer vererek bunları kendi görüşleri doğrultusunda yorumlamıştır. Bir sosyolog gözüyle âyet ve hadislerin nasıl yorumlandığının ortaya çıkarılması açısından bu yönde de bir çalışma yapılabilir.

4. İbn Haldun, amelî bilgiye büyük önem vermektedir. Yazarlar sınıfı hakkında saymış olduğu vasıflardan ve dinî alanda sahip olunması gereken bilgi çeşitlerinden yola çıkılarak, din görevlileri için el kitabı niteliğinde bir çalışma yapılabilir.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, İst. 1997.
- Arslan, Ahmet, **İbn Haldun**, Vadi Yayınları, Ank. 1997.
- Ay, M. Emin, **Din Eğitiminde Mükafaat ve Ceza**, İzmir, 1994.
- Aydın, Mehmet Zeki, **Din Öğretiminde Yöntemler ve Buldurma Yöntemi**, Ank. 1998.
- Ayhan, Halis, **Eğitim Bilimine Giriş**, İst. 1995.
- _____ , **Din Eğitimi ve Öğretimi**, İst. 1997.
- Aytuna, H. Ahmet, **Genel Öğretim Bilgisi**, İst. 1962.
- Başaran, İ. Ethem, **Eğitime Giriş**, Ank. 1989.
- _____ , **Eğitim Psikolojisi**, Ank. 1998.
- Başgil, A. Fuat, **Gençlerle Başbaşa**, İst. 1999.
- Baymur, Feriha, **Genel Psikoloji**, İst. 1994.
- Bayraklı, Bayraktar, **İslam'da Eğitim**, İst. 1989.
- Bayraktar, M. Faruk, **İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasibetleri**, İst. 1989.
- Bilen, Mürüvvet, **Plândan Uygulamaya Öğretim**, Ank. 1990

Bilgin, Beyza-Selçuk Mualla, **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, Ank. 1997.

Binbaşıoğlu, Cavit, **Genel Öğretim Bilgisi**, Ank. 1983.

_____, **Eğitim Psikolojisi**, Ank. 1995.

_____, **Okullarda Öğretim Sorunları**, Ank.1995.

Bossing, Nelson. L, **Orta Dereceli Okullarda Öğretim**, (Çev: Necmi Sarı) İst. 1953.

Çantay, Hasan Basri, **Kur'an-ı Hakîm ve Meali Kerim**, İstanbul, 1984.

Çelebi, Ahmet, **İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi** (Çev: Ali Yardım) İst. 1976.

Çilenti, Kamuran, **Eğitim Teknolojisi**, Ank. 1998

Değirmencioğlu, Coşkun, "Eğitime Bilimsel Yaklaşım", **Eğitim Bilime Giriş**, (Ed. Leyla Küçükahmet), Ank. 1997.

Demirbolat, Ayşe, "Eğitim-Demokrasi İlişkisi", **Eğitim Bilime Giriş** (Ed. Leyla Küçükahmet), Ank. ,1997.

Demirel, Özcan, **Yabancı Dil Öğretimi, İlkeler, Yöntemler, Teknikler**,

Ankara,1990.

_____, **Türkçe Öğretimi**, İst. 1999.

Develioğlu Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik LÜGAT**,Ankara, 1998.

Dodurgalı, Abdurrahman, **Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler** İst.1999.

Dursun, Turan, "İbn Haldun'un Temel Düşünceleri" **Bilim ve Ütopya Dergisi**, Sy. Mart, 1999.

El-Attas, Nakib, **İslami Eğitim** (Çev. Ali Aksu), İst. 1991.

Ebu Gudde, Abdul Fettah, **Hız Peygamberin Öğretim Metotları**, (Çev. Enbiya Yıldırım), İst, 1998.

el- Kettani, Muhammed, **Hız. Peygamber'in Yönetimi**, (Çev: Ahmet Özel), İst. 1991.

Erdil, Kemalettin, **Aile Okulu**, Ank, 1999.

Ergun, Mustafa, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, Ank. 1994.

Fazlurrahman, **İslam**,(Çev.Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ank. 1996.

Fındıkoğlu, Z. Fahri-Ülken, H. Ziya, **İbn Haldun**, İst. 1940.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Türkiye'de İbn Haldunizm" **Fuat Köprülü Armağanı**, İst. 1953.

Fidan, Nurettin ve Erden, Münire, **Eğitime Giriş**, Ank.

Güngör, Veyis, **Aktif Öğrenme Yöntemleri**, Amsterdam, 1993.

Hassan, Ümit, "İbn Haldun Düşüncesine Yaklaşımında Bütünsellik Sorunu", **Bilim ve Ütopya Dergisi**, 57. S. Mart. 1999 .

Havva, Said, **Ruh Terbiyemiz**, (Tec. İ. Ateş-M. Said Şimşek), İst., 1986.

İbn Haldun, **Mukaddime** (Çev: Z. Kadiri Ugan), MEB.,İst. 1990 .

İbn Haldun, **Tasavvufun Mahiyeti, Şifâu's-Sâil**, (Haz. Süleyman Uludağ), İst, 1998.

İslam Ansiklopedisi, TDV.

İsmâil-i Ankaravî, **Muhyiddin İbn el-Arabî Nakş el-Füsus Şerhî**, (Haz. İ. Kutluer),İst., 1981.

Kanad, H-Fikret, **Pedagoji Tarihi**, İst. 1963.

- Kaya, Mevlüt, **Din Eğitiminde İletişim ve Din Tutum**, Samsun, 1998.
- Korkmaz, Ayşe, "Eğitim-Ekonomi İlişkisi", **Eğitim Bilime Giriş** (Ed. Leyla Küçükahmet), Ank., 1997.
- Koştaş, Münir, "İbn Haldun'un Mukaddimesine Dair Bazı Müşahedeler", **MEB Din Öğretimi Derg.** 14. Sy. Ank. 1988.
- Kozak, İ. Erol, **İnsan-Toplum-İktisat**, Adapazarı, 1999.
- Küçükahmet, Leyla, **Öğretim İlke ve Yöntemleri**, Ank. 1995.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, **Felsefi Antropoloji**, İst 1971.
- Meriç, Cemil, **Umrandan Uygarlığa**, İst. 1996.
- _____, **Sosyoloji Notları**, İst. 1997.
- Meydan Larousse**, Meydan Yayıncılık.
- Miras, Kamil, **Tecrid-i Sarih Tercümesi**, Ankara, 1996.
- Mücahid, H. Tefvik, **Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce**, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1995.
- Oğuzkan, Ferhan, **Eğitim Terimleri Sözlüğü**, Ank. 1981
- Öcal, Mustafa, **Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar**, Ank. 1999.
- Öymen, H. Raşit-Dağ, Mehmet, **İslam Eğitim Tarihi**, Ank. 1974.
- Palmade, Guy, **Pedagojinin Metodları**, (Çev: Hikmet, Y. Celken), Ank. 1995.
- Piaget, J., **Epistemoloji ve Psikoloji**, (Çev. Seçkin Cılızoğlu), İst., 1980.
- Silverman , Robert E., **Psychology Meredith Corporation**, N.Y, 1974.
- Pazarlı, Osman, **Din Eğitimi Öğretiminde Genel Metodlar**, İst. 1967.

Taner, A. Halil-Örs, Bekir, **Özel Öğretim Metodları**, İst. 1944.

Tezcan, Mahmut, "İbn Haldun ve Eğitim" **A.Ü.E.F. Derg.** 14. Cilt, 1-4 Sayı, Ank. 1981.

Togan, Z. Velidi, **Tarihte Usul**, İst. 1959.

Tozlu, Necmettin, **Eğitim Felsefesi**, İst. 1997 .

Türer, Osman, **Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, İst., 1995.

Yazır, M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**.

Yıldız, İlhan, "A. Hamdi Akseki'ye Göre Cami Ortamında Din Eğitimi", **DEAD**, 1998 .

Yılmaz, H. Kamil, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, İst., 1997.

Yörükoğlu, Atalay, **Çocuk Ruh Sağlığı**, Ank. 1983.

Yüksel, Hasan Avni, **Türk-İslâm Geleneğinde Rüya**, MEB, İst., 1996